

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ



НАУКОВИЙ ВІСНИК  
МІЖНАРОДНОГО  
ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:  
ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 56



Видавничий дім  
«Гельветика»  
2022

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 24 вересня 2020 р. № 1188 Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція» було включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія Б) за спеціальностями: 081. Право, 293. Міжнародне право.

Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet  
Вченою радою Міжнародного гуманітарного університету  
протокол № 8 від 16.05.2022 р.

**Видавничча рада:**

**С. В. Ківалов**, акад. АПН і НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – голова ради; **С. А. Андронаті**, акад. НАН України; **О. М. Головченко**, д-р екон. наук, проф.; **М. З. Згуровський**, акад. НАН України, д-р тех. наук, проф.; **М. П. Коваленко**, д-р фіз.-мат. наук, проф.; **В. А. Кухаренко**, д-р філол. наук, проф.; **Я. В. Лупій**, народний артист України; **Г. П. Пекліна**, д-р мед. наук, проф.

**Головний редактор** – д-р юрид. наук, проф. **Т. О. Губанова**

**Голова редакційної ради** – д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України, Заслужений діяч науки і техніки України **А. Ф. Крижановський**

**Редакційна колегія серії «Юриспруденція»:**

**С. С. Андрейченко**, д-р юрид. наук, доц.; **Л. В. Діденко**, д-р юрид. наук, доц.; **К. В. Громовенко**, канд. юрид. наук, доц.; **О. С. Кізлова**, д-р юрид. наук, проф.; **Я. В. Петруненко**, канд. юрид. наук, доц.; **О. О. Подобний**, д-р юрид. наук, проф.; **Н. М. Крестовська**, д-р юрид. наук, проф.; **Д. Г. Манько**, д-р юрид. наук, доц.; **Я. О. Тицька**, канд. юрид. наук, доц.; **Є. М. Цибуленко**, проф. (Естонія).

**Партнер журналу**  
*Фінансово-правовий коледж*



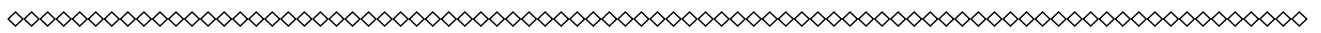
Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету», допускається лише з письмового дозволу редакції.

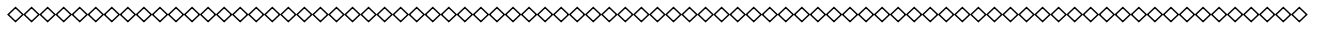
При передрукуванні матеріалів посилання на «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16818-5490Р від 10.06.2010

Адреса редакції:  
Міжнародний гуманітарний університет  
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна,  
Телефон: +38 099 269 70 67, www.vestnik-pravo.mgu.od.ua



ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;  
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА



**Білозьоров Є. В.,***кандидат юридичних наук, доцент,  
заступник директора навчально-наукового інституту № 2  
Національної академії внутрішніх справ*

## ПОЗИТИВІСТСЬКА ТЕОРІЯ РОЗУМІННЯ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ

**Анотація.** Актуальність дослідження обумовлюється важливістю залучення до правознавства нових гносеологічних положень, що дозволять сприймати правові явища без надмірного формалізму та з максимальною ефективністю, зокрема через положення теорії діяльності.

Наголошується на важливості висвітлення взаємозв'язку теорії діяльності та основних типів розуміння права, зокрема й юридичного позитивізму.

Вказується на притаманність юридичному позитивізму не тільки негативних, але і позитивних аспектів сприйняття правових явищ. Аналізуються окремі аспекти розуміння права школою юридичного позитивізму, які дозволяють простежити її зв'язок із діяльнісним підходом та вказують на можливі напрями використання гносеологічних можливостей цього підходу.

Вимога об'єктивності права у текстах законодавства обумовлює підвищені вимоги до діяльності суб'єктів правотворчості, які при підготовці проектів нормативно-правових актів мають виходити з вимог юридичної техніки, зокрема, і щодо юридичної визначеності. Ця вимога пов'язує юридичний позитивізм із діяльнісним підходом та обумовлює те, що такі види діяльності як правотворчість та правозастосування можуть бути об'єктами пізнання саме діяльнісного підходу. Юридичний позитивізм акцентує увагу лише на зовнішній формі означених видів державно-правової діяльності.

Резюмується, що до важливих характеристик права школа юридичного позитивізму відносить: формальну визначеність, забезпеченість можливістю застосування державного примусу та визнання правом результатів окремого напрямку діяльності органів публічної влади. У цілому означені властивості певною мірою сприймаються й іншими типами розуміння права (без надмірної догматизації та формалізації відповідних ознак). Ці властивості права поєднують юридичний позитивізм та діяльнісний підхід, дозволяючи зробити висновок про більш ефективне застосування положень саме теорії діяльності для пізнання означених аспектів правової дійсності, зокрема у контексті висвітлення суб'єктивних характеристик соціальної діяльності. Найбільш доцільно використовувати діяльнісний підхід для пізнання правотворчості та правозастосування як форм діяльності спеціально уповноважених органів.

**Ключові слова:** правозастосування, правотворчість, розуміння права, теорія діяльності, юридичний позитивізм.

**Постановка проблеми.** До недавнього часу юридичний позитивізм був тією теорією, яка визначала сприйняття та застосування правових явищ. Окремі положення цієї доктрини і донині превалюють в сфері правозастосування. Хоча в національне законодавство внесені зміни, спрямовані на

імплементацию положень школи природного права, що є чинником відмови від превалювання юридичного нормативізму (природне розуміння права і юридичний нормативізм є несумісними в межах однієї правової системи; оскільки передбачають кардинально різне сприйняття права, точніше, джерела права, а відтак, і форми його прояву), однак, за можливості використання окремих його позитивних аспектів.

Зазначимо, що в умовах транзитивного стану української правової системи існує можливість переоцінки засад її розбудови, визначення тих основоположних ідей, які будуть визначати функціонування і розвиток національного права. При цьому сприяючим фактором означених процесів є ідеологічний плюралізм, який дозволяє залучити до правознавства нові теорії для тлумачення державно-правових явищ, забезпечення ефективності правничої діяльності та правового регулювання загалом. Однією з таких теорій є діяльнісна (діяльнісний підхід). У правознавстві неодноразово наголошувалося на потенційних можливостях теорії діяльності в інтерпретації державно-правових явищ і процесів. Так, дійсно, цей підхід може бути основою для подолання юридичного догматизму, що в значній мірі був притаманний радянській юриспруденції та виступав своєрідним анахронізмом уже української правової системи.

При цьому, слід наголосити, що формування діяльнісної теорії саме як складової частини сучасного правознавства вимагає осмислення проблематики співвідношення цієї теорії з основними типами розуміння права, які традиційно розглядаються в загальній теорії права, зокрема і з положеннями юридичного нормативізму. Висвітлення цієї тематики дозволить чіткіше визначити об'єкт пізнання діяльнісного підходу як складової правничої методології та ефективно використовувати його гносеологічні можливості.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Серед вітчизняних науковців, чії роботи присвячені окремим аспектам окресленої проблематики, слід згадати таких як С. Алаїс, О. Балинська, В. Боняк, К. Горобець, С. Гусарев, Д. Гудима, Л. Доброг, Є. Дурнов, М. Кельман, М. Козюбра, А. Колодій, М. Костицький, Ю. Кривицький, А. Кучук, О. Мінченко, Н. Мозоль, Л. Наливайко, О. Орлова, О. Письменна, П. Рабінович, Л. Рябовол, І. Сердюк, Д. Тихомиров, О. Тихомиров, А. Токарська, В. Федоренко, К. Шелестов, Ю. Шемшученко та ін.

Водночас, варто відзначити, що значна частина робіт вказаних авторів стосується переважно саме праворозуміння загалом та окремих його типів, зокрема. Фактично можна стверджувати про відсутність робіт, в яких діяльнісний підхід порівнюється із іншими підходами розуміння права, у тому числі й з юридичним позитивізмом. Одним із факторів чого є недостатня дослідженість теорії діяльності саме як складової частини сучасного

правознавства. Вчені переважно зосереджуються на окремих аспектах можливості використання діяльнісного підходу для гносеології державно-правових явищ. Так, у цьому контексті варто згадати слова С. Гусарєва про те, що слід констатувати досить широкі можливості застосування категорії «діяльність» як пояснюючий принцип або метод пізнання у сфері правових досліджень. Це можуть бути дослідження, присвячені вивченню окремо взятої особи, колективу осіб, стану взаємодії служб, підрозділів, установ, а також питання, пов'язані з функціонуванням соціально-правового інституту, галузі правових робіт, якості нормативної бази діяльності, проблемам реалізації права, забезпечення режиму законності тощо [1, с. 32].

Серед науковців, чії роботи присвячені безпосередньо можливостям пізнання державно-правових явищ і процесів за допомогою гносеологічного інструментарію діяльнісного підходу, слід згадати наступних: С. Гусарєв, О. Мінченко, Д. Тихомиров, О. Тихомиров, В. Федоренко та ін.

Однак, окреслена проблематика потребує системного дослідження, що є додатковим фактором актуальності означеної у назві статті теми.

**Формування мети статті.** Метою цього дослідження є висвітлення окремих положень юридичного нормативізму у взаємозв'язку з діяльнісним підходом, що дозволяє з'ясувати можливий аспект царини права, що може бути пізнаний саме за допомогою положень теорії діяльності.

**Виклад основного матеріалу.** Як ми вище відзначили, юридичний позитивізм був превалюючим типом розуміння права у радянській державі, зберігши свій статус основного і в правовій системі Української держави. Лише нещодавні реформи у правовій сфері дещо змінили значимість цього підходу для сприйняття державно-правових явищ.

Водночас, кожен тип розуміння права має як свої переваги, так і власні недоліки. Повною мірою це положення стосується і юридичного позитивізму. Так, серед здобутків цієї правничої школи слід вказати на акцент на формалізації правових приписів (щоб реалізовувати правила поведінки, необхідно їх чітко розуміти, а для цього, в першу чергу, треба мати можливість з ними ознайомитись). Необхідно зазначити, що природно-правовий тип розуміння права містить таку вимогу до юридичних норм як правова визначеність. «Норму не можна вважати «законом», якщо вона не сформульована з достатньою точністю, щоб дати можливість людині – у разі потреби, з відповідною консультацією – передбачити в розумній мірі за обставинами наслідки, які може діяння тягнути за собою; однак досвід показує, що абсолютна точність недосяжна, а необхідність уникати надмірної жорсткості та йти в ногу з обставинами, що змінюються, означає, що багато законів неминуче формулюються в термінах, які більшою чи меншою мірою є нечіткими» [2] – зазначив Європейський суд з прав людини в одному з своїх рішень (Суд часто повторює це правоположення).

Наведене обумовлює підвищені вимоги до діяльності суб'єктів правотворчості, які при підготовці проєктів нормативно-правових актів мають виходити з вимог юридичної техніки, зокрема, і щодо юридичної визначеності. У свою чергу, означене вказує і на такий важливий напрям правової діяльності як правоінтерпретація.

Таким чином, формалізація правових норм як вимога юридичного позитивізму пов'язує останній із діяльнісним підходом та обумовлює те, що такі види діяльності як правотвор-

чість та правоінтерпретація можуть бути об'єктами пізнання саме діяльнісного підходу.

Висвітлюючи предмет дослідження, необхідно відзначити ті ключові аспекти юридичного нормативізму, на якому наголошували фундатори цієї доктрини. Так, наприклад, Дж. Остін серед іншого провів розмежування між законом моралі та тим законом, що є результатом діяльності органів публічної влади. На думку вченого, останній є видом команди одного суб'єкта іншому вчинити певним чином або утриматися від окремих діянь. При цьому якщо зобов'язаний суб'єкт порушує цю команду, то до нього застосовується державний примус [3]. За вченням Дж. Остіна право є результатом діяльності органів публічної влади, який відображається у прескриптивному тексті. Відповідно право є похідним від діяльності держави, воно створюється нею та нею ж контролюється процес реалізації встановлених приписів та у разі необхідності застосовується державний примус, зокрема, і щодо притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

Як ми вказали вище, чіткість юридичних приписів відіграє важливу роль і за природно-правового підходу (хоча і без надмірної формалізації, як це властиво юридичному позитивізму), тому окреслений аспект досліджуваного типу розуміння права визначає ту важливу частину царини права, що може бути досліджена за допомогою діяльнісного підходу. Саме положення теорії діяльності можуть ефективно бути використані для гносеології правотворчості та правозастосування, що дозволить отримати про них максимально об'єктивну інформацію та використати її для удосконалення відповідної форми правової діяльності, включаючи і суб'єктивну їх складову (праву властивий аксіологічний характер, тому суб'єктивні характеристики мають важливе значення).

Означене підтверджується аналізом практики реалізації юридичних норм Радянського Союзу та Української Радянської Соціалістичної Республіки, зокрема. Загальновідомим є той факт, що конституційне законодавство Української РСР, як і Радянського Союзу, загалом, було доволі прогресивним, закріплювало низку прав і свобод людини. Однак, не менш відомим є і факт, що означені положення залишалися нереалізованими, були лише формально відображені у тексті нормативно-правових актів без їх фактичного застосування та використовувалися лише як засіб пропаганди. Основний акцент був зроблений на зовнішню форму задля забезпечення позитивного іміджу органів публічної влади.

Так як і Дж. Остін розглядав право як наказ й інший відомий представник юриспруденції Г. Кельзен. Саме у цьому й полягає, на думку вченого, цінність права. Як відзначав, сам автор, «Чисте Правознавство як теорія, зорієнтоване виключно на свій предмет. Воно намагається відповісти на питання, що таке право і як воно здійснюється, а не на питання, яким воно повинно бути чи як його потрібно створити. Чисте Правознавство є правовою наукою, а не правовою політикою» [4, с. 11]. При цьому надзвичайно важливим є питання застосування примусу як засобу забезпечення дієвості права, реалізації юридичних приписів.

Хоча не можемо не відзначити, що юридичний позитивізм акцентує увагу лише на зовнішній формі означених видів державно-правової діяльності. Саме у цьому контексті значний потенціал має діялісна теорія, положення якої ураховують не тільки зовнішній аспект соціальної діяльності, але й внутрішній. У межах теорії діяльності важливим є розуміння стимулів,

емоційної складової та інших аспектів суб'єктивної сторони поведінки людини. Особливо в умовах постмодерного суспільства, коли саме суб'єктивне сприйняття явищ і процесів є тим чинником, що визначає поведінку соціальних суб'єктів.

Інший представник школи юридичного позитивізму – Г. Харт – також акцентує увагу на розумінні права як зобов'язуючого наказу. «За такого розуміння питання сутності права, – наголошує Харт, – повинні бути (усюди, де є правова система) певні особи або органи, що видають спільні накази, підкріплені погрозами, яким зазвичай підкоряються, і повинна бути загальна переконаність в тому, що ці погрози будуть, ймовірно, здійснені в разі непокорі» [5, с. 33]. При цьому автор аналітичної юриспруденції розмежує накази публічної влади від наказів «бандитів», а право від моралі [6, с. 595]. Доволі влучними у цьому контексті є оцінки останнього С. Касаткіним: «Мислитель заперечує наявність необхідного зв'язку права і моралі як на рівні правопорядку в цілому, критеріїв юридичного, що практикуються, так і на рівні визначення конкретної правової норми і прийняття офіційного рішення (юридична сила яких може зв'язуватися виключно з їхнім походженням)» [7, с. 304].

Наведене певним чином відмежує юридичний позитивізм та теорію діяльності. Як ми вище означили, у сучасних умовах функціонування суспільства, в епоху постмодерну, діяльність не може не враховувати інших соціальних регуляторів, суб'єктивних характеристик поведінкової складової, аксіологічних аспектів тощо. Так, відзначимо, що саме моральні, аксіологічні чинники стали фактором прийняття актів щодо регулювання відносин у сфері застосування біології та медицини. Наприклад, на це безпосередньо вказується у преамбулі Конвенції про права людини та біомедицину [8].

Відтак в означеному контексті саме діяльнісна теорія може стати тим засобом, що дозволить більш точно і без надмірного формалізму досліджувати державно-правові явища і процеси. Надмірна зарегульованість (до того ж, догматичними приписами) негативно впливає на будь-яку сферу соціальної діяльності. Так, варто погодитись з М. Скибою, яка зазначає, що саме надмірна зарегульованість визнає як чинник гальмування економічного розвитку Української держави [9, с. 24].

Через вимоги юридичної техніки проявляється зв'язок юридичного позитивізму та діяльнісного підходу. Так, ці вимоги стосуються діяльності тих суб'єктів, що створюють юридичні норми та які застосовують їх (юридична техніка правотворчості та правозастосування).

Наступний аспект, на якому слід акцентувати увагу в межах розгляду юридичного позитивізму – це забезпеченість реалізації норм державою. Обов'язкові вимоги права передбачають можливість та необхідність застосування примусу стосовно осіб, дії або бездіяльність яких посягають на правовідносини, що охороняються, або можуть створювати загрозу таким правовідносинам» [10, с. 293]. Отже, у цьому контексті, на нашу думку, є цілком очевидним та правильним аспектом формулювання наступних питань: «1) Чи можна вважати міжнародне право правом? 2) Чи можна називати правом систему норм, що не забезпечуються третьою стороною? 3) Яким нормам має надаватися перевага: внутрішньодержавним чи зовнішнім?» [11, с. 17].

Ця властивість юридичного позитивізму певною мірою також може бути пізнана за допомогою діяльнісного підходу,

хоча й дещо в обмеженому вигляді, зважаючи на важливість саме зовнішнього (формального) аспекту застосування державного примусу. Хоча варто наголосити на тому, що позитивним буде застосування гносеологічного потенціалу для пізнання та вдосконалення діяльності окремих органів державної влади із застосування примусу, зокрема щодо протидії злочинності та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

Водночас, на нашу думку, положення теорії діяльності стануть важливим засобом інтерпретації таких характеристик діяльності держави як функції держави, сутність держави, форми і методи державної діяльності, структура механізму держави та ін.

**Висновки.** Таким чином, до важливих характеристик права школа юридичного позитивізму відносить: формальну визначеність, забезпеченість можливістю застосування державного примусу та визнання правом результатів окремого напрямку діяльності органів публічної влади. У цілому означені властивості певною мірою сприймаються й іншими типами розуміння права (без надмірної догматизації та формалізації відповідних ознак).

Ці властивості права поєднують юридичний позитивізм та діяльнісний підхід, дозволяючи зробити висновок про більш ефективне застосування положень саме теорії діяльності для пізнання означених аспектів правової дійсності, зокрема у контексті висвітлення суб'єктивних характеристик соціальної діяльності.

Найбільш доцільно, на нашу думку, використовувати діяльнісний підхід для пізнання правотворчості та правозастосування як форм діяльності спеціально уповноважених органів.

#### Література:

1. Гусарев С. Д. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 29–33.
2. Case of Olsson v. Sweden (No. 1). 24 March 1988. Application no. 10465/83. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57548> (дата звернення : 10.06.2022).
3. Austin J. The Province of Jurisprudence Determined. London, 1832. 391 p.
4. Кельзен Г. Чисте Правознавство. 3 дод. : Пробл. справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.
5. Харт Г. Поняття права / пер. с англ. ; под общ. ред. Е. В. Афонасина и С. В. Моисеева. М., 2007. 302 с.
6. Hart H. L. A. Positivism and the Separation of Law and Morals, *Harvard Law Review*. 1958. Vol. 71. No. 4. Pp. 593–629.
7. Касаткін С. Позитивізм в англо-американській філософії права. Вчення Герберта Л. А. Харта. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 300–313.
8. Council of Europe, Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine. (1997). URL: <https://www.coe.int/en/web/bioethics/oviedo-convention> (дата звернення : 12.06.2022).
9. Скиба М. В. Сутність та роль держави: інституціональний аспект. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2014. Вип. 24. С. 24–30.
10. Погребиська А. Теоретичні підходи до визначення поняття адміністративного примусу. *Митна справа*. 2014. Спеціальний випуск. С. 292–297.
11. Кучук А. М. Забезпечення реалізації норм права (національний і міжнародний аспекти) : правовий дискурс. *Альманах міжнародного права*. 2015. № 9. С. 14–20.

**Bilozorov Ye. Positivist Theory of Understanding Law in Context of Activity Based Approach**

**Summary.** The topicality of the study is stipulated by the importance of new epistemological provisions into jurisprudence involving that will allow to perceive legal phenomena without excessive formalism and with maximum efficiency, in particular, by means of the activity based theory provisions.

The importance of covering the interrelation between the activity based theory and the fundamental types of law understanding, including legal positivism, is emphasized.

The inherence of not only negative but also positive aspects of legal phenomena perception to legal positivism is indicated. Some aspects of law understanding allowing to trace its connection with the activity based approach and indicate possible directions for using the epistemological possibilities of this approach by the legal positivisms school are analyzed.

The requirement of objectification of law in the legislation texts causes increased requirements for the lawmakers' activities that should proceed from the requirements of legal techniques, in particular, of legal certainty while preparing draft regulations. This requirement connects legal positivism

with the activity based approach and stipulates that that such activities as lawmaking and law enforcement could be the objects of knowledge of the activity based approach itself. Legal positivism focuses only on the external form of these types of state and legal activities.

It is summarized the school of legal positivism refers formal certainty and the possibility of use of state coercion as well as recognition the results of a particular area of public authority as law to crucial features. In general, the properties mentioned are to some extent perceived by other types of law understanding (without excessive dogmatization and formalization of the relevant features). These properties of law combine legal positivism and activity based approach allowing to conclude that the activity based theory is more effectively applied to the knowledge of the mentioned aspects of legal reality, in particular, in the context of the subjective characteristics of social activity covering. It is most expedient to use the activity based approach for knowledge of law-making and law-enforcement as forms of specially authorized bodies' activities.

**Key words:** law enforcement, lawmaking, understanding of law, theory of activity, legal positivism.

**Бровко Н. І.,**  
доктор юридичних наук, професор,  
завідувач кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін  
Білоцерківського національного аграрного університету

**Росавицький О. О.,**  
старший викладач кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін  
Білоцерківського національного аграрного університету

## ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ЯК СКЛАДОВОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

**Анотація.** Стаття присвячена дослідженню громадянської освіти як складової правової культури, її правового регулювання, що є необхідною передумовою побудови правової та соціальної української держави. Встановлено, що громадянська освіта є необхідною складовою правової культури.

Зазначено, що формування громадянської освіти можливе через утвердження демократичних механізмів правового регулювання суспільних відносин. Відсутність єдиного підходу до визначення змісту громадянської освіти призводить до відсутності цілісної системи громадянської освіти.

Встановлено, що розвиток правової культури та процес формування правосвідомості особистості тісно пов'язаний з особливостями національної правової культури, становленням інституцій громадянського суспільства, демократизацією політичного життя, активною участю громадян у правотворенні. Лише правосвідома особистість може бути рушійною силою суспільних перетворень.

Доведено, що формуванню громадянської свідомості сприяє громадянська освіта. Вона не зосереджується тільки на правовому навчанні та наданні знань про основи Конституції або політичні інститути держави, а має містити знання про права і свободи, демократичні способи їх реалізації та відстоювання, навички щодо їх захисту. Для України надзвичайно актуальним є створення системи громадянської освіти, розрахованої на усі категорії громадян, яка ґрунтувалася б на концептуальних засадах, що відповідають завданням створення української нації, громадянського суспільства, правової і демократичної держави. Відсутність єдиного підходу до визначення змісту громадянської освіти призводить до відсутності цілісної системи громадянської освіти та породжує розпорошеність заходів з громадянської освіти, нескоординованість дій зацікавлених сторін та не досягнення поставленої мети. Стан громадянської освіти в Україні на сьогодні визначається відсутністю нормативної бази для громадянського виховання.

**Ключові слова:** громадянська освіта, правова культура, правова держава, система громадянської освіти, правова регламентація громадянської освіти.

**Постановка проблеми.** Від рівня правової культури залежить усвідомлення суспільством сутності правових явищ і процесів, розуміння закономірностей та тенденцій їх розвитку.

Тому про розбудову України як правової і соціальної держави варто говорити в контексті рівня правової культури її громадян. Для України актуальним є створення системи громадянської освіти, яка ґрунтувалася б на концептуальних засадах, що відповідають завданням створення української нації, громадянського суспільства, правової і демократичної держави. Громадянська освіта як необхідна складова правової культури має полегшувати розуміння громадянами сутності політичних процесів і принципів функціонування держави, необхідності здійснення постійного контролю над владою і сприяти підвищенню рівня громадянської активності в суспільстві. Формування громадянської освіти можливе через утвердження демократичних механізмів правового регулювання суспільних відносин. Відсутність єдиного підходу до визначення змісту громадянської освіти призводить до відсутності цілісної системи громадянської освіти та породжує розпорошеність заходів з громадянської освіти, нескоординованість дій зацікавлених сторін та не досягнення поставленої мети. Стан громадянської освіти в Україні на сьогодні, передусім, визначається відсутністю нормативної бази для громадянського виховання.

Аналітичний огляд наукових праць та публікації показує, що порушені нами питання були предметом дослідження вітчизняних вчених, серед яких слід відзначити праці О. Данильяна, Ю. Калиновського, С. Максимова, Н. Оніщенко, В. Співака, Ю. Тодики, Ю. Шемшученка, а також та зарубіжних науковців Ж. Гібсона, Г. Калдерія, М. Кейзерова, М. Тревеса, А. Хардинга. Проте дана проблематика характеризується динамізмом, а тому її аналіз є необхідним на сучасному етапі українського державотворення.

**Мета статті.** Метою статті є здійснення аналізу громадянської освіти як складової правової культури, її правового регулювання, що є необхідною передумовою побудови правової та соціальної української держави.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Правова свідомість надає особистості можливість генерувати власні знання, розробляти плани, прогнозувати свою діяльність у соціумі, усвідомлено протистояти проявам насильства, порушенням прав людини, проявам агресії, тероризму, злочинності тощо. Правосвідома особистість буде активно впливати на оновлення законодавчої бази, змістом якої є вироблення правових норм,



що ґрунтуються на принципах гуманізму, справедливості, всебічного захисту прав та свобод людини і громадянина [1, с. 13].

Громадянська освіта є необхідною складовою правової культури. Вона має полегшувати розуміння громадянами сутності політичних процесів і принципів функціонування держави, необхідності здійснення постійного контролю над владою, сприяти підвищенню рівня громадянської активності в суспільстві та сприяти формуванню громадянської свідомості. Така свідомість не зосереджується тільки на правовому навчанні та наданні знань про основи Конституції або політичні інститути держави, а включає формування знань про права і свободи громадян, демократичні способи їх реалізації та відстоювання, навички щодо користування та захисту цих прав. Громадянська освіта населення слугує способом зберегти демократичні цінності та інститути та є необхідним важелем формування активного громадянина, для якого демократія – це не просто правові норми та закони, а цінності, тобто життєві орієнтації людей, для яких демократичні права і свободи стають мотивацією їх поведінки.

Варто погодитись з думкою Жадана І. «Громадянська освіта, будучи суттєвим чинником політичної соціалізації особистості, у демократичному (а так само і в перехідному до демократичного) суспільстві має полягати у культивуванні цінностей прав, свобод і гідності людини, розвитку вміння відстоювати власні права в разі зазіхань на них з боку інших людей або влади, формуванні громадянської компетентності, прихильності до цінностей демократії, поширення критичного ставлення людей до уряду та настанов і рішень, які він продукує, а також у мотивації індивідів до участі в розв'язанні проблем громадського життя» [2, с. 41]. Тому основним елементом громадянської освіти має стати формування у громадян відповідального ставлення до захисту суверенітету та територіальної цілісності України, забезпечення безпеки та усвідомлення спільності інтересів людини та держави, формування навичок, необхідних для активної участі у демократичному житті, вільному суспільстві, з метою заохочення та захисту демократії та верховенства права, а також розвиток національної ідентичності [3].

З метою розвитку громадянської та правової освіти Кабінетом Міністрів України своїм було схвалено Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні, що базується на необхідності створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянських компетентностей людини на всіх рівнях освіти та в усіх складниках. Передбачалось, що вона дасть змогу громадянам краще розуміти та реалізовувати свої права в умовах демократії, відповідально ставитись до своїх прав та обов'язків, брати активну участь у суспільно-політичних процесах, а також усвідомлено забезпечувати захист, утвердження та розвиток демократії.

Підвищення рівня громадянської освіти населення було одним із пріоритетів Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 роки. Громадянська освіта в цій Концепції розумілась як навчання та громадянське виховання на основі національних та загальнолюдських цінностей. Відповідно до неї, головним пріоритетом визначено формування активного та відповідального громадянина з високим почуттям власної гідності, стійкою громадянською позицією та готовністю до виконання громадянських обов'язків [3]. Проте у Проекті Концепції Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на

2021–2026 роки одним із стратегічних напрямків визначено створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства, очікуваним результатом якого є забезпечення функціонування цілісної системи громадянської освіти та моніторингу її ефективності. Ще одним напрямком цього проекту є створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці, а його стратегічними завданнями визначено сприяння органами державної влади підвищенню рівня обізнаності громадян, представників бізнесу, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування про роль інститутів громадянського суспільства, створення умов для проведення наукових досліджень, публікацій та просвітницьких заходів у сфері розвитку громадянського суспільства та міжсекторальної співпраці, проведення навчальних заходів щодо кращих практик міжсекторальної співпраці, взаємодії між інститутами громадянського суспільства, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами підприємницької діяльності, розроблення освітніх програм з управління інститутами громадянського суспільства для здобувачів вищої освіти, тощо [4]. Це свідчить про увагу законодавця та його розуміння важливості розвитку громадянської освіти як складової правової культури особистості.

З прийняттям Закону України «Про освіту» та з урахуванням Указу Президента України від 1 грудня 2016 р. № 534 «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері» виникла необхідність визначення конкретних кроків на шляху формування громадянської освіти в Україні. Так у п. 5 ст. 5 Закону України «Про освіту» зазначається, що «держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» [5]. Проте, хоча в законодавстві є визначення неформальної освіти, питання громадянської освіти вимагають належного міжсекторального підходу для впорядкування процесів, що відбуваються у формальній і неформальній сферах освіти. Зазначимо, що у схваленій урядом у 2016 р. «Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року про громадянську освіту не згадується взагалі і на відміну від національно-патріотичного виховання, громадянська освіта досі не відображена у складі видатків Державного бюджету України. На сьогодні питання громадянської освіти в системі формальної освіти – це відповідальність Міністерства освіти і науки України, у той час як громадянська освіта в неформальному секторі забезпечується відповідно до програм інших міністерств і відомств. Тобто, розбіжності між національно-патріотичним вихованням та громадянською освітою досі помітні. У випадку державних навчальних закладів одні й ті самі установи можуть бути провайдером обох підходів. Через це виникає подвійне сприйняття багатьох цінностей та брак інтегрального підходу до того, що саме має викладатись в обох випадках [6, с. 104].

Продовжуючи свою думку про громадянську освіту як необхідну складову правової культури зазначимо, що в контексті громадянської освіти слід ставити питання розвитку правової культури, починаючи від шкільної і закінчуючи

вищою освітою. При цьому варто враховувати, що не можна формувати громадянську освіту усього суспільства [7, с. 29]. Вважаємо, що напрямки такої освіти повинні враховувати особливості окремих цільових груп. Зокрема мова йде про громадян, які проживають у прикордонних, прифронтових, комунізованих регіонах. У їх свідомості переважають ностальгія за СРСР, проросійські настрої, низький рівень громадянської ідентифікації; високий рівень агресивності, насадженої ззовні; сепаратистські настрої. Також мова може йти про переселенців з таких районів, тому є потреба і у виробленні особливих підходів стосовно таких груп населення.

Наразі основи громадянської освіти викладаються у загальноосвітніх закладах під різними назвами: «Правознавство» та «Людина і світ». При цьому законодавець не враховує, що мета громадянської освіти та виховання – сформувати свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людину, якій притаманні особистісні якості й риси характеру, світогляд і спосіб мислення, почуття, вчинки та поведінка, спрямовані на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні. Вони мають органічно поєднуватись з потребою й умінням діяти компетентно й технологічно [3].

Однак, на нашу думку, одного впровадження таких теоретичних дисциплін недостатньо для зміни ситуації в сфері громадянського виховання. Натомість, доцільним є створення практичних навчальних ситуацій, певного досвіду, в ході якого здобувачі освіти могли засвоювати принципи громадянської освіти. Наприклад мова може йти про практику шкільного самоврядування. Впровадження громадянської освіти має передбачати також підготовку і підвищення кваліфікації вчителів, моніторингу стану викладання дисциплін з громадянської освіти, для чого має бути створена відповідна державна інституція, відповідальна за освітні процеси у сфері громадянської освіти.

З прагненням України до вступу в Європейський Союз пов'язано багато моментів, і формування правової культури і правосвідомого громадянина одне з них. Вважаємо за необхідне звернути увагу на досвід деяких зарубіжних країн у питанні громадянської освіти населення з метою його врахування у сучасному законодавстві. Так, у більшості документів, що прийняті та затверджені Радою Європи акцентується увага на формуванні демократично свідомого громадянина, і у цьому суть їх громадянської освіти. Така освіта у більшості європейських країн вважається необхідною умовою для формування демократично сформованих особистостей. Виховання у них має назву «Education for democratic citizenship» та розуміється в європейському освітньому просторі як навчання, проведення тренінгів, розповсюдження інформації, а також, як практична діяльність з метою надати учням й іншим громадянам знання про права і свободи людини, політичні інститути відповідного суспільства, вміння відстоювати права і свободи і, що є важливим, демократичні цінності. Наразі Європою прийнято низку нормативів що формують таку особистість: Рекомендація з освіти з прав людини 1997 року; Рекомендації «Європа 2000 – молодіжна участь: роль молодих людей як громадян» 1999 року; Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи з виховання демократичної громадянськості 2002 року; Декларація європейських міністрів освіти про інтелектуальну освіту в новому європейському контексті 2003 року; Рекомендації з просування культури демократії і прав людини через освіту

вчителів 2008 року тощо. У всіх вищевказаних документах громадянська освіта набуває нового значення і нової форми та полягає у головному – вихованні демократичної громадянськості – citizenship education.

У більшості європейських країн теми з демократичної громадянськості та прав людини включені в шкільні освітні програми ще з 90-х років. Зокрема, аналізуючи освітню систему Республіки Польща, зазначимо, що громадянська освіта є важливою складовою обов'язкової частини шкільного навчання. У Польщі ще у 1995 було створено Центр громадянської освіти, який розробляв програму навчального курсу для початкової школи, куди увійшли питання щодо демократичних цінностей і інститутів, а саме: проблем конституціоналізму Республіки Польща, прав і свобод людини і громадянина, механізми їх захисту і практичного використання, проблематика побудови громадянського суспільства і демократичної участі громадян у цьому процесі. Було здійснено підготовку значної кількості викладачів з громадянської освіти, навчання яких здійснювали неурядові організації. Навіть сьогодні, продовжуючи таку освітню політику, у Польщі проводяться тренінги для поліпшення викладання громадянської освіти у школах [8].

Розвитку громадянської освіти приділяється значна увага також і в Литві. Сьогодні громадянське виховання і освіта тут є ключовою освітньою платформою. У 2006 році в Литві було довгострокову програму громадянського та національного виховання, у якій акцент щодо розвитку громадянської освіти був покладений на позакласні заходи, до яких активно залучались різні громадські організації. Зазначимо, що у цій програмі громадянська освіта литовців розумілась не тільки як надання громадянам певних знань з прав людини, але як цілеспрямований процес формування «громадянського мислення», активної діяльності суспільства та формування традицій демократичної громадянськості. Зауважимо, що держава всіляко підтримувала цю програму, зокрема шляхом виділення значного державного фінансування, що свідчить про її зацікавленість у розвитку громадянської освіти литовців та розумінні її впливу на правову культуру суспільства і кожного громадянина.

Таким чином, акцент у громадянській освіті в ряді європейських держав робиться на формування демократичної громадянськості – «Education for democratic citizenship». Враховуючи такий досвід варто запроваджувати такі заходи й в Україні, тому громадянська освіта має бути направлена на практичне засвоєння і закріплення отриманих теоретичних знань шляхом обізнаності з діяльністю органів державної влади, громадських організацій, участі у громадянських акціях і громадських організаціях, здійсненні учнівського самоврядування. Важливою є активна роль у цьому процесі громадських та волонтерських організацій.

**Висновки.** Підводячи підсумок, зазначимо, що мета громадянської освіти та виховання конкретизується через систему завдань, які потребують правового регулювання, зокрема через формування політичної та правової культури засобами громадянської освіти, яка забезпечує знання про політичні системи та владу на всіх рівнях суспільного життя, про закони та законодавчі системи; виховання поваги до Конституції України, законодавства, державної мови; розвитку критичного мислення та вміння критично аналізувати проблеми, переосмислювати дії та аргументи, передбачати можливі наслідки дій та вчинків; визнання й забезпечення прав людини як гуманістичної

цінності, на чому будується відкрите, демократичне, громадянське суспільство; усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянською відповідальністю. Саме громадянська освіта покликана формувати національну свідомість, почуття належності до рідної землі, народу; визнання духовної єдності поколінь та спільності культурної спадщини; виховання почуття патріотизму, відданості у служінні Батьківщині. Її завданням є утвердження гуманістичної моралі та формування поваги до таких цінностей як свобода, рівність, справедливість, формування соціально активних і професійно компетентних особистостей, виховання у них готовності до участі у процесах державотворення, здатність до самостійного життєвого вибору, формування відповідальності за свої дії.

Правове врегулювання громадянської освіти, яка є складовою правової культури є нагальним питанням сьогодення. Особистість має уміти визначати форми та способи своєї участі в житті суспільства, спілкуватись з демократичними інститутами, органами влади, захищати закони та права людини, бути обізнаною у способах захисту. Нагальним, на нашу думку, є внесення ряду змін, зокрема до ст. 1 Конституції України у якій передбачити, що «Основою для формування суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави є правосвідоме громадянське суспільство. Формування такого суспільства покликана забезпечити громадянська освіта». А у Законі України «Про освіту передбачити: «Держава створює умови для підвищення рівня правової свідомості та правової культури людини і громадянина».

#### *Література:*

1. Бровко Н.І. Філософсько-правові засади формування правосвідомості особистості в умовах трансформації освітнього процесу в Україні : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.12. Київ : НАВС, 2019. 477 с.
2. Жадан І., Кисельов С. та ін. Політична культура та проблема громадянської освіти в Україні : методичний посібник / І. Жадан. С. Кисельов. Київ : Тандем, 2004. 80 с.
3. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні» від 3 жовтня 2018 року № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p#Text>
4. Проект Указу Президента України «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки». URL: [https://docs.google.com/document/d/1N9y3XeZ\\_W5eFE3aKNTm5KHtS2FEmqd8h/edit](https://docs.google.com/document/d/1N9y3XeZ_W5eFE3aKNTm5KHtS2FEmqd8h/edit)
5. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 38-39, ст. 380.
6. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку: аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Андриченко Т. В.,

Бекешкіна І. Е. та ін.] ; за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2018. 128 с.

7. Бровко Н. І. Мировозренческий характер и идеология формирования правосознания личности в процессе воспитания и обучения. *Legea și viața. Chisinau*. 2019. № 4/2. С. 27–31.
8. Aims and Values in Primary Education: England and Other Countries. Primary Review Research Survey 1/2. The University of Cambridge. 2008.

#### **Brovko N., Rosavitsky O. Theoretical and legal analysis of the normative regulation of civic education as part of the legal culture of the individual in the context of the development of the Ukrainian state**

**Summary.** The article is devoted to the study of civic education as a component of legal culture, its legal regulation, which is a necessary condition for building a legal and social Ukrainian state. It has been established that civic education is a necessary component of legal culture.

It is noted that the formation of civic education is possible through the approval of democratic mechanisms for the legal regulation of social relations. The lack of a unified approach to determining the content of civic education leads to the absence of an integral system of civic education. It has been established that the development of legal culture and the formation of a person's legal consciousness are closely related to the peculiarities of the national legal culture, the formation of civil society institutions, the democratization of political life, and the active participation of citizens in lawmaking. Only a legally conscious person can be the driving force behind public transformations.

It is proved that the formation of civic consciousness contributes to civic education. It does not focus only on legal education and the provision of knowledge about the foundations of the Constitution or the political institutions of the state, but should contain knowledge about rights and freedoms, democratic ways of their implementation and upholding, and skills to protect them. For Ukraine, it is extremely important to create a system of civic education designed for all categories of citizens, which would be based on conceptual principles that would meet the objectives of creating a Ukrainian nation, civil society, a legal and democratic state.

The lack of a unified approach to determining the content of civic education leads to the absence of an integral system of civic education and gives rise to a dispersion of measures for civic education, uncoordinated actions of stakeholders and the achievement of goals. The state of civic education in Ukraine today is determined by the lack of a regulatory framework for civic education.

**Key words:** civic education, legal culture, rule of law, system of civic education, legal regulation of civic education.

*Грекул-Ковалик Т. А.,  
кандидат юридичних наук,  
асистент кафедри теорії права та прав людини  
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

*Донченко О. П.,  
кандидат юридичних наук,  
асистент кафедри теорії права та прав людини  
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

## ДОСТУП І ДОСТУПНІСТЬ ДО ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ: ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

**Анотація.** Освіта – невід’ємна складова кожного суспільства та важлива передумова його розвитку, показник не лише загальної культури, але й один із елементів модернізації та вдосконалення функціонування держави. З проголошенням України незалежною державою, право кожного на освіту стало одним із фундаментальних прав людини, гарантованих Конституцією України. Реалізація цього права надає кожному можливість бути повноцінним членом громадянського суспільства, розвиватися і самовдосконалюватися, щоб мати гідний рівень життя, й що не менш важливо – сприяти зміцненню своєї країни, політичної та економічної систем. Усе це актуалізує надання особливого значення питанню щодо забезпечення доступу та доступності права на освіту, у тому числі юридичну, в Україні та у світі.

У статті досліджено співвідношення понять «доступ» і «доступність» юридичної освіти та визначено їх взаємозв’язок, адже дані категорії є спільнокореновими й часто вживаються як синоніми, однак семантичне значення даних термінів досить різне. Можливість, допуск («доступ») чи придатність, відкритість, легкість у розумінні («доступність»)? Мати право на участь в освітній програмі, не враховуючи, чи це право може бути насправді реалізоване на практиці («доступ до освіти») або ж зміст і обсяг постачання послуг і їх наявність у певний час з врахуванням соціальних, майнових, статевої, етнічних чинників, фізичних або розумових здібностей («доступ до навчання»)?

Загалом, говорити про доступність вищої освіти як про якусь єдину характеристику сьогодні не видається можливим. Тому досліджувану проблему доречно розглядати через призму кількох вимірів: етичного, де предметом досліджень повинен стати зміст поняття «соціальна справедливість» стосовно вищої освіти в умовах формування ринку освітніх послуг; економічного виміру, в якому найактуальнішим буде аналіз позитивних і негативних наслідків розширення можливостей отримання вищої освіти за рахунок економічної модернізації системи вищої освіти; мотиваційного, коли пріоритетним дослідницьким завданням стане аналіз зв’язку доступності вищої освіти з особистісною мотивацією на її здобуття; просторового, де необхідне дослідження змін у доступності вищої освіти, що відбуваються для жителів різних територій; і змістовно-освітнього виміру, як аналізу сучасних критеріїв визначення якості вищої освіти і параметрів доступності систем «якісної» і «неякісної» вищої освіти.

**Ключові слова:** право на освіту, юридична освіта, доступ і доступність до юридичної освіти.

**Постановка проблеми.** У сучасному суспільстві бачення вищої освіти суттєво змінюється. Вища освіта є запорукою внутрішнього особистісного становлення людини, підвищення її інтелектуального потенціалу, шляхом до самореалізації. При цьому домінуючими є погляди стосовно необхідності прагнення максимальної справедливості у забезпеченні доступу до вищої освіти як фундаментальної цінності людства.

В умовах розбудови демократичної та правової європейської української держави питання доступу до юридичної освіти набуло особливої актуальності та соціальної гостроти. Протягом останніх років спостерігається значне покращення ситуації із доступністю вищої освіти, у тому числі, юридичної. Та питання рівного доступу до юридичної освіти досить багатогранне, адже на доступність вищої освіти істотно впливають суспільні стереотипи населення щодо її престижності, регіональні умови доступності вищої освіти, економічний стан особи та її родини, наявність формалізованих або неформалізованих преференцій для певних категорій вступників, що часто визначається як «позитивна дискримінація» (наприклад, зарахування за спеціальними умовами участі у конкурсному відборі) та багато інших умов.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Сьогодні існує досить велика кількість монографічних видань та публікацій у періодичних виданнях, в яких досліджується стан та перспективи розвитку юридичної освіти і професії в Україні та за кордоном, проблеми якісної підготовки студентів в юридичних вузах тощо. У свою чергу питання доступу до юридичної освіти можна охарактеризувати як малодосліджене, оскільки наукових праць, які б прямо стосувалися цього питання, по суті, немає. Разом з тим, Т. Г. Бабина, В. С. Бігун, О. П. Єршова, І. М. Жаровська, Н. М. Левчук, Т. О. Лукіна, М. П. Шишкіна в своїх дослідженнях у тій чи іншій мірі визначали причини відсутності рівного та справедливо доступу до освіти загалом, і юридичної освіти, зокрема.

**Мета статті** – розкрити зміст понять «доступ» та «доступність» юридичної освіти через встановлення їх взаємозв’язку та співвідношення.

**Виклад основного матеріалу.** Беззаперечним є той факт, що освіта – це один із головних ресурсів прогресу сучасного суспільства. Рівень та якість здобутої освіти, освітні досягнення населення є визначальними факторами зростання людського добробуту. Саме тому забезпечення доступності

високоякісної освіти впродовж життя було визнано однією з головних цілей у сфері людського розвитку, сформульованих у Декларації Тисячоліття Організації Об'єднаних Націй. Це зумовлено випереджувальною функцією та якісно новим масштабом сучасного детермінуючого впливу системи освіти на формування і становлення інформаційного суспільства [1, с. 148].

Говорячи про систему вищої юридичної освіти в Україні, слід відзначити, що сьогодні вона є досить складною і взаємодіє з політичними, економічними, культурними і соціальними системами. В подібних умовах вища юридична освіта покликана істотно та динамічно впливати на суспільне середовище. У цьому полягає її позитивна роль і просвітницька місія. Основними принципами універсальності вищої юридичної освіти має бути сприяння становленню культури згоди і миру в суспільстві; доступ до вищої юридичної освіти всіх, хто для цього має необхідні здібності, мотивацію, а також адекватну підготовку на всіх етапах професійної юридичної діяльності впродовж всього життя; призначення вищої юридичної освіти в тому, щоб надавати не тільки фундаментальні і професійні знання, але, перш за все, виховувати законопослушного громадянина демократичної держави; вища юридична освіта повинна використовувати різні форми роботи для того, щоб задовольнити правові потреби громадян [2, с. 10].

Для правового аналізу співвідношення понять «доступ» і «доступність», необхідно з'ясувати семантику даних категорій, які є спільнокореновими й часто вживаються як синоніми, що в свою чергу дозволить повніше визначити сутність і зміст даного дослідження.

Якщо звернутися до енциклопедичної літератури, то можна зустріти наступні визначення терміну «доступ»: 1) прохід, можливість проникнення куди-небудь; 2) допуск, відвідання з певною метою кого(чого)-небудь. У свою чергу термін «доступний» також має кілька значень, а саме: 1) до якого або яким можна пройти; 2) що придатний для багатьох, для всіх за можливістю використання або оптимальністю ціни; 3) який є легким для розуміння; 4) який є уважним і чемним з людьми; 5) неприхований, відкритий, такий, що дає кожному вільний доступ. Зустрічається також формальне визначення поняття «доступ до освіти», під яким розуміють «необхідність мати право на участь в освітній програмі, не враховуючи, чи це право може бути насправді реалізоване на практиці» [3].

Англійським аналогом поняття «доступ» є поняття «access». Англійською мовою «access» перекладається як доступ, право доступу; підхід, прохід; спосіб наближення або входу; право або можливість досягти, використати або відвідати тощо [4, с. 20].

У науковій літературі зустрічається також термін «доступ до навчання». При цьому, дане поняття розглядається дослідниками, здебільшого, у двох аспектах. По-перше, його трактують як таке, що передбачає «зміст і обсяг постачання послуг і їх наявність у певний час», по-друге, як таке, що враховує чинники соціальні, майнові, статеві, етнічні, чинники фізичних або розумових здібностей [5].

Термін «доступність» найчастіше вживається у теорії права, зокрема у контексті доступності права (законодавства). Доступність права є однією з необхідних умов формування й життєдіяльності будь-якого демократичного суспільства. Як слушно зауважує І. М. Жаровська, ефективність національного права,

головним чином, забезпечується через чіткість, прозорість, простоту та доступність норм права та правових приписів, які ухвалюються різними державними органами, їх посадовими особами. Автор тлумачить доступність як складну, комплексну й системну правову конструкцію, за допомогою якої реалізується система організаційно-правових та інших заходів органів державної влади, інших учасників суспільних відносин, що стосуються створення належних умов користування кожною особою правом, у тому числі і здатністю розуміти і свідомо пізнавати правові вимоги, використовувати закріплені за нею права й виконувати покладені на неї обов'язки з метою підвищення рівня свого культурно-правового розвитку [6, с. 3–5].

Дуже часто термін «доступність» використовується також в контексті доступності правосуддя. Зокрема, проблемами доступності правосуддя, до прикладу, займалися Р. Ю. Ханік-Посполітак та О. М. Овчаренко. При цьому, як зазначає І. Я. Мокрицька, найбільш предметне значення питання доступності до правосуддя набуває у кримінальному процесі, враховуючи спрямованість на гарантування усім його учасникам створення належних умов для повної і безперешкодної реалізації їхніх законних прав та інтересів. Однак проблема доступності правосуддя не є предметом нашого дослідження, а тому не потребує детального аналізу в рамках цієї роботи.

Загалом термін «доступність» може бути застосовано для характеристики права як певної системи норм, так і стосовно окремих інститутів правової системи, яка відображає рівень суспільної потреби в певному інституті, стан її задоволення, а також можливості всіх бажаючих вільно і безперешкодно звернутися до останнього. Роль держави в забезпеченні доступності певного правового інституту визначається двома вихідними положеннями. По-перше, держава, яка проголошує себе правовою і демократичною, бере зобов'язання забезпечити відповідний рівень особистої свободи індивіда, що неможливо без створення як інститутів, спрямованих на реалізацію творчого, інтелектуального потенціалу особи (в цьому випадку мова йде саме про доступність права на освіту), так і спеціальних правозахисних (наприклад, суду). По-друге, ступінь їх доступності, а значить, і зобов'язання держави його забезпечити мають визначатися соціальною значимістю того чи іншого інституту.

Якщо ж аналізувати проблему доступності вищої освіти, то слід почати з того, що у суспільстві, заснованому на демократичних принципах, усі, хто прагнуть здобути вищу освіту, повинні мати рівні можливості для реалізації своїх здібностей. Відсутність рівного доступу до освіти фактично означає закріплення економічної, соціальної і культурної нерівності, закриваючи дорогу до верхніх прошарків дітям, вихідцям з нижніх прошарків суспільства.

При цьому, говорити про доступність вищої освіти як про якусь єдину характеристику сьогодні не видається можливим. Справа в тому, що показники доступності становлять потенційні та реальні можливості реалізації окремих поведінкових практик, а саме: професійного самовизначення, вибору вищого навчального закладу, підготовки, вступу тощо. Як наслідок, видається доречним досліджувати проблему доступності вищої освіти через етичний, економічний, мотиваційний, просторовий і змістовно-освітній виміри.

Враховуючи різні виміри проблеми доступності вищої освіти, окремі автори пропонують поділяти доступність освіти на фізичну і фінансову. Так, до прикладу, Т. О. Лукіна,

фізичну доступність освіти характеризує наявністю достатньої та розгалуженої мережі навчальних (освітніх) закладів, у яких можуть здобувати освіту різні категорії населення відповідно до їхніх освітніх потреб, здібностей тощо [7, с. 116]. В свою чергу фінансова доступність розглядається автором через оцінку спроможності населення оплатити запропоновані освітні послуги і характеризує потенційну можливість здобуття освіти відповідного рівня, тобто фактично сам доступ до освіти для всіх громадян незалежно від раси, статі, віросповідання та інших відмінностей [7, с. 117].

Проблема доступності вищої освіти характеризується ще й соціальною гостротою, оскільки саме вища освіта є необхідною передумовою забезпечення якісного життя, соціальної стабільності та перспективи розвитку суспільства. Саме тому доступність вищої освіти впливає на соціальний баланс і динаміку економічної спроможності населення і держави. Якщо використовувати критерій визнаної у світі межі бідності – 17 доларів на день, то згідно зі статистикою ООН, за межею бідності в Україні перебувають 78 % людей. Тобто, в такій частині українців споживчий кошик менший від прийнятої у світі межі бідності [8, с. 147].

Доступність вищої освіти визначають як сукупність реальних умов забезпечення рівних можливостей для здобуття вищої освіти індивідами, незалежно від їхнього економічного становища. В свою чергу, на думку В. Г. Кремня, проблема забезпечення рівного доступу до вищої освіти розуміється не тільки як створення рівних можливостей для здобуття вищої освіти, але і як розширення можливості для тих груп населення, які традиційно обмежені в ньому. До їх числа можна віднести наступні групи: особи з обмеженими можливостями, етнічні меншини, особи, що проживають у віддалених районах та сільській місцевості [9, с. 12], жінки за деякими спеціальностями (військові/морські), особи з соціальних груп з низьким прибутком.

О. П. Єршова та Т. Г. Бабина проблему нерівності доступу до вищої освіти визначають як правову нерівність, яка розуміється як нерівність прав, що закріплені на законодавчому рівні; соціально-економічну нерівність, яка розуміється як нерівність доступу до освіти чи досягнень в системі освіти, обумовлена нерівними соціально-економічними характеристиками різних груп людей [10].

У свою чергу з поняттям «рівності» та «рівноправності» у праві, пов'язане ще одне поняття, яке має безпосереднє відношення до досліджуваної тематики. Мова йде про дискримінацію. Враховуючи те, що право виступає в якості нормативної форми вираження свободи, яка досягається через дію принципу формальної рівності людей у суспільних відносинах, слід виділити три основних аспекти, які характеризують правову рівність: 1) рівність у суспільних відносинах; 2) формальна рівність; 3) принцип рівності. При цьому, дискримінація прав і свобод людини відбувається внаслідок виключення тієї або іншої можливості вчинення дії (правочину) зі змісту права (свободи), а також шляхом встановлення спеціального порядку його реалізації. На думку О. Ю. Гузь, дискримінація – це спосіб деформації рівноправності суб'єктів правовідносин або рівності їх юридичного статусу шляхом зміни взаємозв'язків прав і обов'язків, їх забезпеченості, обсягу й сфер реалізації з метою встановлення (корекції) об'єктивно обґрунтованих або суб'єктивно мотивованих параметрів справедливості й волі в соціумі [11].

Слід визнати, що виходячи зі світоглядних поглядів, щодо дискримінації прав (в тому числі й права доступу до юридичної освіти), у суспільстві сформувався негативний стереотип. Разом з тим, існує і поняття «позитивної дискримінації», яка проявляється в тих випадках, коли суб'єкт з об'єктивних причин не має можливості повною мірою реалізувати право або виконати обов'язок. Одним із прикладів «позитивної дискримінації» є наявність інституту цензів у праві, а також надання державних пільг і переваг. Вважаємо, що в останньому варіанті дискримінація має право на існування, хоча і в певній мірі порушує рівновагу у доступності вищої юридичної освіти для пересічного громадянина та осіб, які з тих чи інших причин мають право на пільги.

Врешті-решт, проблема доступності вищої освіти тісно пов'язана із самим правом на вищу освіту, а механізми доступу до вищої юридичної освіти мають насамперед слугувати підвищенню якості підготовки правників, уникаючи створення штучних бар'єрів для інституційної автономії та академічної свободи [12].

**Висновки.** Отже, для характеристики можливостей здобуття юридичної освіти можуть бути використані термін «доступ» та «доступність». Враховуючи вищевказане, приходимо до висновку про те, що в контексті права на юридичну освіту, більш доцільним видається вживання терміну «доступ», а не «доступність». Разом з тим, якщо розглядати освіту загалом, і юридичну освіту зокрема, як такий інститут, в якому суспільство вбачає суттєву потребу, то саме термін «доступність» краще охарактеризує стан задоволення такої потреби, а також можливості всіх бажаючих вільно і безперешкодно звернутися до інституту освіти.

Забезпечення рівного доступу до якісної освіти як державна гарантія має бути пріоритетним напрямом державної освітньої політики в Україні на сучасному етапі державотворення і виступає однією з найактуальніших проблем державного управління освітою. Суть її полягає у невідповідності діючого механізму державного управління освітою цілям і завданням державної освітньої політики України щодо забезпечення рівного доступу всіх громадян до якісної освіти.

#### Література:

1. Левчук Н. М. Нерівність доступу до освіти в Україні: соціальні детермінанти та наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2005. № 2. С. 148–158.
2. Кагановська Т. С., Смульська А. В. Окремі зауваження щодо вдосконалення та розвитку сучасної вищої юридичної освіти в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна № 1077. Серія «Право»*. 2013. Вип. № 15. С. 6–10.
3. Загоруйко Л. Доступність освіти у країнах Європейського Союзу: стратегії забезпечення. *Інституційний депозитарій Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/2464/1/Zagoruiko%20Olshytyn.Pdf> (дата звернення: 15.06.2022).
4. Багатомовний юридичний словник-довідник / І. О. Голубовська, В. М. Шовковий, О. М. Лефтерова та ін. Київ : Київський університет, 2012. 543 с.
5. Шишкіна М. П. Чинники реалізації доступу до електронного навчання в сучасній школі. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2011. № 4 (24). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/332/1/Factors-ITLT.pdf> (дата звернення: 10.06.2022).
6. Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2006. 20 с.

7. Лукіна Т. О. Доступність освіти як показник результативності державного управління освітою в Україні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. № 3. С. 114–120.
8. Хомяк М. Я. Бідність в Україні: сучасні виміри. *Грани*. 2014. № 3. С. 145–150. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani\\_2014\\_3\\_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_3_25) (дата звернення: 15.06.2022).
9. Прокопенко І. Ф. Розвиток і модернізація ринку послуг вищої освіти в Україні. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Економіка»*. 2013. Вип. 13. С. 5–14.
10. Бабина Т. Г., Єршова О. П. Доступність якісної освіти: шляхи і механізми регулювання проблеми. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. 2014. Вип. 5. Том I (52). URL: [https://knutd.edu.ua/publications/pdf/Ukrainian\\_editions/Babina20152201.pdf](https://knutd.edu.ua/publications/pdf/Ukrainian_editions/Babina20152201.pdf) (дата звернення: 18.06.2022).
11. Гузь О. Ю. Дискримінація як форма порушення прав людини. *Форум права*. 2012. № 2. С. 166–169. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis\\_nbuv/cgiirbis\\_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE\\_FILE\\_DOWNLOAD=1&Image\\_file\\_name=PDF/FP\\_index.htm\\_2012\\_2\\_28.pdf](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2012_2_28.pdf) (дата звернення: 16.06.2022).
12. Боднар М. Вища юридична освіта в XXI столітті: виклики і перспективи розвитку. *Юридичні новини України*. 2020. 21 грудня. URL: <https://lexinform.com.ua/v-ukraini/vyshha-yurydychna-osvita-v-xxi-stolitti-vyklyky-i-perspektyvy-rozvytku/> (дата звернення: 19.06.2022).

**Grekul-Kovalik T., Donchenko O. Access and accessibility to legal education: questions of correlation and interrelation**

**Summary.** Education is an integral part of every society and an important prerequisite for its development, an indicator not only of the general culture, but also one of the elements of modernization and improvement of the functioning of the state. With the proclamation of Ukraine as an independent state, everyone's right to education has become one of the fundamental human rights guaranteed by the Constitution of Ukraine. The realization of this right

gives everyone the opportunity to be a full member of civil society, to develop and improve themselves in order to have a decent standard of living, and, last but not least, to contribute to the strengthening of their country, political and economic systems. All this emphasizes the importance of ensuring access and accessibility of the right to education, including legal education, in Ukraine and in the world.

The article establishes the relationship between the concepts of «access» and «accessibility» to legal education and their relationship, as these categories are cognate and are often used as synonyms, but the semantic meaning of these terms is quite different. Opportunity, tolerance («access») or suitability, openness, ease of understanding («accessibility»)? Have the right to participate in the educational program, regardless of whether this right can actually be realized in practice («access to education») or the content and scope of services and their availability at a certain time, taking into account social, property, sexual, ethnic factors, physical or mental abilities («access to learning»)?

In general, it is not possible today to talk about the availability of higher education as a single characteristic. Therefore, it is appropriate to consider the researched problem through the prism of several dimensions: ethical, where the subject of research should be the content of the concept of «social justice» in relation to higher education in the formation of the market of educational services; economic dimension, in which the most relevant will be the analysis of the positive and negative consequences of expanding opportunities for higher education through economic modernization of higher education; motivational, when the priority research task will be analysis of the relationship between the availability of higher education and personal motivation to obtain it; spatial, where it is necessary to study the changes in access to higher education that occur for residents of different areas; and content-educational dimension, as an analysis of modern criteria for determining the quality of higher education and the parameters of accessibility of systems of «high-quality» and «low-quality» higher education.

**Key words:** the right to education, legal education, access and accessibility to legal education.

*Долгорученко К. О.,  
кандидат юридичних наук,  
доцент кафедри теорії та історії держави і права  
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

## КОЛАБОРАЦІОНІЗМ ЯК ФЕНОМЕН ВІЙНИ ТА НАУКОВЕ ПОНЯТТЯ В МЕЖАХ ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**Анотація.** Охарактеризовано колабораціонізм як складне суспільно-психологічне явище добровільної, зокрема ідейно вмотивованої співпраці з ворогом у різних соціокультурних сферах життя, результатом якої є підрив національної безпеки України, створення загрози державному суверенітету, територіальній цілісності, конституційного ладу та іншим національним інтересам держави.

Проаналізовано зміст наукового поняття колабораціонізму періоду 2000-х років, ідея якого зводилась до того, що це складне суспільно-психологічне або навіть етичне явище, що виникає в результаті взаємодії цивільного населення з окупантами під час війни.

Вивчено зміст законопроекту № 5144 – «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» та Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність».

Керуючись означеними нормативно правовими актами, доведено, що сучасне поняття колабораціонізму змістовно охоплює особливі форми державної зради (військове, політичне, економічне, адміністративне, культурне, інформаційне, медійне співробітництво) громадянина України з державою-агресором або її представниками, створеними чи підтримуваними нею незаконними збройними формуваннями, яке завдало шкоди державному суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України.

Автор доводить, що в сучасних умовах ведення повномасштабної війни з росією, колабораціонізм як злочинна діяльність має наступні форми: участь у збройному конфлікті на боці держави-агресора; публічні заклики, спрямовані на підтримку чи співробітництво з державою-агресором; організація та проведення під контролем держави-агресора виборів, референдумів, тощо; організація та участь у проведенні інформаційних компаній, спрямованих на забезпечення підтримки держави-агресора; вступ на посади в органах, самопроголошених чи створених державою-агресором державних утворень; передача матеріальних та нематеріальних ресурсів регулярним військам держави-агресора.

**Ключові слова:** колабораціонізм, колабораційна діяльність, ідейно вмотивована співпраця, державна зрада.

**Постановка проблеми.** З початком повномасштабної збройної та інформаційної агресії російської федерації проти мирної України, виникла гостра необхідність не тільки належного розслідування та кваліфікації воєнних злочинів, а також

і ґрунтовного переосмислення феномену колабораціонізму або добровільного співробітництва з ворогом (окупантом), в умовах війни, у його інтересах і на шкоду своїй державі.

Спираючись на політичний досвід минулого століття європейських країн і Радянського Союзу та враховуючи сучасні умови та особливості ведення повномасштабної війни з російським агресором, вкрай необхідним є науково обґрунтоване та виважене розмежування таких близьких за змістом юридичних понять, як колабораціонізм, який передбачає наявність політичної угоди з окупантом, поняття «кооперування з окупаційною владою» у цивільних галузях, а також поняття «участь у війні» на боці окупаційних сил. Адже розуміння сутності, витоків, мотивів та наслідків колабораціонізму у подальшому забезпечить справедливість покарання винних у співучасті з ворогом під час та після закінчення війни.

**Метою даної наукової розвідки** є аналіз наукових підходів до розуміння сутності колабораціонізму як феномену війни, а також обґрунтування доцільності використання даного наукового поняття у сучасних історико-правових дослідженнях.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** «Колабораціонізм» ніколи не був юридичним поняттям. Однак колабораціонізм як феномен політико-правової дійсності часів Другої світової війни став предметом численних наукових розвідок таких пострадянських та сучасних дослідників, як М. Семиряги, Б. Ковалю, О. Потильчака, А. Боляновського, В. Вериги, С. Дробязко, С. Кульчицького, О. Лисенка, І. Дерейко, В. Шайкан та ін. Саме ці дослідники у 90-х – п. 2000-х років заклали основу для розуміння сутності поняття колабораціонізм у межах історико-правових досліджень.

Фактично, ідеї науковців зводились до того, що колабораціонізм це складне суспільно-психологічне або навіть етичне явище, що виникає в результаті взаємодії цивільного населення з окупантами під час війни [3, с. 8]. Це могла бути як добровільна, так і вимушена співпраця з ворогом у політичній, військовій, економічній, побутовій, соціокультурній сферах життя.

В академічному тлумачному Словнику української мови колабораціонізм і досі трактується як зрадницьке співробітництво винятково з фашистськими загарбниками в окупованих ними країнах під час Другої світової війни [8].

Наразі, в умовах повномасштабної війни з росією, у істориків та теоретиків права виникає необхідність переосмислення змісту поняття «колабораціонізм», з метою трактування поняття та визначення складу злочину державної зради або колабораційних діянь в умовах сучасної війни.



**Виклад основного матеріалу.** Термін «колабораціонізм» вперше з'явився у Франції, частина політикуму якої ще у 1940-му році відмовилася від опору агресії Німеччини і стала на шлях співробітництва з нацистським урядом.

Повоєнне облаштування європейського світу обумовило нагальність вирішення проблеми щодо покарань тих осіб, хто співпрацював з нацистами, а також визначення норм кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність. Практика покарань у європейському світі була унормована переважно за такими злочинами як, державна зрада, злочини проти порядку несення військової служби і злочини проти людяності.

Так у повоєнній Франції «державна зрада» або колабораціонізм охоплювали такі дії: носіння зброї, змова з іноземною державою з метою ведення збройних дій проти Франції, змова з ворогом держави з метою переходу його на територію Франції, постачання ворогові озброєння, людської сили, коштів, провіанту, ослаблення моралі французьких збройних сил, кореспонденція з ворогом, надання іноземній державі інформації, що становить дипломатичну таємницю, особою, яка має офіційний доступ до неї, надання будь-яким громадянином Франції чи іноземцем іноземній державі інформації «таємниці національної оборони», тобто військової, політичної, економічної та промислової інформації [4, с. 21].

У Норвегії учасників німецьких військових та поліцейських формувань із числа норвежців у 50-х роках було також засуджено за державну зраду.

У Польщі після завершення війни була запроваджена відповідальність за співпрацю з окупаційною владою шляхом співучасті в переслідуванні цивільного населення та військовополонених з політичних, національних, етнічних або расових причин, або в завданні шкоди особам на території Польщі, у вимаганні визнання провини шляхом погрози донесенням на особу окупаційній владі та в допомозі у спонуканні до вчинення перелічених вище злочинів. Покараннями за ці злочини була смертна кара, ув'язнення, конфіскація майна та тимчасове обмеження громадянських прав [1, с. 30].

Повоєнна Польща інкорпорувала у своє законодавство Нюрнберзькі принципи і, відповідно, криміналізувала членство в «організаціях, метою яких було вчинення злочинів проти миру, воєнних злочинів, злочинів проти людяності», що охоплювало Нацистську партію, Гестапо, СС та СД, та встановила відповідальність для лідерів таких організацій [5, с. 162].

У радянській історико-правовій науці поняття «колабораціонізм» майже не вживалось. А для кваліфікування злочинної співпраці з гітлерівськими окупантами у військовій та політичній сфері активно використовувались юридичні категорії «пособництво» та «державна зрада».

Жителі окупованих територій СРСР, які воювали у збройних силах Німеччини та співпрацювали з фашистами дістали специфічну назву «гіві» (від нім. – добровільні помічники). Відповідно до Декрету від 24 червня 1942 року була вперше встановлена кримінальна відповідальність за «пособництво ворогу» [2, с. 48].

Після 1947 року у статті 58-1 Кримінального кодексу РСФСР з'являються такі суміжні поняття до колабораціонізму, як «контрреволюційна діяльність» та «зрада Батьківщині». Так, відповідно до статті 58-1а, зрадою Батьківщини вважались дії, вчинені громадянами СРСР, що спричиняли шкоду військовій міцності СРСР, а також створювали загрозу державній неза-

лежності або недоторканності території СРСР. А статтею 58-10 Кримінального кодексу РСФСР було передбачено покарання за «пропаганду або агітацію, яка містить заклик до повалення, підризу чи ослаблення Радянської влади або до вчинення інших контрреволюційних (зрадницьких дій) злочинів [9].

Таким чином, відмінність юридичної практики покарань за колабораційні діяння у країнах Європи та СРСР обумовлена політичними, соціально-психологічними, економічними умовами життя, а також особливостями реалізації окупаційного режиму. Як зазначає український вчений В. Дзьобак сприяння окупантам на землях східної Європи, зокрема в Україні або країнах Балтії, переважно характеризувалось своєю антиколоніальною спрямованістю та пов'язувалось із відновленням status quo, що існувало до включення їх до складу Радянського Союзу. У вищезначених регіонах виокремився державний і індивідуалістичний (приватний) колабораціонізм, які мали різну природу. Якщо перший був орієнтований на відновлення державності за допомогою нацистської Німеччини, то другий скоріше носив характер їх ідеологічного неприйняття і негативного ставлення до радянської системи Слід зауважити, що ті, хто знаходився в окупації не обов'язково підтримували ідеологічно владу загарбників, співпраця могла бути умовою фізичного «виживання».

Оскільки колабораціонізм на окупованих територіях СРСР носив масовий характер, покарання за такі дії були суворими. Колабораціонізм розумівся як контрреволюційна діяльність – антирадянський або антидержавний рух. Співпраця з ворогом це був найтяжчий злочин воєнної доби і передбачав максимальне покарання. Практика ж покарань в Європі не була однаковою, тут переважно превальювали покарання за адміністративні і економічні злочини проти держави у вигляді позбавлення свободи чи громадянських прав.

У незалежній Україні поняття колабораційної діяльності актуалізувалось після анексовання росією Криму і окупації частини Донецької і Луганської областей. У 2019 році Верховна Рада ухвалила законопроект «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України (щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливості застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки)» (№ 7186). Однак, проекти мали розмиті формулювання колабораціонізму, не було чіткого розмежування між видами колаборації. Українським експертам стало очевидно, що колабораціонізм слід відрізнити від вимушеного співробітництва, яке має на меті виживання в умовах жорстокого окупаційного режиму, як засіб самозбереження і результат адаптації населення до екстремальних умов війни та окупації.

Після довготривалих дискусій в українському політикумі, 3-го березня 2022 року, на восьмий день російсько-української війни, Верховна Рада ухвалила законопроект № 5144 – «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» [7]. Це зміни до Кримінального кодексу, згідно з якими так званих колаборантів – людей, які підтримують будь-яку форму агресії Росії проти України, а також не визнають суверенітету України та висловлюються про це публічно, – можуть покарати.

Дуже важливим та вкрай необхідним у законопроекті стала пропозиція щодо запровадження кримінальної відповідальності

за пропаганду «колабораціонізму» та публічні висловлювання на підтримку Російської Федерації, її окупаційної адміністрації та підтримуваних ними незаконних збройних формувань.

З 15 березня 2022 року вступив у силу Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність». Так, в пояснювальній записці до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» передбачено, що колабораціонізм як явище підриває національну безпеку України та становить безпосередню загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності, конституційного ладу та іншим національним інтересам України, тому повинен нести за собою відповідальність, встановлену законом [6].

Нарешті було офіційно встановлено кримінальну відповідальність за колабораціонізм, як особливу форму державної зради, яка полягає у військовому, політичному, економічному, адміністративному, культурному, інформаційному, медійному співробітництві громадянина України з державою-агресором або її представниками, створеними чи підтримуваними нею незаконними збройними формуваннями, яке завдало шкоди державному суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України.

У статті 111-1 «Колабораційна діяльність» чітко окреслені її форми, які тягнуть за собою кримінальну відповідальність, а саме:

- участь у збройному конфлікті на боці держави-агресора;
- публічні заклики, спрямовані на підтримку чи співробітництво з державою-агресором та/або окупаційною владою;
- організація та проведення під контролем держави-агресора виборів, референдумів, опитувань, плебісцитів та інших форм безпосереднього волевиявлення громадян на тимчасово окупованих територіях;
- організація та участь у проведенні інформаційних компаній, спрямованих на забезпечення підтримки держави-агресора при здійсненні нею збройної агресії проти України
- розміщення для загального перегляду у мережі Інтернет закликів до підтримки дій держави-агресора у здійсненні нею агресивних дій, розгортанні збройного конфлікту проти України;
- вступ на посади в органах, самопроголошених чи створених державою-агресором, які виконували чи виконують на тимчасово окупованій території функції;
- передача матеріальних та нематеріальних ресурсів регулярним військам держави-агресора, радникам, інструкторам і найманцям, що направлені державою-агресором, а також незаконним збройними формуваннями тощо [8].

**Висновки.** Отже, колабораціонізм як феномен війни – це складне суспільно-психологічне явище добровільної, зокрема ідейно вмотивованої співпраці з ворогом у політичній, військовій, економічній, соціокультурній сферах життя, результатом якої є підрив національної безпеки України, створення загрози державному суверенітету, територіальній цілісності, конституційного ладу та іншим національним інтересам держави. Колаборація – це завжди умисна діяльність на шкоду власному народу та державі. Сьогодні врегулювання правових відносин на окупованих територіях України та зонах бойових дій немож-

ливе без відновлення справедливості та обмеження ряду прав осіб, причетних до колабораціонізму, що можливо вирішити виключно законом.

#### Література:

1. Ковалев Б. Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы. 2009. 602 с.
2. Семиряга М. Коллаборационизм. Природа, типология и проявление в годы Второй мировой войны. 2000. 302 с.
3. Шайкан В. Коллаборационизм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни : автореф. дис... д-ра іст. наук № 07.00.01 / В.О. Шайкан. Донецьк : Донец. нац. ун-т, 2006. 40 с.
4. Hoffmann S. Collaborationism in France during World War II. *The Journal of Modern History*. Vol. 40, No. 3. 1968. P. 375–395.
5. Wróbel A. The thought of John Paul II about the totalitarianism. *Philosophy, economics and law review*. Volume 1, 2021. P. 160–171.
6. Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» (№ 2108-IX). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3430808-zakon-pro-kriminalnu-vidpovidalnist-za-kolaboracionizm-nabuv-cinnosti.html>
7. Пояснювальна записка до проекту закону України «Про заборону колабораціонізму». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GH4RE00A>
8. «Словник української мови». URL: <http://sum.in.ua/s/kolaboracionizm>
9. Из директивы начальника Главного управления военных трибуналов Красной Армии № 004088 о порядке представления дел на лиц, осужденных по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 г. и по ст. 58-1 УК РСФСР и соответствующим статьям УК других союзных республик. 9 ноября 1943 г. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/179786-iz-direktivy-nachalnika-glavnogo-upravleniya-voennyh-tribunalov-krasnoy-armii-004088-o-poryadke-predstavleniya-del-na-lits-osuzhdenykh-po-ukazu-prezidiuma-verhovnogo-soveta-sssr-ot-19-aprelya-1943-g-i-po-st-58-1-uk-rsfsr-i-sootvetstvuyuschim-statyam-u>

#### **Dolgoruchenko K. Collaborationism as a phenomenon of war and a scientific concept within historical and legal research**

**Summary.** Collaborationism is characterized as a complex socio-psychological phenomenon of voluntary, in particular ideologically motivated cooperation with the enemy in various socio-cultural spheres of life, which results in undermining Ukraine's national security, threatening state sovereignty, territorial integrity, constitutional order and other national interests of the state.

The content of the scientific concept of collaborationism of the 2000s is analyzed, the idea of which was that it is a complex socio-psychological or even ethical phenomenon that arises as a result of the interaction of the civilian population with the occupiers during the war.

The content of the draft law № 5144 – “On Amendments to Certain Legislative Acts (on Establishment of Criminal Liability for Collaborative Activities)” and the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Establishment of Criminal Liability for Collaborative Activities» was studied.

Guided by these regulations, it is proved that the modern concept of collaboration content covers special forms of treason (military, political, economic, administrative, cultural, informational, media cooperation) of a citizen of Ukraine with the aggressor state or its representatives, created or maintained

by illegal armed formations that have harmed state sovereignty, territorial integrity and inviolability, defense capabilities, state, economic or information security of Ukraine.

The author argues that in the current conditions of a full-scale war with russia, collaborationism as a criminal activity has the following forms: participation in armed conflict on the side of the aggressor state; public appeals to support or cooperate with the aggressor state; organization and holding

of elections, referendums, etc. under the control of the aggressor state; organization and participation in information campaigns aimed at providing support to the aggressor state; accession to positions in bodies self-proclaimed or created by the aggressor state of state formations; transfer of tangible and intangible resources to the regular troops of the aggressor state.

**Key words:** collaborationism, collaboration activity, ideologically motivated cooperation, high treason.

*Черновицька І. Ю.,**аспірантка кафедри історії і теорії держави та права**Запорізького національного університету**<https://orcid.org/0000-0003-3036-5011>*

## СУЧАСНИЙ ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД УПРОВАДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ЯК ЗАСІБ ОПТИМІЗАЦІЇ КОМУНІКАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І СУДОВОЇ ВЛАДИ

**Анотація.** Стаття присвячена дослідженню сучасного зарубіжного досвіду впровадження інформаційно-комунікативних технологій як засобу оптимізації комунікації громадянського суспільства і судової влади.

Встановлено, що в сучасних демократичних державах комунікації громадянського суспільства й судової влади надається значна увага, насамперед, у практиці функціонування судової влади. Впровадження і використання інформаційно-комунікативних технологій надають додаткові можливості у частині інформаційної взаємодії судів та громадянського суспільства, оптимізують її зв'язки із громадянським суспільством. На основі узагальнення зарубіжного досвіду судових систем (США, Франції, Італії, Фінляндії, Великої Британії, КНР) доведено, що архітектура ІКТ у судових системах помітно відрізняється у різних регіонах світу. Лідером у цій сфері є Китай, де впровадження новітніх технологій активно лобіюється та підтримується державою. Наслідком такої політики стало розгортання системи «розумних судів», у рамках якої використовується широкий спектр різних технологій, починаючи з Інтернету і закінчуючи хмарними обчисленнями та штучним інтелектом. Доведено, що в останні десятиліття уряди низки країн вклали значні кошти у створення та розвиток інфраструктури ІКТ, у т.ч. у судовій сфері. У загальному вигляді ці інвестиції охоплюють чотири основні напрями: 1) технології, що використовуються безпосередньо в судовому процесі – системи управління справами, проектування судових рішень, електронного діловодства, управління цифровими доказами, судової звітності; 2) оцифровка обробки справ – системи e-filing та e-discovery, електронний судовий процес; 3) телекомунікація між судом та учасниками провадження, а також із зовнішніми акторами – мобільні додатки, технології віддаленої комунікації, інструменти презентації інформації, засоби персональної комунікації, веб-сайти, інформаційні кіоски, соціальні мережі; 4) аналітика даних – бази даних, спеціалізоване програмне забезпечення. Акцентується увага на тому, що впровадження інформаційно-комунікативних технологій потребує виваженості, певної обережності, оскільки може призвести до невиправданої залежності від них, а також підвищити ризики маніпулятивного впливу на судову владу та, як наслідок, зниження її незалежності та неупередженості.

**Ключові слова:** громадянське суспільство, судова влада, комунікація, інформаційно-комунікативні технології, комунікаційна стратегія суду.

**Вступ.** У сучасних демократичних державах проблемам комунікації громадянського суспільства й судової влади нада-

ється значна увага, насамперед, у практиці функціонування судової влади, впровадження та використання інформаційно-комунікативних технологій (далі – ІКТ). Виникнення нових можливостей у частині інтеграції та автоматизації судових процедур та подальше поширення Інтернету надають можливість зробити судову діяльність більш відкритою для широкого загалу, забезпечити її прозорість, доступність та легітимність, посилити підзвітність, яка в умовах зовнішньої відокремленості судової гілки влади може перетворюватися на фікцію. Так, ще у 2007 р. М. Великонья писав, що використання нових технологій у судовій системі є похвальними цілями, які дозволять скоротити витрати судочинства, підвищити економічність, ефективність та дієвість правосуддя, а також у загальному вигляді зміцнити довіру до судової влади [1, р. 129]. Аналогічна точка зору висловлюється авторами посібника «Сприяння інноваціям у судовій системі США», випущеному під егідою RAND у 2016 р. Дослідники підкреслюють, що важливість ІКТ для судової системи обумовлюється в першу чергу тим фактом, що суди самі по собі є організаціями обробки інформації. При цьому їх використання відкриває можливості не тільки в частині підвищення ефективності судової діяльності, але й здійснення її на якісно новому рівні [2].

Водночас, абсолютизація значення ІКТ у судовій системі і, тим більше, обмеження комунікативної діяльності судів виключно сферою високих технологій не є вірним. Оскільки обмін та обробка інформації судами та судовою владою загалом відбувається на різних рівнях та у різних формах, це однозначно свідчить про те, що комунікація є більш широким концептом, у якому ІКТ слід розглядати здебільшого як канал інформаційної взаємодії.

**Метою роботи** є дослідження й узагальнення сучасного зарубіжного досвіду впровадження інформаційно-комунікативних технологій як засобу оптимізації комунікації громадянського суспільства і судової влади.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Методологічним підґрунтям дослідження сучасного зарубіжного досвіду впровадження інформаційно-комунікативних технологій у судовій системі є наукові здобутки вітчизняних і зарубіжних учених, які звертались до вивчення проблем судової влади і, зокрема, напрямів та форм її зв'язку з громадськістю, серед них: В. Городовенко, С. Головатий, А. Демічев, С. Іваницький, П. Каблак, Л. Карназова, В. Кравчук, Д. Кулешов, Е. Майборода, І. Марочкін, І. Назаров, В. Олійник, Ю. Потапов, С. Прилуцький, Я. Романюк, О. Фомін, С. Шевчук та інші. Крім того,

окремі аспекти взаємодії громадянського суспільства і судової влади у зарубіжних країнах та проблеми впровадження інформаційно-комунікативних технологій знайшли відображення у наукових працях таких вчених, як: М. Афанасьєва і М. Стоянов, В. Безчасний, О. Бондар, М. Бучин, С. Бхатчар'я, М. Великонья, П. Вінк, І. Гриценко, К. Закоморна, А. Йованович, Н. Йованович, Г. Єфремова, К. Ковриженко, Р. Мак Грегор, А.Д. Маурер, та Дж. Баррат, М. Мироненко, О. Овсяннікова, О. Стогова, Н. Торхова, Л. Удовика, П. Фернандо, М. Хельман та інші. Водночас, попри підвищення наукового інтересу до проблем комунікації судової влади і громадянського суспільства у цілому залишаються недостатньо дослідженими проблеми використання ІКТ у судових системах.

**Виклад основного матеріалу.** Впровадження ІКТ у судову систему стикається з низкою складнощів, головним з яких є необхідність запобігання заповдям ними збитків її основним цінностям, а саме, доступності правосуддя, незалежності та неупередженості суддів, справедливого судового розгляду в розумні строки. У зв'язку з цим Консультативна рада європейських суддів особливо вказує, що надмірна залежність від технологій може становити небезпеку для правосуддя. Технології повинні бути придатними для судових процедур та всіх аспектів роботи суддів. Крім того, судді не повинні підкорятися виключно з міркувань ефективності імперативам технологій та тих, хто їх контролює [3]. Обґрунтованість даного застереження з усією очевидністю проявляється на сучасному етапі розвитку суспільства, який у політичному дискурсі отримав назву «епоха пост-правди», коли інформація та інформаційні потоки умисно фальсифікуються і підміняються штучними наративами з метою формування необхідної громадської думки з тих чи інших значимих питань. ІТ-компанії виступають активними учасниками цих процесів, використовуючи свій колосальний вплив на життєдіяльність людини на всіх рівнях, у т.ч. побутовому, з метою маніпулювання її свідомістю та утвердження потрібної повістки.

М. Фабрі констатує, що за останні двадцять років судові системи країн світу вклали значну кількість коштів у розбудову інфраструктури та додатків ІКТ. З подальшим розвитком інформаційних технологій, а також в умовах кризи класичних моделей управління, спричиненої пандемією COVID-19, цей процес набув більшої інтенсивності. Так, в одному з виступів французький президент Е. Макрон оголосив одним із пріоритетів діяльності свого уряду розвиток потенціалу застосування штучного інтелекту та перетворення Франції на світового лідера в цій галузі. Для досягнення цієї мети було запропоновано виділити 1,5 млрд. євро для технологій фінансування штучного інтелекту до 2022 р. для того, щоб «запобігти витоку мізків і наздогнати домінуючих сьогодні на глобальному ринку американських і китайських технологічних гігантів» [4]. У найбільш загальному вигляді інвестиції у цій сфері охоплюють чотири основні напрями:

1) Технології, що використовуються безпосередньо в судовому процесі – ресурси, призначені для підтримки та автоматизації діяльності суддів, які, на відміну від більш загальних ІКТ, мають яскраво виражений індивідуалістський характер, зумовлений, серед іншого, особливостями процесуальної діяльності та необхідністю забезпечити незалежність суддів [1]. Ці технології включають системи управління справами, які забезпечують рух провадження з моменту подання скарги до його

вирішення по суті, системи проектування судових рішень, електронного документообігу, управління цифровими доказами, системи та засоби судової звітності, в т.ч. аудіовізуальної (цифрові стенограми, інструменти роботи з розшифровкою, озвучування та розпізнавання голосу, аудіо- та відеозапис судових засідань). Водночас, особливо наголошується, що зазначені вище засоби цифрової трансформації є додатковим засобом доступу до правосуддя і в жодному разі не повинні підміняти собою традиційний судовий процес;

2) Оцифровка обробки справ – інструменти, спрямовані на прийом та споживання інформації від зовнішніх суб'єктів. У цьому напрямку насамперед мова йде про повну або часткову відмову від формалізованих паперових документів та впровадження систем електронного діловодства, таких як e-filing (додатки для подання сторонами та учасниками провадження матеріалів до суду у цифровому вигляді, в т.ч. через інтернет)) та e-discovery (інструменти зберігання, пошуку, забезпечення безпеки та використання даних у судових процесах) [2]. В останні роки значної популярності в європейських країнах набуває концепція т.н. телематичного (електронного) процесу, який шляхом поєднання ІКТ та процесуальної діяльності передбачає автоматизацію інформаційних потоків та документообігу між зовнішніми акторами та судовими установами. Так, у 2012 р. відповідний проект було запущено в Італії, де законом № 228 від 24 грудня встановлювалося обов'язкове подання та реєстрація позовних заяв від сторін у цивільному процесі в електронному вигляді. Спочатку він діяв як пілотний в судах 7 італійських міст – Барі, Бергамо, Болонья, Катанія, Генуя, Ламеція-Терме та Падуа. Його реалізація здійснювалася у три етапи: 1) на початковому етапі допускалося оформлення та підписання документів у т.ч. у паперовій формі, з подальшою передачею до суду. Зв'язок із судовою інстанцією здійснювався через сертифіковану електронну пошту; 2) запровадження спеціалізованого програмного забезпечення, яке дозволяє формувати порядок денний, керувати слуханнями в судах та здійснювати процесуальні дії в електронній формі; 3) інсталяція та запуск систем телематичного процесу у всіх італійських судах [5]. Більше того, пандемія COVID-19 призвела до необхідності перегляду правових та процесуальних рамок цієї концепції і розширення її використання у сферах адміністративного та кримінального судочинства;

3) Телекомунікація між судом та сторонами, іншими учасниками процесу, а також зовнішні комунікації – поряд із двома переліченими вище, ця сфера є однією з найважливіших у частині забезпечення, в т.ч. інформаційного, діяльності судової системи, оскільки своєчасні та точні відомості, що надходять від правоохоронних органів, судово-медичних та інших експертних установ, сторін та інших учасників провадження є умовою ефективної підготовки та розгляду справи. Внутрішні комунікації судів здійснюються за допомогою різноманітних інструментів, серед них: а) засоби мобільного зв'язку (смартфони, планшети та інші девайси) – відповідні програми дозволяють спростити доступ до публічно поданих документів, інформації колеги присяжних, оплату зборів та штрафів. Наприклад, для окружного суду округу Кук у штаті Іллінойс, США розроблено мобільний додаток, доступний для iPhone, iPad, iPod Touch та Android, який надає користувачам функції пошуку в електронному списку судових справ, пошуку протоколів порушення правил дорожнього руху, перегляду списку

судових засідань, оновленої інформації про судові збори, розташування суду на карті, а також прямого звернення до судового підрозділу; б) технології віддаленої комунікації (fixed location communication) – відео-конференц-зв'язок, системи дистанційного перекладу з іноземних мов; в) інструменти презентації інформації та інформаційні панелі – використовуються для ефективного представлення справ у суді, у т.ч. за допомогою аудіо-, відеоматеріалів та інших засобів візуалізації та контролю за судовою діяльністю. До них відносяться програмне забезпечення з розробки цифрових презентацій та технічне обладнання (проектори, цифрові дошки, сенсорні екрани, світлове перо, відеомаркери) [2]; г) засоби персональної комунікації. Що стосується зовнішніх комунікацій, то найбільш поширеним та універсальним засобом зв'язку судів із зовнішньою аудиторією є веб-сайт, функціональність та архітектура якого дозволяє вміщувати як відомості загального характеру (мета, графік роботи, список справ до розгляду, статистика), так і спеціалізовану правову інформацію (порядок судового провадження у різних категоріях справ, зразки документів, судові прецеденти, реєстри та бази даних конкретних судових рішень). Способи організації та управління веб-сайтами в різних країнах є доволі різноманітними: наприклад, в Австрії діє централізована система надання електронної інформації, в якій створення сайтів для кожного конкретного суду забороняється, а вся інформація про судові установи та судову систему загалом доступна виключно через офіційний сайт Міністерства юстиції. На протигагу цьому в деяких європейських країнах допускається існування власних сайтів окремих судів відповідно до рекомендацій Міністерства юстиції (Бельгія, Франція) або без специфічних вимог до таких (Фінляндія, Італія) [1]. Також практикується організація інформаційних кіосків (Великобританія), надання інформації у соціальних мережах;

4) Аналітика даних – додатки та інструменти аналізу концентрованої судової інформації, які сприяють у прийнятті судових рішень, пошуку правової інформації, конструюванню документів, а також їх виконанню. Найбільш поширеним у цьому блоці є застосування програмного забезпечення оцінки ризиків та прогнозування рецидивів, в основі якого лежить узагальнення кримінальної поведінки конкретної особи та різноманітних супутніх факторів, що сприяють прогнозуванню майбутньої кримінальної поведінки. Так, зокрема, звіт Marshall Project у США повідомляє, що станом на 2015 р. у судах застосовувалося понад 60 подібних систем [2]. Також до цієї категорії належать програми та інструменти пошуку правової інформації, такі як інтранети, бази даних, спеціалізовані веб-сайти.

Крім того, останнім часом у низці країн світу спостерігаються зусилля щодо впровадження в судові системи таких інформаційних технологій як блокчейн, машинне навчання, штучний інтелект, а також концепт «прогностичного правосуддя». Так, наприклад, у 2017 р. програмне забезпечення т.зв. прогностичного правосуддя було протестовано в апеляційних судах Ренна та Дуе (Франція) щодо низки справ, розглянутих судами другої інстанції [4]. Разом з тим, використання подібних інструментів та додатків, які помітно відрізняються від вище перелічених підвищеною складністю та непередбачуваністю, пов'язане з рядом труднощів та необхідністю розробки адекватної правової бази, яка включала б у себе порядок, особливості, обмеження їх застосування, проведення аудиту машинних алгоритмів та їх впливу на фундаментальні права

людини, створення механізмів контролю, заходи відповідальності у випадку порушення галузевого законодавства, а також регулювання етичних моментів. Однак, не вважаємо за необхідне докладно зупинятися на цих питаннях, оскільки вони виходять за рамки даного дослідження.

Застосування ІКТ у діяльності судової влади, зокрема, її комунікаційній складовій, помітно відрізняється в різних регіонах світу. Особливий інтерес у цьому сенсі становить досвід Китаю, який на сьогоднішній день є країною, що найбільш динамічно розвивається, і світовим лідером у сфері розробки та використання інформаційно-комунікаційних технологій. Так, лідер КНР Сі Цзиньпін на першому засіданні Центральної керівної групи з кібербезпеки та інформатизації, створеної у 2014 р., особливо зазначив, що «без інформатизації немає модернізації» [6, р. 346]. При цьому, характерною рисою китайської стратегії цифрової трансформації суспільства є її активне просування та лобювання державою, яка акцентує увагу не лише на її економічних аспектах, а саме створенні промислової інфраструктури ІКТ та заохоченні її розвитку для отримання фінансової вигоди, а й на політичних зусиллях щодо розширення їх використання у різних сферах життєдіяльності держави, у т.ч. судовій.

Важливим завданням для китайських судів є залучення до загальносвітових практик шляхом цифрової трансформації судової діяльності та процесу. Так, Чжоу Цян, головний суддя та Голова Верховного народного суду КНР, наголосив, що судова реформа та інформаційне будівництво, яке сприяє модернізації судової системи та її можливостей, є «двома колесами автомобіля та парою крил птахів» [6, р. 346]. На сьогоднішньому етапі ІКТ є важливим компонентом просування та здійснення судової реформи, що дозволило зробити судову систему Китаю найбільш технологічно розвиненою та модернізованою. Ключовою складовою судової реформи у цій країні стала концепція «розумних судів» («smart courts»), які характеризуються значним рівнем високоінтелектуальної експлуатації та управління через використання широкого спектру технологій, таких як інтернет, хмарні розрахунки, великі дані, штучний інтелект та інші.

Перші зусилля в частині активного застосування у судовому процесі інформаційних технологій у Китаї спостерігаються ще у 80-х рр. минулого століття. Зокрема, у 1983 р. у статті «Комп'ютеризація юридичної діяльності», одним із авторів якої виступив тодішній прем'єр-міністр країни Лі Кецянь, обґрунтовується необхідність імплементації комп'ютерів у китайські суди [7, р. 564]. Подальший розвиток та вдосконалення цифрових технологій, підвищення їх функціональності і розширення спектру оброблюваної інформації та виконуваних завдань призвели до уточнення даного тренду та поглиблення процесу імплементації ІКТ, в якому Цзі Ю та Джун Цзія умовно виділяють чотири основні етапи:

1) Електронний період (1986–2003) – застосування комп'ютерної техніки в судах, насамперед в якості текстових редакторів, для узагальнення картотек, а також інсталяція елементарного програмного забезпечення для ведення судової статистики. У серпні 1995 р. було запущено пілотний проект інтранета у Народному суді Нанкіна, до якого пізніше приєдналися судові установи Шанхаю і Пекіну [7, р. 564]. Основним принципом роботи на даному етапі було правило «єдиний код, єдина структура даних та єдиний додаток»;

2) Мережевий період (1996–2016) – на цьому етапі центральним урядом особлива увага була приділена розробці системи «електронного уряду», однією зі складових частин якої було «електронне судочинство», та розширенню інформаційної інфраструктури. Головною особливістю китайського варіанту судової реформи є активне співробітництво публічного та приватного сектору, яке, як вважає Дж. Чен, дуже мало ймовірно у ліберальному ринковому суспільстві, оскільки базується не суто на контрактній основі та не гарантує неодмінний успіх через невизначеність кінцевого продукту. Натомість істотну роль у цьому процесі відіграє держава, яка заохочує позадоговірне партнерство між судами, науково-дослідними центрами та приватними ІТ-компаніями [7, р. 567]. Основною функцією створюваних на цьому етапі сервісів була одностороння передача інформації з метою підвищення прозорості судового процесу та надання простого та швидкого доступу до неї широкому загалу [8, р. 61]. У листопаді 2016 р. було завершено впровадження удаленої судової мережі для всіх судів республіки, яка широко використовується в спеціальних лініях зв'язку та корпоративній електронній пошті, проведення відеоконференцій, прямої трансляції судових розглядів. Крім того, локальні мережі та бази даних створюються у системі окремих місцевих судів;

3) Цифровий період (з 2012; очікуване завершення – 2022) – створення публічної інформаційної мережі, яка конвертує інформацію про судовий процес у загальнодоступну платформу, в межах якої забезпечується широкомасштабна комунікація та взаємодія між сторонами шляхом надання населенню доступу до онлайн-сервісів. Одним із найбільших досягнень цього періоду стала розробка єдиної платформи управління даними та судових послуг «12368 Litigation Services Platform», яка надає широкий спектр послуг, що дозволяють сторонам процесу, у т.ч. потенційним, зв'язуватися з юристами та суддями, отримувати консультації та подавати скарги [8, р. 561]. Як зазначає Дж. Чен, в основу функціонування таких платформ покладено три основні принципи: а) забезпечення прозорості судового процесу, надання юридичної інформації громадськості, в т.ч. через проведення синхронізованих відкритих засідань; б) оптимізація управління судами та досягнення ефективності судочинства; в) надання юридично значущої інформації для подальшої цифрової обробки та аналізу [7, р. 566];

4) Інтелектуальний період (з 2016) – імплементація програмного забезпечення, що працює на базі штучного інтелекту, такого як розпізнавання тексту, розмовної мови, зображень, смисловий аналіз, у повсякденну діяльність судів. Нормативні акти державного рівня, зокрема, Генеральний план «Зроблено в Китаї 2025» (2015) та «План розвитку штучного інтелекту наступного покоління» (2017), затверджують тріступінчасту дорожню карту цього процесу, яка передбачає: 1) відповідність загальносвітовому рівню розвитку провідних технологій інтелекту загалом до 2020 р.; 2) досягнення проривів у сфері штучного інтелекту до 2025 року; 3) набуття статусу світового лідера у вітчизняному виробництві до 2030 р. [7, р. 565].

У перспективі уряд планує забезпечити Китаю статус наддержави у сфері штучного інтелекту. Стосовно судової системи цей процес включає широке використання динамічних додатків та інтерактивних послуг для полегшення вирішення справ та здійснення рутинної суддівської роботи. Наприклад, під егі-

дою Верховного Народного суду було розроблено case-pushing system та систему стандартизованого винесення вироків. Аналогічно різноманітні додатки, призначені для автоматизації обробки інформації та спрощення судочинства, діють в окремих судових установах країни. Наприклад, у судах провінції Хебей розвинене використання системи інтелектуального судочинства, основною функцією якої є створення судових документів. У Сучжоу застосовується додаток транскрипції усного мовлення, а місцевому суді Цзянсу існує система раннього оповіщення про різні рішення по одному й тому провадженню, яка автоматично обчислює ступінь відхилення і подає сигнал тривоги з точністю до 92% [9, р. 662–664]. Також заохочується оцифровка обробки справ, використання технологій блокчейну та хмарних обчислень. Інновацією китайської судової системи стала установа т.зв. інтернет-судів, до юрисдикції яких входить розгляд справ у спрах, що виникають із онлайн-транзакцій. На сьогоднішній день у Китаї існує три такі суди – у Ханчжоу, Пекіні та Гуанчжоу.

Цікавим, на нашу думку, є китайський досвід використання в судових установах та залах судових засідань провідників-роботів, які надають юридичні консультації та інші супутні послуги. Так, роботи допомагають відвідувачам ознайомлюватися з судом, супроводжують до відповідних відділів для подачі позовів або сплати судових зборів, консультують щодо судових процедур, розглядають запити на інформацію у конкретному провадженні в реальному часі. Наприклад, робот Сяофа в Народному суді Гаочуня ознайомлений зі 100 тис. правових норм і положень, 50 тис. загальних юридичних питань і 30 тис. типових судових справ [6, р. 350]. Крім того, деякі роботи-провідники можуть допомогти подолати психологічний стрес від знаходження в залі судових засідань.

Бурхливим розвитком також характеризується застосування ІКТ в Індії. Профільні фахівці відзначають, що, незважаючи на відсутність великих ІТ-компаній в межах національної юрисдикції, ця країна стоїть на порозі прориву у сфері інформаційних технологій, оскільки в ній доволі впливові настрої щодо суверенізації та, ширше, суверенності держави. Важливу роль у цьому процесі набуває сфера судочинства, яка в цій країні традиційно є однією з найуразливіших через недостатню чисельність суддівського корпусу і, як наслідок, значне процесуальне навантаження на нього. Як точно зауважив К. Верма, людський потенціал індійської судової системи є слабким місцем у боротьбі з повільним правосуддям, оскільки кількість справ, що доходять до розгляду, істотно перевищує кількість суддів [10, р. 2]. Ключем до вирішення цієї проблеми стала модернізація судової системи шляхом широкого застосування різних ІКТ із перспективою впровадження та практичної реалізації концепції «електронних судів» (e-courts).

Концептуальною основою даної ініціативи є «Національна політика та план дій щодо впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у судову систему Індії – 2005», розроблений Комітетом з цифровізації (e-Committee) Верховного суду Індії. Основними цілями проекту визначено забезпечення ефективного та своєчасного надання послуг, орієнтованих на громадян, розробка, встановлення та використання систем підтримки прийняття рішень, автоматизація процесів для забезпечення прозорості та доступності інформації для зацікавлених сторін, кількісне та якісне підвищення продуктивності судів [11]. Ця реформа, реалізація якої була розпочата у 2007 р., передбачає три послідовні етапи:

1) Фаза I (2011–2015) – включає створення необхідної інформаційної інфраструктури, в т.ч. мережевої, інсталяцію базового програмного забезпечення, навчання співробітників судів, оцифровку юридичної документації та інформації. Департамент юстиції Індії у своєму проміжному звіті вказує, що на даному етапі судової реформи 14 249 окружних та нижчих судів були оснащені комп'ютерною технікою та центрами судових послуг, 13686 судів були підключені до локальних систем, 14 309 службовцям судів було надано необхідне цифрове обладнання (ноутбуки, планшети, проектори, лазерні указки, електронні дошки), у 347 в'язницях та 493 судах встановлені системи відео-конференц-зв'язку [12]. Крім того, у 2013 р. під егідою Верховного Суду був запущений Національний портал електронних судів, основною функцією якого є надання узагальненої судової інформації, зокрема списків справ, прийнятих до розгляду, деталізованих відомостей про них, проміжних та остаточних судових рішень. Іншим важливим досягненням першого етапу програми стало впровадження Національної мережі судових даних (National Judicial Data Grid, NJDG), що містить статистичні дані, призначені для виявлення, управління та скорочення кількості нерозглянутих справ, та єдиної інформаційної судової системи (Case Information System, CIS), яка дозволила автоматизувати низку судових процедур, таких як подання документів, їх перевірка, реєстрація та розсилання повідомлень [13]. Загальні витрати по цій фазі проекту становили 4,42 мільйона рупій;

2) Фаза II (з 2015 р.; орієнтовна тривалість – чотири роки або до моменту досягнення поставлених цілей) – поглиблена комп'ютеризація, розширення використання ІКТ, у т.ч. більш складних. Кінцевим підсумком процесу нарощування потенціалу та цифровізації судової системи має стати трансформація «електронного суду» (e-Court) у ширшу концепцію «електронного судочинства» (e-Judiciary), яка б поєднувала різні інститути суспільства, державної влади, громадян і забезпечувала безперервний потік інформації [10, р. 3]. На реалізацію цього етапу реформи передбачено бюджет у розмірі 16,7 мільйона рупій, з яких понад 16,1 мільйона надано урядом. Основними напрямками роботи у цій фазі є: 1) подальша комп'ютеризація та підключення до глобальної мережі – надання додаткового програмного забезпечення, заміна застарілого цифрового обладнання у визначених судах та надання такого профільним навчальним закладам. Розвиток та вдосконалення мережевої інфраструктури судової системи формує основу для проекту e-Courts, полегшуючи та забезпечуючи підключення судів та передачу ними даних по всій країні; 2) програмне забезпечення управління ризиками COVID-19 – додаток інтегровано у CIS та дозволяє автоматично визначати порядок розгляду справ з урахуванням факторів епідеміологічного ризику, що дозволяє уникнути переповненості судових установ та приміщень; 3) цифрові суди – новітня концепція індійської судової реформи, запроваджена в рамках проекту електронного судочинства для розгляду дрібних справ щодо порушень правил дорожнього руху. Метою такого нововведення є зниження відвідуваності судів за рахунок виключення необхідності фізичної присутності порушника або його адвоката в залі суду. Цифрові суди управляються суддею, чия юрисдикція може бути поширена на весь судовий округ, та працюють у цілодобовому режимі. Сторонам судового процесу у рамках такого судочинства надається можливість подати позов в електрон-

ному вигляді через систему e-Filing та сплатити судові збори та штрафи онлайн у спеціалізованому сервісі. Станом на 01.06.2022 р. функціонують 20 таких судів у 16 штатах, які розглянули 1,59 мільйона справ та стягнули штрафи на суму понад 258 мільйонів рупій; 4) відеоконференції та пряма трансляція: Індія вийшла у світові лідери використання систем відео-конференц-зв'язку – у такому форматі фактично розглянуто майже 13 мільйонів справ у окружних та високих судах, понад 63 тис. у Верховному Суді. Більш того, високий суд штату Уттаракханд запустив пересувний фургон, оснащений Wi-Fi та комп'ютерами для відеоконференцій, призначений для швидкого розгляду справ у віддалених важкодоступних гірських районах. Аналогічну ініціативу було запущено високим судом Телінгани. Щодо прямих трансляцій судових процесів, вони були впроваджені у високих судах Гуджарата, Карнатака, Орисса, Джаркханда, Патни та Мадхья-Прадеш; 5) електронне діловодство – розширення функціональності відповідних систем шляхом, зокрема, додавання функцій онлайн-подання позовної заяви, електронного підпису, онлайн-відеозапису присяги, онлайн-платежів, двомовного режиму. Нову версію (3.0) порталу електронного подання документів було відкрито 9 квітня 2021 р.; 6) центри судових послуг (т.зв. e-Sewa Kendra) – розгорнуті для надання юристам та сторонам судового провадження інформаційного супроводу та сприяння, в т.ч. послуг електронного подання документів. Як правило, розташовуються на вході до судових установ; 7) сервіси електронних судових послуг – платформи, призначені для надання судової інформації в режимі реального часу, зокрема, деталізованих відомостей про статус позову, про прийняття справи до розгляду, рішення суду. На сьогоднішній день у судовій системі Індії розгорнуто 7 таких платформ, а саме: SMS Push та Pull, електронна пошта, мобільний додаток e-Court, центри судових послуг, інформаційні кіоски; 8) годинники правосуддя (Justice Clock) – електронні вивіски зі світлодіодним дисплеєм, які інформують широку громадськість про судові установи, особливості їх діяльності та послуги, які вони надають, програми юридичної допомоги, в т.ч. найбільш вразливим верствам населення, а також надають статистичну інформацію, зокрема, про кількість розглянутих судами справ за певний період часу. Усього на даний момент функціонує 32 таких табло у 21 високому суді; 9) оцифровка записів – конвертація судової інформації, що зберігається на різних носіях, в електронну форму, розширення виробництва цифрових документів з метою спрощення управління значними обсягами інформації. Цей пункт реформи поки що знаходиться в процесі концептуальної розробки і передбачає встановлення вичерпних технічних специфікацій та стандартів файлів. У перспективі планується створити цифрові судові репозиторії на рівні Верховного Суду та високих судів для зберігання та управління цифровими записами; 10) портал пошуку судових рішень – сховище судових рішень та ухвал високих судів, призначене для легкого пошуку відповідних документів зацікавленими сторонами; 11) системи електронних платежів – дозволяють оплачувати судові витрати, штрафи, пені [14];

3) Фаза III – стратегічною метою цього етапу реформи є заснування в Індії цифрових судів через спрощення процесів та зміцнення основ системи судового адміністрування на цифровій платформі [15]. На даний момент програмні документи цієї фази перебувають у процесі подальшої розробки та деталізації.



Хоча реформування судової системи Індії на сьогоднішній день ще не завершено, проміжні підсумки реалізації програми цифровізації дозволяють говорити про динамічність її розвитку та позитивний вплив на діяльність судів. Так, Департамент юстиції у своєму звіті по другій фазі проекту фіксує збільшення загальної кількості електронних транзакцій у сфері правосуддя: якщо у 2013 році їх налічувалося 22900, то вже у 2016 р., тобто через рік після старту нового етапу, це число збільшилося до 381 тис. У 2021 р. цей показник становив вже 4 млн. Високу ефективність також продемонстрували новостворені цифрові суди. З уже згаданого проміжного звіту випливає, що з моменту їх заснування у 2020 р. кількість стягнутих штрафів рівномірно зростала. Зокрема, у травні 2020 р. штрафних санкцій було стягнуто на суму близько 894 тис., у грудні 2020 р. – 1,307 млн, у серпні 2021 р. – 1,68 млн, у січні 2022 р. – 2, 21 млн, у травні 2022 р. – 2,58 млн [14]. Наведена статистика переконливо свідчить про те, що зусилля, які вживаються федеральним урядом у частині модернізації судової системи, загалом є успішними.

Як свідчить аналіз та узагальнення зарубіжного досвіду, впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у судову систему – це важливий напрям оптимізації здійснення судочинства й функціонування судових систем, їх зв'язків із громадянським суспільством. Водночас, до уваги необхідно взяти й слушні зауваження вітчизняних учених, які, дослідивши особливості правосуддя в умовах пандемії COVID-19 крізь призму принципів судової влади, наголошують: «Поряд із незаперечними перевагами використання технологічних і телекомунікаційних інфраструктур у здійсненні правосуддя, вони спричиняють низку нових проблем, серед них зокрема, доступу до необхідної інфраструктури; програмне забезпечення; достатня пропускну здатність мережі Інтернет та її доступність у приміських і регіональних районах; правове підґрунтя використання ІТ в судочинстві; трансформація моніторингу документообігу, якості його виконання; захист персональних даних; потреба в залученні додаткових людських ресурсів, збільшення бюджетної підтримки» [16, р. 69].

**Висновки.** Сучасний зарубіжний досвід функціонування судових систем переконливо свідчить про впровадження і використання інформаційно-комунікаційних технологій, які надають додаткові можливості у частині інформаційної взаємодії судів та громадянського суспільства. Водночас, впровадження таких технологій потребує виваженості, певної обережності, оскільки може призвести до невиправданої залежності від них, а також підвищити ризики маніпулятивного впливу на судову владу та, як наслідок, зниження її незалежності та неупередженості.

В останні десятиліття уряди низки країн вклали значні кошти у створення та розвиток інфраструктури ІКТ, у т.ч. у судовій сфері. У загальному вигляді ці інвестиції охоплюють чотири основні напрями: 1) технології, що використовуються безпосередньо в судовому процесі – системи управління справами, проектування судових рішень, електронного діловодства, управління цифровими доказами, судової звітності; 2) оцифровка обробки справ – системи e-filing та e-discovery, електронний судовий процес; 3) телекомунікація між судом та учасниками провадження, а також із зовнішніми акторами – мобільні додатки, технології удаленої комунікації, інструменти презентації інформації, засоби персональної комунікації, веб-сайти, інформаційні кіоски, соціальні

мережі; 4) аналітика даних – інтранети, бази даних, спеціалізоване програмне забезпечення.

Аналіз засвідчив, що архітектура ІКТ у судових системах помітно відрізняється у різних регіонах світу. Лідером у цій сфері слід визнати Китай, де впровадження новітніх технологій активно лобіюється та підтримується державою. Наслідком такої політики стало розгортання системи «розумних судів», у рамках якої використовується широкий спектр різних технологій, починаючи з Інтернету і закінчуючи хмарними обчисленнями та штучним інтелектом. Досить динамічно розвиваються інформаційні технології в Індії, де, на відміну від Китаю, відсутні великі ІТ-компанії, але сильні настрої щодо суверенізації та досягнення технологічного суверенітету держави. Саме тому, окремі напрями й технології інфраструктури ІКТ у судовій сфері зарубіжних країн можуть бути використані в удосконаленні ІКТ судової системи України з урахуванням правових, інформаційних, економічних і культурних особливостей.

#### Література:

1. Velicogna, M. (2007). Justice Systems and ICT. What can be learned from Europe? *Utrecht Law Review*, vol.3, № 1, pp. 129–147.
2. Fostering Innovation in the U.S. Court System. URL: [https://www.rand.org/pubs/research\\_reports/RR1255.html](https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1255.html).
3. Consultative Council of European Judges (CCEJ) (2011), *Opinion № 14 on Justice and Information Technologies*, Council of Europe, Strasbourg, France. URL: <https://www.coe.int/en/web/ccje/opinion-n-14-on-justice-and-information-technologies-it>.
4. Дюфло А. Искусственный интеллект во французском праве. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-vo-frantsuzskom-prave>.
5. Custelli, C., Giacalone, M. Evaluation indices of the judicial system and ICT developments in civil procedure. *Procedia Economics and Finance*, 2014, vol. 17, pp. 113–120.
6. Peng, J., Xiang, W. (2019). The Rise of Smart Courts in China: Opportunities and Challenges to the Judiciary in a Digital Age. *Nordic Journal of Law and Social Research*, № 9, pp. 345–372.
7. Zheng, G. (2020). China's Grand Design of People's Smart Courts. *Asian Journal of Law and Society*, № 7, pp. 561–582.
8. Alison (Lu) Xu (2017). Chinese judicial justice on the cloud: a future call or a Pandora's box? An analyses of the 'intelligent court system' of China. *Information & Communications Technology Law*, vol. 26, № 1, pp. 59–71.
9. Yu, J., Xia, J. (2021). E-Justice evaluation factors: The case of Smart Court of China. *Information Development*, vol. 37, № 4, pp. 658–670.
10. Verma, K. (2018). e-Courts Project: A Giant Leap by Indian Judiciary. *Journal of Open Access to Law*, vol. 6, № 1, pp. 1–14.
11. Ambwani, S. Information and Communication Technologies in Courts. *National Judicial Academy*. URL: [https://nja.gov.in/Concluded\\_Programmes/2018-19/P-1142\\_PPTs/1.Information%20and%20Communication%20Technology%20in%20Courts.pdf](https://nja.gov.in/Concluded_Programmes/2018-19/P-1142_PPTs/1.Information%20and%20Communication%20Technology%20in%20Courts.pdf).
12. eCourts Mission Mode Project. Phase I (2011-15). URL: <https://doj.gov.in/phase-i/>.
13. E-Courts. National Informatics Centre. URL: <https://www.nic.in/products/ecourts/>.
14. Details of Phase-II. Department of Justice of India. URL: <https://doj.gov.in/details-of-phase-ii/>.
15. Phase-III. Department of Justice of India. URL: <https://doj.gov.in/phase-iii/>.
16. Horodovenko V., Bondar O., Udovyka L. (2021). Justice in the Covid-19 era Through the Prism of Judicial Power. *Ius Humani Law Journal*. Vol. 10 (1) (2021) 51–72. URL: <http://www.iushumani.org/index.php/iushumani/issue/view/11>.

**Cherpovytska I. Modern foreign experience in the introduction of information and communication technologies as a means of optimizing communication between civil society and the judiciary**

**Summary.** The article is devoted to the study of modern foreign experience in the introduction of information and communication technologies as a means of optimizing communication between civil society and the judiciary. It is established that in modern democracies the communication of civil society and the judiciary is given considerable attention, first of all, in the practice of the judiciary. The introduction and use of information and communication technologies provide additional opportunities for information interaction between courts and civil society, optimize its relations with civil society. Based on the generalization of foreign experience of judicial systems (USA, France, Italy, Finland, Great Britain, China), it is proved that the architecture of ICT in judicial systems differs markedly in different regions of the world. The leader in this area is China, where the introduction of new technologies is actively lobbied and supported by the state. The policy has resulted in the deployment of a smart court system that uses a wide range of different technologies, from the Internet to cloud computing and artificial intelligence.

It has been proven that in recent decades, the governments of a number of countries have invested heavily in the creation and development of ICT infrastructure, including in the judicial sphere. In general, these investments cover four main areas: 1) technologies used directly in litigation – case management systems, design of court decisions, electronic record keeping, digital evidence management, court reporting; 2) digitization of case processing – e-filing and e-discovery systems, electronic litigation; 3) telecommunications between the court and the participants in the proceedings, as well as with external actors – mobile applications, remote communication technologies, information presentation tools, personal communication tools, websites, information kiosks, social networks; 4) data analytics – databases, specialized software. Emphasis is placed on the fact that the introduction of information and communication technologies requires balance, some caution, as it can lead to unjustified dependence on them, as well as increase the risks of manipulative influence on the judiciary and, consequently, reduce its independence and impartiality.

**Key words:** civil society, judiciary, communication, information and communication technologies, court communication strategy.

---

КОНСТИТУЦІЙНЕ  
ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

---

**Заяць Н. В.,***доктор юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри конституційного та адміністративного права юридичного факультету  
Державного університету інфраструктури та технологій*

## НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ОСНОВА ДЛЯ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ В УКРАЇНІ

**Анотація.** У статті розкриваються основні підходи щодо змісту ідентичності (в контексті національної та етнічної ідентичності), що сьогодні є актуальним як в теоретичній, так і практичній площині. Тоді як теоретична площина проявляється через систему актуальних знань щодо категоріального апарату, практичне значення полягає у формуванні політичними інститутами інформаційного простору держави в правовому контексті, конструктивних настанов громадян щодо становлення громадянської ідентичності на основі індивідуальних прав і свобод, національного будівництва, сучасної культури, національної освіти з метою спрямування трансформації та розвитку демократичного політичного процесу за особливої участі організацій громадянського суспільства.

Проблема національної ідентичності сьогодні корелюється з проблемами держави-нації в цілому. Глобальні інституції не змогли надати гарантій особистої ідентичності, незважаючи на демократичне завдання толерантної побудови ширшої спільноти, тоді як нація-держава є втіленням таких гарантій через різноманітні процедури правового та соціального характеру. В умовах сьогодення актуалізується питання тригерів, які штовхають людей утверджувати та захищати, включно зів зброєю в руках, свою культурну, етнічну, релігійну приналежність, незважаючи на прихильність до різних форм лояльності в минулому.

Особливості сучасного етапу формування національної ідентичності в Україні визначаються, з одного боку, потребою реалізації ідеї нації на основі цінностей українства, оскільки девальвація цих цінностей в Радянському союзі призвело до кризи насамперед безпеки в Україні, з іншого – необхідністю реалізації соціально-економічних інтересів громадян безвідносно до їх станової, етнічної, релігійної та політичної визначеності, що таїть у собі внутрішній потенціал конфліктності та деконсолідації суспільства, адже множина етнокультурних спільнот в межах держави-нації має вирішувати питання побудови толерантного суспільства, що визнає особливості та права ідентичностей.

**Ключові слова:** ідентичність, національна ідентичність, національна ідея.

**Постановка та обґрунтування актуальності проблеми.** Завданням етнонаціональної політики правової, демократичної держави є консолідація етнокультурно неоднорідних компонентів суспільства в політичну націю на основі громадянства та національної ідентичності. Консолідація суспільства в згуртовану політичну націю належить до найефективніших механізмів запобігання внутрішнім конфліктам та відцентровим тенденціям. Кожен політичний катаклізм або породжує кризу ідентичності, або є її наслідком. Адже, як свідчить сучасний

досвід України, Молдови, Грузії саме від етнокультурної консолідації в кінцевому підсумку залежить територіальна цілісність держави. Для України ці проблеми є ще гострішими на тлі етнокультурного роздвоєння пострадянського періоду після здобуття незалежності а також стимульованого російським керівництвом конфлікту на ґрунті мови, культури та світоглядної орієнтації, що поставило нашу державу перед вибором нової ідентичності та зумовило потребу в осмисленні минулого та майбутнього українства.

Будь-яке явище, що існує в правовій системі, повинно відображати культурну спрямованість та національну ідентичність як засіб урегулювання суспільних відносин. Закладений у національно-державницькій парадигмі об'єднуючий потенціал виявився слабким для того, щоб політична нація стала вагомим конструктом ідентифікаційного поля. Гостра криза ідентичності, яка супроводжується конкуренцією посткомуністичної, ліберальної, націоналістичної ідеологій, протистоянням українського та російського націоналізму, відображає різновекторність суспільної свідомості та зумовлює неузгоджені дії владних структур. Пошук національної ідентичності є загальною історичною і соціокультурною тенденцією сучасного світу, котрий вступив у глобалізаційну фазу розвитку [1, с. 5, 6].

**Аналіз досліджень і публікацій.** Дослідження національної ідентичності у сучасній західній науці є одним із найважливіших напрямів, оскільки самі нації розглядаються як культурні спільноти, члени яких об'єднані історичною пам'яттю, міфами та традиціями, вони повинні мати систему спільної культури та громадянської ідеології, саме тому ідентичність як основа для народного згуртування є міждисциплінарною проблемою яку досліджують науковці різних спеціальностей: філософи, соціологи, історики, культурологи, соціальні психологи, виокремлюючи її структурні компоненти, рівні, форми та типологію. Для прикладу варто назвати прізвища найбільш відомих західних учених, які займалися даною проблемою: Б. Андерсон, У. Бек, Г. Блюмер, А. Вільсон, Е. Гелнер, М. Грох, Г. Люббе, Т. Мітчелл, А. Сен, Е. Сміт, К. Хюбнер та ін. Незважаючи на те, що становлення Української держави зініціювало справжній дослідницький бум у сфері пошуку національної ідентичності, лише недавно ця проблема почала обговорюватися на концептуальному рівні у працях В. Андриющенка, Ю. Бадзьо, І. Бойченко, С. Веселовського, М. Головатого, І. Дзюби, М. Жулинського, Т. Рудницького, М. Рябчука, В. Степаненко, О. Моргуна, Т. Ящука та ін.

Попри міждисциплінарність дослідницьких зусиль у сфері національної ідентичності та значні теоретичні здобутки, проблема національної ідентичності ще недостатньо вивчена, в цьому контексті особливої уваги потребує саме політичний

дискурс, адже нація передбачає культурні та політичні зв'язки, що об'єднують у єдину політичну спільноту всіх, хто має спільну історичну культуру.

**Метою статті** є аналіз, вивчення та узагальнення основних наукових підходів до визначення політико-правової сутності таких категорій як «ідентичність» та «національна ідея» через їх особливу роль у розбудові громадянського суспільства в Україні та визначення ролі держави, соціальних інститутів та кожного окремого громадянина у подоланні наслідків розмивання та стирання української ідентичності, оскільки всі правові явища, які виникають у правовій системі, мають національну генетичну залежність, відображають культурний та типологічний рівень, а також особливу національну модель державо- та правотворення.

**Виклад основного матеріалу.** Під ідентичністю прийнято розуміти результат самовизначення людини чи групи у соціальному сенсі, створення «образу – Я» та «образу – Ми», тобто віднесення ними себе до тих чи інших спільнот за віковими, професійними, статевими, територіальними, етнічними, конфесійними чи іншими ознаками. Питання ідентичності це питання впізнання та визнання «себе» та «іншого», а разом з тим, це питання єдності. Вона відтворюється лише тому, що частина людей переконана: інші люди сприймають та оцінюють те або інше явище так само, як і вони. Саме ця спільна віра в однакову оцінку тих чи інших явищ або процесів робить їх реальними в соціальному просторі, тобто реальними за своїми наслідками для конкретних індивідів. Для посилення відчуття ідентичності потрібні колективні події, які показують людям, що їхня спільнота існує (прикладом таких подій в Україні є студентська революція на граніті 1990 року, Помаранчева революція 2004–2005 років, Революція Гідності 2014 року, війна Росії проти України 2022 року). Саме російсько-українську війну, що почалася ще 2014 року, і яку безуспішно намагалися припинити довгий час можна сьогодні тлумачити як війну за ідентичність.

У політичній сфері проблема ідентичності часто використовується коли йдеться про визнання прав та привілеїв різного роду меншин (іммігранти, мовні, конфесійні, сексуальні і нацменшини). Подальше дослідження проблеми ідентичності у соціогуманітарному знанні посилене увагою до екзистенційної проблематики, ціннісно-символічних, а згодом і тексто-сміслових аспектів ідентичності зі зростаючою акцентуацією розбіжностей просторових і ціннісно-сміслових градацій соціокультурного буття. Саме етнічність заснована на комплексі культурних рис, якими члени даної групи відрізняють себе від інших груп, навіть якщо вони в культурному відношенні дуже близькі. Натомість націю слід розуміти як етнічне об'єднання чи етнонації, яка є історично стабільним етносоціальним об'єднанням людей з загальною культурою, психологією і самосвідомістю.

Дослідники проблеми ідентичності відзначають її діалектичний зв'язок із суспільством, зв'язок між суб'єктивною та соціальною реальностями. На думку П. Бергера та Т. Лукмана ідентичність формується соціальними процесами, вона підтримується та видозмінюється соціальними відносинами. І навпаки, ідентичності, створені завдяки взаємодії організму, індивідуальної свідомості і соціальної структури, реагують на дану соціальну структуру, підтримуючи, модифікуючи чи навіть переформовуючи її [2, с. 279]. Ч. Тейлор визначає іден-

тичність на основі того, що є для людини добро та зло, наголошуючи на тому, що людська ідентичність створюється на засадах нашого спілкування, комунікації, процес формування особистості характеризується зверненням до цінностей, що є значущими не лише для окремої особи, а й для інших людей. Для певного кола осіб є притаманною система певних цінностей, координат, на основі яких формується ідентичність [3, с. 35]. Існують базові питання, відповіді на які завжди спонукають до осмисленої поведінки і наділяють особистість і націю, в цілому, мотивацією і творчою енергією, переконливим спрямуванням своєї сили і впевненості у просуванні до майбутнього: «хто ми», «звідки ми», «у чому сенс існування нації». Ідентичність є тим, що підсвідомо вказує нам на визнані цінності, сприйняття яких є життєвоважливим для кожного. Природна система базових цінностей є іманентним суспільству підґрунтям легітимації.

Проблеми національної самоідентифікації є важливими для кожного народу, ідентифікація з етносом є в своїй основі культурною, в ідентифікації з нацією значно виразнішим є територіальний компонент. На відміну від етнічної ідентичності, де головним ідентитетом є спільне походження, в національній ідентичності цю функцію виконують культурні та громадянсько-політичні цінності – національні традиції, інтереси, перспективи політичного розвитку. Як зазначає Т. Кузьо, цілями націоналістичних рухів, як правило, є: 1) здобуття державної незалежності; 2) досягнення національної єдності; 3) формування національної ідентичності. І тому національна ідентичність і громадянське суспільство є взаємопов'язаними та невіддільними одне від одного як умови сучасних націй та держав [4, р. 147-148]. «Національна ідентичність є специфічно європейським винаходом. Це дар греків усьому світові. Його важливість для переосмислення теорії громадянського суспільства в тому, що така ідентичність дає громадянам почуття потрібності, впевненості в собі, власної гідності – заховаючи їх «почуватися у себе вдома», допомагаючи прочитувати знаки інституційного та буденного життя... Коли ж громадяни позбуваються відчуття приналежності до нації, вони сприймають світ як чужий та ворожий... що робить їх менш здатними до демократичного життя» [5, с. 88]. Продовжує дану тезу також німецький соціолог та політичний діяч Р. Дарендорф, який пов'язує можливість демократизації в окремо взятій країні з національною однорідністю: «Чим країна більш однорідна, тим більш її шанси на успіх у процесі демократизації. Країнам із складним етнічним складом населення доведеться, ймовірно, займатися найближчим часом не демократизацією, а проблемами територіальної цілісності та підтриманням законності та порядку» [6, с. 70].

Сьогодні для України важливо чітко розрізнити етнічну і національну ідентичності. Справа ця не проста. Поняття етнічної і національної ідентичності часто ототожнюються. Наприклад, М. Обушний ввів у науковий обіг гібридне поняття «етнонаціональна ідентичність». Один із визнаних західних авторитетів у питаннях національної ідентичності, Е. Сміт характеризує її як абстрактну, багатовимірну конструкцію, пов'язану з багатьма різноманітними сферами життя і схильну до численних перетворень і поєднань. Її найголовнішими рисами є історична територія, спільні міфи та історична пам'ять, спільна культура, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів, спільна економіка. Національна ідентичність

може химерно поєднуватися з іншими різновидами ідентичностей – класовою, релігійною, етнічною, а її ідеологія – хамелеоноподібно перетворюватися на інші ідеологічні різновиди: лібералізм, фашизм, комунізм [7, с. 24, 149-150]. До речі, уявлення, ніби етнічно орієнтована ідентичність обов'язково має бути домінантою в ідентифікаційній системі, належить до числа суб'єктивістських, найчастіше продиктованих політичною кон'юнктурою. Для більшості людей значно важливішою є індиферентна щодо етнічності соціокультурна ідентифікація, в основі якої не суто національна, але й громадська, професійна, станова, релігійна компоненти. Ієрархія ідентичностей громадян України, згідно зі тематичним соціологічним опитуванням Центру Разумкова за 2016 рік, типова для стабільних суспільств, проте проблемна для несформованих націй та які ще притому перебувають у стані війни, як Україна. Так, найбільш важливою для громадян України й понині залишається їх позиція в сім'ї. Друге-четверте місце посідають такі показники ідентичності людини, як її нинішня чи попередня професія, вікова група (а значить – і стан здоров'я, і працездатність), гендерна належність (що теж впливає на характер зайнятості). І лише п'яту позицію в ієрархії цінностей посідає ідентифікація себе як громадянина України. Шосту та сьому позицію посідають такі ознаки, як «національність» і «належність до України як країни, у якій я живу». Останні восьме – десяте місця в ієрархії цінностей посідають: релігійна належність чи ставлення до релігії; політичні симпатії до певної партії, групи чи руху [8].

Низка сучасних дослідників зазначають, що для сучасної нації надзвичайно актуальним є релігійний компонент етнічної свідомості, де особливо слід враховувати взаємозв'язок етнонаціональних і релігійних факторів. Релігійні спільноти часто пов'язані із етнічними ідентичностями. Тоді як світові релігії прагнуть скасувати етнічні кордони, межі більшості релігійних спільнот збігаються з межами етнічних груп. Впродовж людської історії сфери релігійної та етнічної ідентичності були дуже близькими, навіть тотожними, мають багато спільних рис та часто-густо посилюють одна одну, що не дивно, адже вони є видами культурної колективної ідентичності. Стабільності релігійних та національних цінностей на протязі довгого історичного розвитку, їх консервації сприяє не тільки їх усвідомленню і підтримка представниками даного народу і даної конфесії, однак ще недостатньо досліджені підсвідомі інстинктивні установки, що призводять в дію механізм відтворення культурних традицій, навиків представників даного етносу [9, с. 8, 28].

Не можна недооцінювати значення національної ідентичності для безпеки сучасних держав. Зв'язок між національною ідентичністю і національною ідеєю найбезпосередніший: національна ідея виступає як форма раціонального або напівусвідомленого осягнення національної ідентичності. На теоретичному рівні пошук національної ідеї – це пошук “того стрижня, навколо якого була б сконцентрована вся гама національних домінант – національні інтереси, державність, патріотизм, демократія, справедливість, віротерпимість тощо” [10, с. 238]. Від того, чи населення певної країни ідентифікує себе та власні інтереси з державою, чи держава перешкоджає реалізації культурних, етнічних, релігійних, мовних, політичних, економічних інтересів, безпосередньо залежить територіальна цілісність країни, ступінь консолідованості та визначено-

сті суспільства щодо власного майбутнього розвитку в межах певного державного утворення, повага й довіра до державних органів та символів. В Україні це ще й консолідація зусиль усіх її громадян для відсічі російській збройній агресії та її інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, досягнення гідного людини добробуту для всіх громадян, адже відчуття національної ідентичності може наростати та послаблюватися під впливом зовнішньої загрози. І коли цей пошук заходить у глухий кут, то це означає брак відчуття національної ідентичності, оскільки зникнення національної ідеї означає зникнення нації. Вона завжди присутня в свідомості і в інституціях народу і нації, вона їх утворює, і будучи віднайденою, являє собою частину живого організму. Розвивати національну ідею означає не тільки вдосконалювати в ній уже раніше існуючі елементи, які не були видимі раніше, а змінити саму ідеологію.

Національна ідея та національна ідентичність виступають основним фактором становлення та розвитку основних підвалин для національного та державного будівництва, важливим фактором для трансформації суспільства в епоху глобалізаційних перетворень та міждержавних інтеграційних процесів, адже розгляд становлення політичної спільноти, народу-нації, є джерелом державного суверенітету. На думку Ю.Хабермаса «нація громадян набуває своєї ідентичності...в практиці громадян, які активно використовують свої демократичні права на участь та комунікацію» [11, с. 212–214]. Підтвердженням чого є важливе для суспільства значення «виховання» у соціумі партисипативності – риси, необхідної для успішної євроінтеграції, як культурної, так і політичної. Оскільки за будь-якою успішною бізнес-угодою стоять взаємні зацікавлення і включення, українська сторона, через розвиток різноманітних міжнародних проектів нарешті повинна перестати очікувати «благ» від результатів вступу до європейської спільноти, а стати її реальним учасником.

Поняття національної ідентичності передбачає насамперед самобутність, історичну індивідуальність, наявність популярної в масах національної ідеї, яка рухає розвиток нації, є її джерелом ідей і концепцій. Національна самобутність проявляється у національній ідентичності через вибір соціально-цивілізаційних тенденцій необхідності виживання разом, здатності домовитись як способу запобігання та врегулювання конфліктів. Шлях консенсусу, визнання можливості досягнення домовленостей та порозуміння всіх сторін у процесі прийняття рішень є основним демократичним принципом, реалізація якого потребує відповідного культурно-історичного ґрунту. Національна ідентичність характеризується тим, що право повинно орієнтуватися на етноцентриські позиції, які будуть збагачувати правову реальність через культурний, національний, антропологічний, релігійний, поведінковий компонент в процесі аналізу міжкультурної взаємодії між західною традицією і національним правом.

Розкриваючи співвідношення національної ідеології та національної ідеї потрібно вказати, що національна ідеологія є зовнішньою формою національної ідеї, її формування не може повністю й адекватно виразити ідею, яка живе в душі народу. Ідея чисто неуволнима, вона рухає націю, а ідеологія – це система орієнтування на шляху даного руху. Вона невидимим чином живить національну ідеологію, надаючи їй можливість закостеніти – дещо подібне відбувається по відношенні до системи права, правових норм і правосвідомості (яка по суті

є складовою частиною національної ідеї), національна держава є виразником національної ідеї, виражає її мовою національної ідеології [12].

Тут варто замислитися: а чи може взагалі національна ідея бути чітко визначеною і текстуально оформленою? Національну ідею як духовну основу держави цілісно висловити словами не просто, бо символічні цінності мають не лише раціональний, але й прихований духовний зміст. Символічна сутність української ідеї максимально чітко висловлена у всім відомому вітанні: «Слава Україні!» – «Героям слава!». Національна ідея це не про державну доктрину, не про вказівку «згори» і не про ідеологію як систему поглядів, це про ідею як форму колективних устремлень, що є відображенням основи суспільства, вна як за своєю природою є ірраціональною.

Одним із головних завдань будь-якої національної ідеї є розбудова незалежної держави. Українці здобули державу, але російська імперія не може з цим примиритися і розв'язала війну проти України. Українська ідея як духовне явище перейшла в нову фазу: консолідувати націю на розбудову держави європейського типу з наданням людині економічних, політичних, правових, культурних можливостей для самореалізації. Соціально-мобілізує функція національної ідеї полягає у визначенні витоків нації та її ідентифікаторів, простеженні її місця у часі і просторі, формуванні її цілепокладаючих орієнтирів і кола національних цінностей. У зв'язку з цим варто пригадати слова Євгена Коновальця: «У вогні перетоплюється залізо на сталь, у боротьбі перетворюється народ у націю» [13, с. 15]. Українська ідея суттєво відрізняється від європейських національних ідей тим, що підкреслює значущість найважливіших цінностей особистості, таких як, свобода, честь, гідність, можливість духовного розвитку людини.

Вислів «національна ідея» вперше використав український письменник, поет, філософ Пантелеймон Куліш у 1879 р., проте її формування слід віднести до часів Київської Русі, бо саме тоді почали формуватися духовні засади буття української людини, суто українські духовні традиції, мови, культури, віри, відчуття спільноти, християнські цінності, поняття честі і гідності. Українська національна ідея успадкувала християнські цінності, а саме пріоритет духовного над матеріальним, який здатна реалізувати лише особистість. До речі, саме в такому когнітивному вимірі національна ідея найбільше приваблює українських істориків і етнополітологів. Наприклад, у серії книг «Українська ідея», виданій Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень, еволюція української ідеї простежена в двох площинах – історико-теоретичній і біографічній, причому зроблено це на тлі політичної та етнічної історії, у контексті пошуку етнополітичних моделей. Підсумовуючи результати наукового дискурсу у цьому напрямі, І. Курас, В. Солдатенко, Т. Бевз констатують: «Національна ідея є продуктом історичного розвитку, дії велетенської суми різноманітних факторів. Вона не існує поза історичним часом, не є вічною і не народжується в одну мить. А народившись – живе складним життям, чутливо реагуючи на суспільні зміни і повороти, часом навіть на незначні, ледве помітні. Вона розвивається, збагачується, поглиблюється, вдосконалюється в процесі цивілізаційного поступу. Нерідко їй доводиться виборювати право на визнання в нелегкому суперництві з іншими світоглядними орієнтаціями, філософськими, суспільствознавчими концепціями» [14, с. 142].

**Висновки.** В ідеалі національна ідея містить в узагальненому вигляді відповіді на запитання: заради чого живе нація, яким ціннісним орієнтиром віддає перевагу, як реалізує свій творчий потенціал в оточенні інших спільнот? Національна ідентичність в свою чергу є як засобом самовизначення так і само орієнтації індивідів через свою самобутню культуру. Національна ідея та національна ідентичність, як чинники самоідентифікації особистості, спроможні виконувати різноманітні функції (етнотворчу, інтегруючу, ідентифікуючу, аксіологічну, державотворчу, футурологічну та ін.) з огляду на спільну соціокультурну складову та етнонаціональні традиції.

Національна ідея чутливо реагує на суспільні зміни, є важливим елементом створення соціально-політичного простору суспільства, оскільки включає ставлення до держави та нації, її місця в геополітичному просторі. Світовий досвід свідчить, що найбільших успіхів досягали ті нації, які вкладали в поняття “національна ідея” раціонально-прагматичний зміст і розглядали її як ідею загальногромадянську, формування культури сучасної української політичної нації повинно відбуватись на основі синтезу української культурної традиції та досягнень європейської цивілізації.

Модернізація української національної ідентичності матиме позитивний вплив на ті соціально-політичні проблеми, що перешкоджають національному розвитку, наслідком чого має стати збільшення довіри населення до влади, підвищення легітимності державної влади та формування позитивного іміджу та репутації країни.

#### Література:

1. Козловець М. А., Ковтун Н. М. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2010. 348 с.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва : Медиум, 1995. 323 с.
3. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності. Київ : Дух і літера, 2005. 696 с.
4. Kuzio T. Ukraine: State and nation-building. New York : Taylor&Francis e-library, 2002 p. 298 p. P. 147-148.
5. Кін, Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення. Київ : К. І. С. ; Аналітично-дослідницький центр «АНОД», 2020. 192 с.
6. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе. *Вопросы философии*. 1990. № 9. С. 69–75.
7. Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Тарашука. Київ : Основи, 1994. 224 с.
8. Особливості ідентичності громадян України: проблеми та перспективи консолідації суспільства. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. URL: <http://tazumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>257
9. Вера. Этнос. Нация. Религиозный компонент этнического сознания / ред. кол. М. П. Мгедлов (отв. ред.), А. Ю. Гаврилов, В. В. Горбунов и др. Москва : Культурная революция, 2007. 368 с.
10. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітичний аналіз) : монографія. Київ : Вища школа, 1998. 392 с.
11. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции. Москва : АО «КАМІ» Academia, 1995. 256 с.
12. Исаев И. А. Национальная идея и национальная идеология: [Электронный ресурс] / И. А. Исаев. URL: <http://viperson.ru/articles/igor-isaev-natsionalnaya-ideya-i-natsionalnaya-ideologiya>
13. Сватко Я. Євген Коновалець – творець ОУН. Львів : Галицька видавничка спілка, 2006. 64 с.
14. Курас І. Ф. Історичні підстави української ідеї (еволюція в контексті пошуку етніоісторичних моделей). *Історична і політична наука*

*та суспільна політика в Україні.* НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса / редкол. Патон Б.І., Гесць В.М., Левенець Ю.А., Солдатенко В.Ф. та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 624 с. С. 115–136.

**Zaiats N. National identity as a basis for the development of a political nation in Ukraine**

**Summary.** The modern development of the world is a period of constant communication between cultures, and any legal system must defend its rights and identity. The difficulty that may arise is that every national culture is an infinity and the modern world must be built in such a way that every mental culture has the opportunity to interact with others, and on this basis there must be mutual understanding. There is no doubt that in the process of globalization there is a need to preserve the identity and uniqueness of each culture. Identity is the factor that promotes the self-organization of individuals united by belonging to one state as a set of «we», which supports a single system of beliefs and ideas about the ideas of goodness, justice and humanism in their country. National identity is manifested in national identity through the choice of socio-civilizational tendencies, and national identity in turn is characterized by the fact that through the prism of general theory, law should focus on ethnocentric positions that will enrich legal reality. It should be borne in mind that the nation has quite deep roots, ancient origins and a special spiritual

power of national feelings (a special arsenal of the nation is language, religion, historical memory or self-awareness) and all this plays a particularly important role in developing targeted public policy overcoming the identity crisis.

The category of «identity» is important from the point of view of the analysis of philosophy, culturology and anthropology, as it forms an interdisciplinary approach in socio-humanitarian knowledge and leads to the formation of new methodological attitudes. Therefore, the study of «national identity» is relevant both in theoretical and practical terms. From a theoretical point of view, national identity should be understood as a reflection of the cultural, national, anthropological, religious, behavioral component in the analysis of intercultural interaction between Western tradition and national law. While the theoretical plane is manifested through a system of relevant knowledge of the categorical apparatus, the practical significance lies in the formation of political institutions of the information space of the state in the legal context, constructive guidelines for citizens on nation-building, modern culture, national education.

The peculiarities of the current stage of formation of national identity in Ukraine are determined, on the one hand, by the need to implement the idea of the nation based on Ukrainian values, on the other – the need to realize socio-economic interests of citizens regardless of their caste, ethnic, religious and political identity as the potential source for conflict and deconsolidation of society.

**Key words:** identity, national identity, national idea.



*Омелько І. І.,**кандидат юридичних наук,**асистент кафедри державного будівництва**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

## КОНСТИТУЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ

**Анотація.** У статті з'ясовано конституційне регулювання недоторканності народних депутатів України на нинішньому етапі. Той факт, що недоторканність депутатів парламентів у світі є повсюдною, можна легко підтвердити положеннями зарубіжних конституцій. Ставлення до депутатської недоторканності не завжди однозначне і висловлювалися навіть пропозиції щодо її скасування. Проте неконституційність скасування недоторканності депутатів парламенту була визнана, наприклад, рішенням від 17 червня 2011 року Конституційний Суд Румунії.

Щодо України, то недоторканність народних депутатів України із самого початку була зафіксована у ст. 80 Конституції України. Вперше питання про скасування недоторканності виникло на всеукраїнському референдумі 16 квітня 2000 року. Парадокс полягав в тому, що одночасно йшлося і про обмеження недоторканності, і про вилучення з Конституції України статті, яка таку недоторканість закріплювала (тобто фактично про скасування недоторканності).

Законом № 27-IX від 03.09.2019 р. до Конституції України були внесені відповідні зміни щодо скасування недоторканності. Водночас КСУ у своєму висновку щодо змін висловив занепокоєння із цього приводу, посилаючись у тому числі на позицію Венеційської комісії (висновок від 19 червня 2015 року CDL-AD(2015)013).

Україна після внесення змін до Конституції України стала державою, що повністю скасувала конституційне положення щодо недоторканності депутатів парламенту, при цьому зберігши положення щодо індемнітету парламентаріїв. Регулювання особливостей притягнення депутатів парламенту до кримінальної відповідальності повністю перемістилося із конституційної в процесуальну площину. Водночас, як на нас, цю проблему варто заново переосмислити із врахування зарубіжних стандартів, які наша країна не повинна ігнорувати.

На сьогоднішній день на розгляді КСУ перебуває конституційне подання щодо неконституційності ухваленого закону про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності депутатів. Проте наврядчи КСУ визнає зміни неконституційними, враховуючи сумну долю рішення від 30 вересня 2010 року. Тому більш реалістичним видається шлях конституційного реформування із застосуванням процедури, передбаченої в XIII розділі самої Конституції України. Якщо проаналізувати скасування недоторканності з точки зору науки, то ми все ж таки схильні до її обмеження, а не повного скасування. На даному етапі (оскільки вона вже скасована) можна ставити питання про часткове відновлення її в обмеженому вигляді.

**Ключові слова:** імунітет, індемнітет, парламент, депутат, Конституційний Суд.

**Постановка проблеми.** Україна після внесення змін до Конституції стала державою, що повністю скасувала конституційне положення щодо недоторканності депутатів парламенту, при цьому зберігши положення щодо індемнітету. Регулювання цього питання повністю перемістилося із конституційної в процесуальну площину. Водночас, як на нас, цю проблему варто заново переосмислити із врахуванням зарубіжних стандартів, які наша країна не повинна ігнорувати.

До наукових досліджень, присвячених недоторканності народних депутатів можна віднести праці Н.В. Верлос [1], П.В. Романюка [2], В.М. Шаповала та багатьох інших.

**Метою статті** є з'ясування конституційного регулювання недоторканності народних депутатів України на нинішньому етапі. Завданнями статті є: з'ясувати зарубіжний досвід конституціоналізації недоторканності депутатів парламентів; з'ясувати еволюцію ідеї про скасування або обмеження недоторканності народних депутатів України; встановити особливості нинішнього етапу, пов'язаного із повним скасуванням недоторканності народних депутатів України.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Як зазначає Н.В. Верлос, у процесі розробки та прийняття Конституції України, враховуючи практику зарубіжних країн (у т. ч. європейських), було рецепійовано інститут депутатського імунітету [1, с. 195].

Той факт, що недоторканність депутатів парламентів у світі є повсюдною, можна легко підтвердити положеннями зарубіжних конституцій. Наведемо лише окремі з них.

Відповідно до ч. 2 і 3 ст. 157 Конституції Португалії депутати не можуть виступати в якості заявників у суді бо обвинувачених без дозволу Асамблеї, причому в другому випадку дозвіл є обов'язковою умовою і може бути наданий, коли є вагомий підстави вважати, що було вчинено злочин, який карається покаранням у виді позбавлення волі на строк понад три роки. Жоден депутат не може бути затриманий чи заарештований без дозволу Асамблеї, за винятком випадків, коли він вчинив злочин, який карається покаранням у виді позбавлення волі на строк більше трьох років, і був застигнутий на місці злочину [3, с. 246].

Недоторканість (неможливість притягнення до кримінальної відповідальності) передбачена ст. 68 Конституції Італії [4, с. 39].

Відповідно до ч. 2 і 3 ст. 71 Конституції Королівства Іспанія протягом дії свого мандата депутати і сенатори користуються також недоторканністю і не можуть бути затримані, за винятком випадків, коли вони затримані безпосередньо на місці злочину. Їм не може бути пред'явлено обвинувачення і вони не можуть бути притягнуті до суду без згоди відповідної Палати. Кримінальна справа проти депутатів і сенаторів може розглядатися лише Кримінальною Палатою Верховного Суду [5, с. 113-114].

Відповідно до ст. 83 Конституції Республіки Словенія депутат Державних зборів не може бути притягнутий до кримінальної

відповідальності за висловлену думку або голосування на засіданнях Державних зборів або його робочих органів. Депутат не може бути заарештований, якщо він посилається на імунітет, і проти нього не може бути порушено кримінальну справу без згоди Державних зборів, за винятком випадків, коли він був застигнутий при вчиненні злочину, за який передбачено покарання у вигляді тюремного ув'язнення на строк понад п'ять років [6, с. 43-44].

Відповідно до ст. 64 Конституції Республіки Північна Македонія депутати мають депутатську недоторканність. Депутат не може бути заарештований без згоди Зборів, за винятком випадків, коли він обвинувачується в скоєнні кримінального злочину, за який передбачається тюремне ув'язнення терміном не менше п'яти років. Збори можуть прийняти рішення про застосування недоторканності в разі, якщо сам депутат нею не скористався, а це необхідно для виконання функцій депутата [7, с. 119].

Відповідно до п. 29-30 Глави 2 «Сейм» Конституції Латвійської Республіки член Сейму не може бути заарештований, у нього не може бути проведений обшук чи інакше обмежена його особиста свобода, якщо на те немає згоди Сейму. Член Сейму може бути заарештований, якщо буде затриманий при скоєнні злочину. Про арешт члена Сейму необхідно протягом двадцяти чотирьох годин повідомити голові Сейму, який на найближчому засіданні Сейму доповідає про це для винесення рішення про подальше утримання під арештом затриманого члена Сейму або про його звільнення. У перерві між сесіями і до відкриття сесії, рішення про подальше утримання члена Сейму під арештом приймає президія Сейму. Без згоди Сейму проти члена Сейму не може бути порушено кримінальне переслідування або накладено адміністративний штраф [8, с. 21].

Відповідно до ст. 62 Конституції Литовської Республіки особистість члена Сейму недоторкана. Член Сейму без згоди Сейму не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, заарештований, не може бути іншим чином обмежена його свобода. Член Сейму не може переслідуватися за голосування або виступ в Сеймі. Разом з тим за образу особи чи наклеп член Сейму може притягатися до відповідальності в загальному порядку [9, с. 54-55].

Відповідно до ст. 76 Конституції Естонської Республіки член Державних зборів користується недоторканністю. Він не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності тільки за поданням канцлера юстиції за згодою більшості складу Державних зборів [10, с. 125].

Відповідно до ст. 103 Конституції Республіки Сербії депутати мають імунітет. Депутати не можуть нести кримінальну або іншу відповідальність за висловлену думку чи поданий голос при виконанні наданих ним депутатських функцій. Депутат, який має імунітет, не може бути затриманий, а також не може бути залучений до кримінального чи іншого провадження, в рамках якого може бути винесено покарання у виді позбавлення волі, без попереднього схвалення Народної скупщини. Депутат, якого звинувачують у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення, за яке не передбачено покарання у вигляді позбавлення волі та утримання у в'язниці довше п'яти років, може бути затриманий без попереднього схвалення Народної скупщини. У кримінальному чи іншому провадженні, в межах якого діє право імунітету, строки розслідування та інші процесуальні строки не визначаються. Невикористання імунітету не виключає права Народної скупщини встановлювати імунітет [11, с. 63-64].

Відповідно до ст. 75 Конституції Республіки Косово депутатів Асамблеї Республіки Косово не мають права переслідувати, пода-

вати проти них цивільні позови або звільняти, виходячи з дій або прийнятих ними рішень в рамках службових повноважень. Депутатський імунітет не поширюється на звинувачення у скоєнні кримінальних злочинів, які не стосуються їх депутатської діяльності. Ніхто не має права заарештувати або яким-небудь чином затримувати депутата Асамблеї при виконанні ним своїх депутатських обов'язків без згоди більшості депутатів Асамблеї [12, с. 152].

Відповідно до ч. 2 і 3 ст. 73 Конституції Республіки Албанія депутат не може переслідуватися в кримінальному порядку без згоди Кувенда. Згода потрібна і в тому випадку, якщо його збираються затримати. Депутат може бути затриманий чи заарештований без згоди Кувенда, коли він захоплений в момент скоєння тяжкого злочину або відразу після його скоєння. В цьому випадку Генеральний прокурор негайно доповідає про те, що трапилося, в Кувенді, та з'ясовує наявність підстав для притягнення до кримінальної відповідальності; якщо підстав для притягнення до відповідальності немає, то вирішує питання про скасування цього заходу [13, с. 157].

Відповідно до ст. 86 Конституції Чорногорії член парламенту є недоторканим. Член парламенту не може бути притягнутий до кримінальної або іншої відповідальності або затриманий за висловлену думку або голосування при виконанні своїх обов'язків в якості члена парламенту. Проти члена парламенту не може бути порушено кримінальну справу і не може бути здійснено затримання члена парламенту без згоди парламенту, за винятком випадків, коли він був спійманий під час вчинення кримінального злочину, за який передбачено покарання у вигляді тюремного ув'язнення строком понад п'ять років [14, с. 296].

Відповідно до ч. 2 і 3 ст. 83 Конституції Республіки Кіпр депутати не піддаються, без дозволу Верховного Суду, переслідуванню, арешту або ув'язненню в тюрму протягом усього періоду їх депутатських повноважень. Такого дозволу не потрібно в разі вчинення злочину, за який передбачено покарання у вигляді смертної кари або тюремного ув'язнення на строк не менше п'яти років, якщо депутата, який вчинив цей злочин, було затримано на місці злочину. У такому випадку Верховний Суд, отримавши повідомлення про злочин від компетентних органів, вирішує питання про видачу або не видачу дозволу не продовження переслідування або висновок на той період, протягом якого він продовжує бути депутатом Палати представників [15, с. 169-170].

Відповідно до ч. 2 ст. 83 Конституції Турецької Республіки депутат, який, ймовірно, вчинив злочин до або після виборів, не може бути затриманий, допитаний, заарештований або відданий під суд, якщо тільки Великі національні збори не приймуть іншого рішення. Це положення не застосовується в разі затримання на місці злочину, за вчинення якого передбачено суворе покарання, і у випадках, які підпадають під дію статті 14 Конституції, і якщо до виборів вже було розпочате розслідування. Однак, в таких ситуаціях компетентний орган повинен негайно і безпосередньо повідомити про цей випадок Великі національні збори Туреччини [16, с. 311].

Ставлення до депутатської недоторканності не завжди однозначне і висловлювалися навіть пропозиції щодо її скасування. Так, наприклад, в рішенні від 17 червня 2011 року Конституційний Суд Румунії (який, як і український Конституційний Суд, надає попередні висновки щодо проектів вчення змін до Конституції), визнав скасування депутатського імунітету неконституційним. На його думку, законопроект про перегляд конституції, що скасовує процесуальний імунітет, який захищає парламентарів від необгрунтованого кримінального переслідування, призводить

до усунення гарантій основних прав осіб, що займають державні посади, і тим самим порушує межі перегляду, передбачені у ч. 2 ст. 152 Конституції Румунії.

Релевантним щодо України це рішення можна назвати через те, що Конституція Румунії також (як і в Україні), серед інших, встановлює критерієм перевірки законопроекту скасування основних прав і свобод громадян або їх гарантій. Як бачимо, це формулювання дуже схоже на формулювання ст. 157 української Конституції.

Конституційний Суд України (далі – КСУ) в рішенні від 27.10.1999 № 9-рп/99 за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) акцентував увагу на тому, що депутатська недоторканність є важливою конституційною гарантією, а не особистим привілеєм, та має публічно-правовий характер [17].

Водночас вже на всеукраїнському референдумі 16 квітня 2000 року одне з питань звучало так: «Чи згодні Ви з необхідністю обмеження депутатської недоторканності народних депутатів України і вилученням у зв'язку з цим частини третьої статті 80 Конституції України: Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані?».

Парадокс цього питання полягав в тому, що одночасно йшлося і про обмеження недоторканності, і про вилучення з Конституції статті, яка таку недоторканість закріплювала (тобто фактично про скасування недоторканності). Отже, із самого початку виникла дилема: скасувати чи обмежити недоторканність?

Згодом для імплементації результатів референдуму було подано два законопроекти щодо внесення змін до Конституції України: від Президента України і народних депутатів України. Президентський законопроект передбачав повне скасування недоторканності, депутатський – пропонував її обмежити і надавати згоду на притягнення до кримінальної відповідальності народних депутатів України Верховним Судом України. У висновку від 11 липня 2000 року N 2-в/2000 КСУ визнав таким, що не відповідає ст. 157 Конституції України пропозицію депутатського проекту про надання відповідних повноважень Верховному Суду України (тим самим схваливши повне скасування недоторканності). Щодо президентського законопроекту, то у висновку від 27 червня 2000 N 1-в/2000 КСУ очікувано не побачив у повному скасуванні недоторканності порушень ст. 157 Конституції, проте все ж висловив певні занепокоєння щодо необхідності уточнення змісту депутатської недоторканності у ч. 1 ст. 80 Конституції. Насправді ж ч. 1 ст. 80 (що залишалася) закріплює депутатський індемнітет, а не недоторканність. Тобто виникає додаткове питання співвідношення недоторканності і індемнітету. Чи можна останній тлумачити як частину більш широкого поняття недоторканності? При позитивній відповіді, до речі, збереження індемнітету можна тлумачити не як скасування, а обмеження недоторканності. Проте, на нашу думку, таке розширення поняття недоторканності є досить штучним.

Законопроекти, що були подані за наслідками всеукраїнського референдуму 2000 року, так і не були ухвалені. Надалі інші проекти щодо внесення змін до Конституції також передбачали скасування недоторканності народних депутатів України. Проте всі ці проекти не мали успіху і використовувалися переважно з метою політичного піару, ніж для реального ухвалення.

19 червня 2018 року № 2-в/2018 КСУ надав черговий висновок щодо повного скасування недоторканності народних депута-

тів України. У ньому міститься повний перелік висновків, які КСУ із цього приводу встиг надати (абз. 2 п. 2.1 мотивувальної частини рішення): «Конституційний Суд України неодноразово розглядав законопроекти про внесення змін до статті 80 Конституції України стосовно обмеження депутатської недоторканності та давав висновки про те, що пропонувані зміни щодо скасування недоторканності народних депутатів України стосуються лише їхнього спеціального статусу і не впливають на зміст конституційних прав і свобод людини і громадянина (їх скасування чи обмеження), а отже, не суперечать вимогам частини першої статті 157 Конституції України (висновки від 27 червня 2000 року № 1-в/2000, від 11 липня 2000 року № 2-в/2000, від 5 грудня 2000 року № 3-в/2000, від 10 вересня 2008 року № 2-в/2008, від 1 квітня 2010 року № 1-в/2010, від 10 липня 2012 року № 1-в/2012, від 27 серпня 2012 року № 2-в/2012, від 16 червня 2015 року № 1-в/2015)» [18].

Унікальним висновок від 19 червня 2018 року став через те, що законопроект, щодо якого висновок був наданий, став Законом № 27-IX від 03.09.2019 [19] і до Конституції нарешті були внесені відповідні зміни, а недоторканність повністю скасована.

Незважаючи на те, що КСУ «надав добро» на скасування недоторканності, в тексті мотивувальної частини висновку містяться три абзаци (6-8 п. 3.1), в яких висловлені занепокоєння із цього приводу з боку КСУ, у тому числі посилення на позицію Венеційської комісії (висновок від 19 червня 2015 року CDL-AD(2015)013).

Виникла досить незрозуміла ситуація, коли зміни до Конституції України внести ніби і можна, проте КСУ фактично це робити не рекомендував (що власне майже ні на що по великому рахунку з юридичної точки зору не впливає). Такий підхід з боку КСУ навряд чи є вдалим, хоча б із врахуванням вже наведеної вище позиції румунського Конституційного Суду. КСУ зайняв край самообмежувальну позицію, ніби і висловивши певні аргументи проти, але не надавши їм якогось юридичного значення. Це піднімає ще раз питання щодо юридичної природи і наслідків т.з. «застережень» КСУ при наданні висновків про внесення змін до Конституції (Див.: [20]).

Варто погодитися із тим, що в Україні тривалий час існувала абсолютна модель депутатського імунітету, яка мала більш широкий зміст порівняно із зарубіжними країнами, тому в процесі євроінтеграції неодноразово було рекомендовано певним чином обмежити депутатський імунітет, але не «скасувати» повністю [1, с. 198]. П.В. Романюк слухаю зазначає, що принцип депутатської недоторканності має вагоме значення задля забезпечення незалежності парламентаріїв і аналізує практику КСУ з приводу такої недоторканності [2, с. 105]. При цьому вчений погоджується із негативною оцінкою Венеційської комісії скасування парламентського імунітету у висновку від 19 червня 2015 року CDL-AD(2015)013 [2, с. 105–110].

До речі, на сьогоднішній день ухвалою колегії суддів КСУ відкрито конституційне провадження у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України від 3 вересня 2019 року № 27-Х. В конституційному поданні народних депутатів України [21] йдеться про ряд процедурних порушень, які, на думку суб'єкта подання, дають підстави визнати зміни неконституційними.

**Висновки.** Наврядчи КСУ визнає зміни неконституційними, враховуючи сумну долю рішення від 30 вересня 2010 року. Тому більш реалістичним видається шлях конституційного реформування із застосуванням процедури, передбаченої в XIII розділі самої Конституції України. Якщо проаналізувати скасування недоторканності з точки зору науки, то ми все ж таки схильні до її

обмеження, а не повного скасування. На даному етапі можна ставити питання про часткове відновлення її в обмеженому вигляді (оскільки наразі вона вже скасована).

#### Література:

1. Верлос Н. В. Рецепція у конституційному праві: досвід компаративного аналізу. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 364 с.
2. Романюк П.В. Конституційно-правові засади інституту представницького мандата в Україні. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини», 2019. 192 с.
3. Конституція Португальської Республіки *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. Київ : ОВК, 2021. С. 165–319.
4. Конституція Італійської Республіки *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. Київ : ОВК, 2021. С. 19–73.
5. Конституція Королівства Іспанії *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. Київ : ОВК, 2021. С. 86–163.
6. Конституція Республіки Словенія. *Конституції країн світу: Республіка Словенія, Боснія і Герцеговина, Республіка Північна Македонія*. Київ : ОВК, 2021. С. 19–71.
7. Конституція Республіки Північна Македонія *Конституції країн світу: Республіка Словенія, Боснія і Герцеговина, Республіка Північна Македонія*. Київ : ОВК, 2021. С. 99–162.
8. Конституція Латвійської Республіки *Конституції країн світу: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка*. Київ : ОВК, 2022. С. 15–34.
9. Конституція Литовської Республіки *Конституції країн світу: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка*. Київ : ОВК, 2022. С. 35–100.
10. Конституція Естонської Республіки *Конституції країн світу: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка*. Київ : ОВК, 2022. С. 101–160.
11. Конституція Республіки Сербія *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ : ОВК, 2022. С. 19–116.
12. Конституція Республіки Косово *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ : ОВК, 2022. С. 118–202.
13. Конституція Республіки Албанія *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ : ОВК, 2022. С. 203–270.
14. Конституція Чорногорії *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ : ОВК, 2022. С. 271–322.
15. Конституція Республіки Кіпр *Конституції країн світу: Конституція Грецької Республіки, Конституція Республіки Кіпр, Конституція Турецької Республіки*. Київ : ОВК, 2021. С. 114–256.
16. Конституція Турецької Республіки *Конституції країн світу: Конституція Грецької Республіки, Конституція Республіки Кіпр, Конституція Турецької Республіки*. Київ : ОВК, 2021. С. 257–403.
17. Рішення Конституційного Суду України від 27.10.1999 № 9-рп/99 за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99#Text>
18. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депута-

тів України) (реєстр. № 7203) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 19 червня 2018 року № 2-в/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002v710-18#Text>

19. Закон України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)» від 3 вересня 2019 року № 27-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-20>
20. Берченко Г.В. Застереження Конституційного Суду України як елемент процедури внесення змін до Конституції України *Актуальні проблеми політики*. 2020. № 66. С. 118–123.
21. Конституційне подання щодо відповідності Конституції України Закону України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)» від 3 вересня 2019 року № 27-IX. URL: [http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/3\\_39.pdf](http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/3_39.pdf)

#### Omelko I. Constitutional regulation of the immunity of people's deputies in Ukraine

**Summary.** The article clarifies the constitutional regulation of the immunity of people's deputies of Ukraine at the current stage. The fact that the inviolability of members of parliament is ubiquitous in the world can be easily confirmed by the provisions of foreign constitutions. The attitude to parliamentary immunity is not always unambiguous and even proposals to abolish it have been made. However, the unconstitutionality of the lifting of the immunity of members of parliament was recognized, for example, by the decision of the Constitutional Court of Romania of 17 June 2011.

As for Ukraine, the inviolability of people's deputies of Ukraine from the very beginning was fixed in Art. 80 of the Constitution of Ukraine. The question of the abolition of immunity first arose in an all-Ukrainian referendum on April 16, 2000. The paradox was that it was both a restriction of immunity and the removal from the Constitution of Ukraine of an article that enshrined such immunity (that is, in fact, the abolition of immunity).

Law № 27-IX of September 3, 2019 amended the Constitution of Ukraine to abolish immunity. At the same time, the CCU in its opinion on the changes expressed concern in this regard, referring, inter alia, to the position of the Venice Commission (opinion of 19 June 2015 CDL-AD (2015) 013).

After amending the Constitution of Ukraine, Ukraine became a state that completely abolished the constitutional provision on the immunity of members of parliament, while maintaining the provisions on the indemnity of parliamentarians. The regulation of the peculiarities of bringing deputies of parliament to criminal responsibility has completely moved from the constitutional to the procedural plane. At the same time, in our opinion, this problem should be reconsidered taking into account foreign standards, which our country should not ignore.

To date, the CCU is considering a constitutional petition on the unconstitutionality of the adopted law on amendments to the Constitution of Ukraine regarding the immunity of deputies. However, the CCU is unlikely to declare the law unconstitutional, given the sad fate of the September 30, 2010 decision. Therefore, the way of constitutional reform with the application of the procedure provided for in Chapter XIII of the Constitution of Ukraine itself seems more realistic. If we analyze the abolition of immunity from the point of view of science, we are still inclined to limit it, rather than complete abolition. At this stage (since it has already been abolished) it is possible to ask the question of its partial restoration in a limited form.

**Key words:** immunity, indemnity, deputy, parliament, Constitutional Court.

*Шеремета С. А.,**аспірант кафедри конституційного права України  
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

## ПРЯМА ДІЯ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ

**Анотація.** У статті з'ясована загальна характеристика прямої дії Конституції України. Зробивши норми Конституції реально діючим правом та нормами прямої дії, конституцієдавець в 1996 році надав істотний поштовх як для наукових досліджень, так і для розвитку безпосередньої правозастосовної практики. Проголошений в статті 8 Конституції України принцип прямої дії норм Конституції поступово впроваджується на практиці. Важливим етапом в цьому відношенні була постанова Пленуму Верховного Суду № 9 від 01.11.96 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя». Водночас до нині відповідна еволюція у цьому відношенні продовжує свій рух, виявляючи як позитивні та негативні риси існуючих підходів, а також формуючи нові виклики для доктрини і практики.

Наразі дискусія щодо принципової можливості прямої дії норм Конституції відсутня у зв'язку із наявністю прямої норми – ст. 8 Конституції, зокрема, її частини третьої. Водночас продовжується спір щодо сфери дії відповідного положення. Ми є прихильниками широкого підходу, що поширює пряму дію Конституції на весь її текст. Водночас маємо зробити два застереження. Перше пов'язане із повноваженнями органів публічної влади, що виключно визначені Конституцією (Президент, Верховна Рада України). Оціночність деяких повноважень без відповідної конкретизації на рівні закону може втілитися у зловживання ними на практиці. В такому разі ключовим є відповідний рівень парламентської і президентської юридичної культури і традицій, розуміння обмежувальної функції конституції. Крім того, надзвичайно важливим залишається рівень законодавчого регулювання, який не має нівелюватися. Важливу роль має грати в цьому разі конституційна юстиція, формуючи відповідні юридичні позиції щодо меж повноважень відповідних органів і здійснюючи наступний конституційний контроль за відповідними правовими актами. Що стосується переліку найбільш типових випадків, в яких відбувається застосування Конституції України судами при здійсненні правосуддя, то ними є такі: 1) застосування Конституції у випадку відсутності законодавчого регулювання; 2) застосування Конституції у випадку суперечності закону Конституції; 3) конформне тлумачення законодавства при його застосуванні судами в узгодженому з Конституцією України значенні; 4) застосування Конституції у випадку суперечності Конституції України актів органів державної влади (центральної і місцевих) і актів органів місцевого самоврядування.

**Ключові слова:** конституція, пряма дія, правосуддя, тлумачення, Конституційний Суд.

**Постановка проблеми.** Питання прямої дії Конституції України є більш ніж актуальним. Зробивши норми Конституції реально діючим правом та нормами прямої дії, конституцієдавець в 1996 році надав істотний поштовх як для наукових дослі-

джень, так і для розвитку безпосередньої правозастосовної практики. Водночас до нині відповідна еволюція у цьому відношенні продовжує свій рух, виявляючи як позитивні та негативні риси існуючих підходів, а також формуючи нові виклики для доктрини і практики.

В правовій площині дослідженню прямої дії норм Конституції України при здійсненні правосуддя судами в різні часи займалися правознавці: Ю.Г. Барабаш, І.Е. Берестова, Г.В. Берченко, С.П. Головатий, Л.І. Летнянчин, С.П. Погребняк, С.В. Різник, М.В. Савчин, Т.М. Слінько та інші. Розробкою різних аспектів безпосереднього застосування конституції в зарубіжній науці займалися вчені: Д. Грім, Ф. Люшер, А. Шайо та ін.

**Метою статті є** встановлення загальної характеристики прямої дії Конституції України. Завданнями статті є: 1) висвітлення різних підходів до застосування Конституції України судами та прямої дії норм Конституції; 2) з'ясування поглядів вітчизняних і зарубіжних вчених на особливості застосування норм конституції судами як норм прямої дії; 3) встановлення найбільш типових випадків прямої дії норм Конституції.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Встановлення в Україні радянської влади з її «новим конституційним порядком» ґрунтувалося на запереченні основних здобутків конституціоналізму: принципу прямої дії конституції, її інтерпретації як акта політичного, програмового змісту, а не юридичного документа тощо [1, с. 34]. Соціалістична концепція конституції як програмного документа подавала думку про те, що конституція безпосередньо не може бути застосована, вона лише програма для законодавства, що вказує його напрямок [2, с. 51].

Наразі пряма дія конституційних норм вже традиційною наводиться як одна з властивостей конституції [3, с. 90]. В основу підходів до Основного Закону був закладений принцип, відповідно до якого усі конституційні норми (незалежно від ступеня їх конкретності) повинні би нормами прямої дії, породжувати певні юридичні результати (правовідносини) [4, с. 15]. Врешті-решт ми отримали таке формулювання: «Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» (ч. 3 ст. 8 Конституції України).

Закріплення цієї норми пов'язано з негативною практикою попереднього історичного періоду, оскільки застосування конституції судами безпосередньо було майже виключеним в період існування СРСР. Яскравим прикладом ігнорування природних прав людини також було законодавство нацистської Німеччини. Згодом це суттєво вплинуло на включення до Основного Закону ФРН 1949 року положення, відповідно до якого основні права, що визначені в I розділі Основного Закону,

є обов'язковими для законодавчої, виконавчої і судової влади як безпосередньо діюче право (ч. 3 ст. 1) [5, с. 41].

Новий підхід принципово відрізняється від підходів радянської науки державного права щодо прямої дії конституційних норм. На практиці радянські конституції залишалися тільки програмними документами та не мали прямої юридичної сили, оскільки їх зміст розкривався через інші правові акти та через безпосередній владний вплив [5, с. 138].

Академік права Ю.М. Тодика стверджував, що «поступово на зміну “конституції – вітрині”, яка була характерною для радянського періоду, приходять “конституція – важіль”. Конституція з міфічного нормативно-правового акта, на який посилались, але фактично не сприймали як документ найвищої юридичної сили, поступово перетворюється на регулятор найважливіших правових зв'язків в Україні» [6, с. 53].

У п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 01.11.1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» було зазначено: «Оскільки Конституція України, як зазначено в її ст.8, має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії».

Питання зупинення провадження регулювалося ст. 83 Закону «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР (втратив чинність): «У разі виникнення у процесі загального судочинства спору щодо конституційності норми закону, яка застосовується судом, провадження у справі зупиняється. За таких умов відкривається конституційне провадження у справі і справа розглядається Конституційним Судом України невідкладно».

Не оминула постанова Пленуму і ситуацію відсутності закону. Виокремлюються також ситуації визнання неконституційними інших актів, питання про конституційність яких не належить до компетенції КСУ.

Як стверджує Л.І. Летнянчин, «постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 1 листопада 1996 р. не лише виявилася живучою, а й відіграла важливу роль у реалізації прямої дії норм Конституції України, що вже само по собі є великим досягненням на пострадянському просторі. Вона створила передумови для подальшого реформування усієї судової влади, дозволила перейти на якісно новий рівень судівництва, розвинути і посилити потенціал принципу прямої дії норм Конституції України [7, с. 122-123]. Варто зазначити, що посилення на відповідну постанову продовжують здійснюватися судами, зокрема, Верховним Судом і його Великою Палатою (див., напр., рішення Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 21 квітня 2021 року, справа № 360/3611/20 адміністративне провадження № Пз/9901/32/20).

Водночас у фаховому середовищі розгорнулася дискусія щодо обсягу прямої дії норм Конституції. Питання полягає в тому, чи поширюється цей припис на весь текст Конституції (у тому числі на органу публічної влади), або ж стосується лише прав людини.

С.П. Головатий пов'язує припис ч. 3 ст. 8 Конституції про пряму дію норм Конституції з інструментальним механізмом дієвості верховенства права в українській юридичній системі.

При цьому вчений вважає, що нормами прямої дії в Конституції є винятково лише ті норми, що стосуються прав і свобод людини і громадянина [8, с. 64-65].

А от на думку Л.І. Летнянчина, принцип прямої дії Конституції України поширюється на увесь текст конституції, його адресатом є не лише фізичні особи та юридичні особи приватного права, а й суб'єкти владних повноважень визначених на конституційному рівні, проте останні у своїх діях мають виходити із принципу «розумного самообмеження» [5, с. 145]. Водночас суб'єкти владних повноважень при безпосередньому застосуванні норм Конституції мають виявляти розсудливість, стриманість, обґрунтованість, переконливість, впевненість у конституційності своїх рішень, дій чи бездіяльності. Зasadничим принципом їхньої діяльності є обов'язок діяти виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законам України (частина друга ст. 19 Конституції України). Відсутність закону не може бути критичною умовою реалізації Конституції, не може блокувати прямий характер її норм. З іншого боку, наявність закону (іншого нормативно-правового акта) та презумпція його конституційності вимагає чіткого й неухильного його застосування в системному зв'язку з конституційними нормами і принципами, що також запобігає державному свавілля [5, с. 140].

А. Шайо обґрунтовує компромісний підхід щодо прямої дії. На думку вченого, значна частина класичних конституційних положень явно проголошує право або встановлює повноваження, і в цьому випадку вони містять цілком визначені зобов'язання. Порівняно легко тлумачаться і конституційні заборони; чинність заборон є прямою, тобто розпорядження, ухвалені всупереч приписам, повинно залишити без уваги при умові, що в даній конституційній системі існує судовий контроль. Інакше відбувається, якщо в конституції визначені загальні завдання держави. Розділи конституції, що стосуються цього можуть стати подібними до пустих слів, оскільки відповідно до пануючих сьогодні поглядів, якщо навіть суд має контрольну функцію, він не може зобов'язати державу, за винятком особливих випадків, досягати державних цілей і виконувати завдання тим, а не іншим чином. Ця на перший погляд технічна проблема може підірвати авторитет конституції і/або судів. Встановлення державних завдань створює специфічно напружену ситуацію, оскільки воно передбачає конституційні обов'язки, до виконання яких суд цілком не здатний примусити (Див. детальніше [2, с. 54-56]).

З теоретичного погляду під поняттям «пряма дія» норм конституції слід розуміти не так вимогу відсутності додаткового регулювання законом, як вимогу до якості та змісту такого регулювання. Тобто деталізування положень конституції на рівні закону через створення механізмів і процедур імплементації конституційної норми не може заперечувати безпосередню дію такої норми [1, с. 454].

Як зазначає Г. Берченко, ключовим в цьому є саме аспект прав людини, які завдяки горизонтальному ефекту Конституції мають втілюватися, зокрема, безпосередньо в судову практику. Ця ідея тісно пов'язана з розумінням прав людини як природних і невідчужуваних, що належать людині від народження. Водночас КСУ тлумачить пряму дію норм Конституції ширше, розповсюджуючи її не лише на звернення до суду за захистом своїх прав, а й на встановлені Конституцією України повноваження органів влади [5, с. 41], зокрема, Президента України

(див. абз. 6 п. 3.1 мотивувальної частини рішення КСУ у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про деякі питання керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави» від 15 січня 2009 року № 2-рп/2009). У справі мова йшла про ситуацію, коли не існувало деталізуючого закону щодо повноваження Президента в сфері керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави.

Щодо систематизації напрямів прямої дії, то в літературі виділяють до 5 таких напрямків (див., напр. [9, с. 324]). У постанові Пленуму ВСУ від 1 листопада 1996 р. прямо наводяться чотири випадки безпосереднього застосування Конституції судом. Крім того, зі змісту згаданої постанови можна також говорити ще про дві ситуації: про ситуацію, пов'язану з неконституційністю актів місцевого самоврядування і актів органів державної влади, не згаданих в Конституції як предмет виключної перевірки КСУ; а також про ситуацію відсутності законодавчого регулювання (хоч цей варіант виписано Верховним Судом України найбільш «розмито»).

З цього приводу варто навести думки вчених. Л.І. Летнянчин пише про те, що конституційно-правовий механізм прямої дії норм Конституції України включає в себе таку характеристику як визнання судами загальної юрисдикції неконституційними нормативно-правових актів, питання про конституційність яких не належить до Конституційного Суду України [7, с. 125]. Йдеться про акти центральних, місцевих органів виконавчої влади, місцевого самоврядування тощо. Схожу позицію висловлює й О.О. Уварова [10, с. 157].

Натомість С. Різник вважає, що суди загальної юрисдикції, не маючи права визнавати нормативні акти неконституційними, не мають права і застосовувати такі акти, у разі, якщо доходять самостійного висновку, що останні суперечать Конституції України [11, с. 143]. Як зазначає з цього приводу Ю.Г. Барабаш, «Критика заснована на тому, що цим самим суди в торгались у компетенцію КСУ. Однак Л. Летнянчин як раз і пише про те, що суди можуть визнавати неконституційними акти, «питання про конституційність яких НЕ належить до компетенції КСУ» [12].

Що стосується прямої дії норм Конституції навіть поза існуванням деталізуючого закону, то багато науковців її підтримує. Ю.М. Тодика пов'язував положення с. 8 Конституції про пряму дію із ситуацією, коли нормативно-правові акти відсутні [13, с. 69]. Свого часу В.В. Лемак і О.В. Петришин досить ґрунтовно доводили можливість розгляду конституційних скарг і без спеціального регулювання відповідного порядку нарівні закону. Подібні проблемні ситуації, на думку вчених, «створюють підстави для судової правотворчості, коли суди власними рішеннями забезпечують верховенство конституції та здійснення прав людини, усуваючи в такий спосіб неконституційну ситуацію» [14, с. 87]. Л.І. Летнянчин, детально проаналізувавши позиції КСУ щодо прямої дії, стверджує, що неприпустимою є відмова від її застосування насамперед у сфері реалізації та захисту прав і свобод людини внаслідок відсутності конкретизуючих законів або інших нормативно-правових актів [7, с. 119–121, 124].

Крім того, варто говорити про застосування Конституції шляхом здійснення судами конформного тлумачення законів у процесі правозастосування (Про конформне тлумачення див.: [15]). Суди мають здійснювати конформне тлумачення

приписів законодавств у конституційному світлі. Певні паралелі можна провести із тими напрямками реалізації принципами права регулятивної функції у процесі правозастосування, а саме з визначенням змісту норм права, що врегульовують розглядуваний випадок, через їх системний зв'язок з принципами права. О.О. Уварова наводить різні приклади, зокрема, визначення змісту норм права у процесі правозастосування з урахуванням принципу правової визначеності [10, с. 105–115].

Слід говорити про конформне (тобто – узгоджувальне) тлумачення нормативних актів, а не конституції, коли йдеться про вирішення питань щодо їх конституційності. Тобто узгоджувати слід саме зміст закону з Конституцією, а не навпаки, пристосовувати закон до конституційних приписів, а не конституцію до законодавчого регулювання. Крім того, важливим є те, що узгоджувальне (конформне) тлумачення нормативних актів є результатом застосування презумпції конституційності у її субстантивному значенні [16, с. 214].

**Висновки.** Наразі дискусія щодо принципової можливості прямої дії норм Конституції відсутня у зв'язку із наявністю прямої норми – ст. 8 Конституції, зокрема, її частини третьої. Водночас продовжується спір щодо сфери дії відповідного положення. Ми є прихильниками широкого підходу, що поширює пряму дію Конституції на весь її текст. Водночас маємо зробити два застереження. Перше пов'язане із повноваженнями органів публічної влади, що виключно визначені Конституцією (Президент, Верховна Рада України). Оціночність деяких повноважень без відповідної конкретизації на рівні закону може втілюватися у зловживання ними на практиці. В такому разі ключовим є відповідний рівень парламентської і президентської юридичної культури і традицій, розуміння обмежувальної функції конституції. Крім того, надзвичайно важливим залишається рівень законодавчого регулювання, який не має нівелюватися. Важливу роль має грати в цьому разі конституційна юстиція, формуючи відповідні юридичні позиції щодо меж повноважень відповідних органів і здійснюючи наступний конституційний контроль за відповідними правовими актами.

#### Література:

1. Конституційне право : підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри. / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. Київ : Ваіте, 2021. 528 с.
2. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). Москва : Юристъ, 2001. 292 с.
3. Савчин М. Порівняльне конституційне право. Київ : ВАІТЕ, 2020. 462 с.
4. Юзьков Л. Проект нової Конституції України (в редакції від 1 липня 1992 року), винесений на всенародне обговорення. *Конституція незалежної України. Книга перша*. Київ : Українська правничка фундація, 1995. С. 13–22.
5. Конституційне право України : підручник / Т.М. Слінько, Л.І. Летнянчин, Ф.В. Веніславський; за заг ред. Т.М. Слінько. Харків : Право, 2020. 592 с.
6. Тодика Ю. М. Конституція України як соціальна цінність. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4(23). С. 46–54.
7. Летнянчин Л. І. Пряма дія норм Конституції України: від принципу – до практичного застосування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 4. С. 115–127.
8. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2011. 1128 с.

9. Методологія тлумачення нормативно-правових актів України / відп. ред. В. Г. Ротань. Київ: Юрид. книга; Севастополь; Ін-т юрид. дослід., 2008. 848 с.
10. Уварова О.О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика. Харків: Друкарня «МАДРИД», 2012. 196 с.
11. Різник С. В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 542 с.
12. Барабаш Ю.Г. Відгук офіційного опонента на дисертацію Різника Сергія Васильовича «Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. URL: <http://idpnan.org.ua/files/2021/vidguk-ofitsiyogo-oponenta-barabasha-yu.g.-na-disertatsiyu-riznika-s.v.docx>
13. Тодька Ю.Н. Основы конституционного строя Украины. Харьков: «Факт», 1999. 320 с.
14. Лемак В. В., Петришин О.В. Конституційна скарга в Україні: проблеми механізму впровадження. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 2. С. 79–88.
15. Берченко Г.В. Конформне (узгоджене з Конституцією) тлумачення законів Конституційним Судом України *Сучасні конституційні доктрини: проблеми формування та застосування в юрисдикційній практиці. Збірка тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції (11 червня 2021 року) / за заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини», 2021. С. 132–134.
16. Різник С.В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 473 с.

### **Sheremeta S. Direct effect of norms of the Constitution of Ukraine: main approaches**

**Summary.** The article clarifies the general characteristics of the direct effect of the Constitution of Ukraine. Having made the norms of the Constitution a real valid law and norms of direct effect, the founder of the constitution in 1996 gave a significant impetus to both scientific research and the development of direct law enforcement practice.

The principle of direct effect of the norms of the Constitution, proclaimed in Article 8 of the Constitution of Ukraine, is gradually being implemented in practice. An important stage in this regard was the resolution of the Plenum of the Supreme Court No. 9 dated November 1, 1996 “On the application of the Constitution of Ukraine in the administration of justice.” At the same time, the corresponding evolution in this respect continues its movement, revealing both positive and negative features of existing approaches, as well as forming new challenges for doctrine and practice.

Currently, there is no discussion regarding the principled possibility of the direct effect of the norms of the Constitution due to the existence of a direct norm – Art. 8 of the Constitution, in particular, its third part. At the same time, the dispute regarding the scope of the relevant provision continues. We are supporters of a broad approach that extends the direct effect of the Constitution to its entire text. At the same time, we should make two caveats. The first is related to the powers of public authorities, which are exclusively defined by the Constitution (President, Verkhovna Rada of Ukraine). The assessment of some powers without appropriate specification at the level of the law can translate into their abuse in practice. In this case, the key is the appropriate level of parliamentary and presidential legal culture and traditions, understanding the restrictive function of the constitution. In addition, the level of legislative regulation, which should not be leveled, remains extremely important. In this case, constitutional justice should play an important role, forming appropriate legal positions regarding the limits of authority of relevant bodies and carrying out subsequent constitutional control over relevant legal acts. As for the list of the most typical cases in which the Constitution of Ukraine is applied by courts in the administration of justice, they are as follows: 1) application of the Constitution in the absence of legislative regulation; 2) application of the Constitution in case of conflict with the law of the Constitution 3) conformal interpretation of the legislation when it is applied by the courts in the sense agreed with the Constitution of Ukraine; 4) application of the Constitution in case of contradiction of the Constitution of Ukraine by acts of state authorities (central and local) and acts of local self-government bodies.

**Key words:** constitution, direct action, justice, interpretation, Constitutional Court.



*Щебетун І. С.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права  
Донецького національного університету імені Василя Стуса**Міхайліна Т. В.,**доктор юридичних наук,**професор кафедри теорії, історії держави і права та філософії права  
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

## КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА ЯК ЗАСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ

**Анотація.** У статті аналізується інститут конституційної скарги як один із засобів захисту права і свободи людини. Розглянуто сутнісні характеристики даного інституту, точки зору вітчизняних та зарубіжних дослідників на природу конституційної скарги, її види та ключові особливості. Проаналізовано питання закріплення інституту конституційної скарги в українському законодавстві. Відзначено тенденції розвитку та можливості модернізації компетенції Конституційного Суду України на сучасному етапі розвитку. Запропоновано внесення змін до чинного законодавства України з метою активізації та підвищення ефективності діяльності Конституційного Суду України, особливо з метою підвищення рівня захисту прав та свобод людини.

Констатовано, що надання фізичним та юридичним особам права звернення з конституційною скаргою є проявом конституціоналізму та демократичного устрою нашої держави. Разом з тим, механізм звернення, розгляду конституційної скарги, алгоритм її прийнятності, механізм правового регулювання виконання рішень конституційних судів у справах за конституційними скаргами потребує суттєвого вдосконалення. Зроблено висновок, що ефективність даного конституційно-правового інституту буде значно вищою у разі запровадження повної, а не нормативної конституційної скарги, що, у свою чергу, також підвищить відповідальність суб'єктів правотворчості, правозастосування, захист прав людини та авторитет Конституції України. Тобто повна конституційна скарга надає значно більші можливості для індивідуального доступу до конституційного правосуддя: особа може оскаржити будь-який акт державної влади, який безпосередньо порушує його основні права. Аргументом на користь розширення предмету конституційної перевірки актів у бік повної конституційної скарги, є факт обмеження Конституційного Суду у правозастосуванні: у нього відсутнє право оцінювати дії (бездіяльність) суб'єктів владних повноважень, не може переглядати рішення судів та оцінювати такі рішення на предмет їхньої конституційності та інше. Саме такий підхід значно підвищить спосіб забезпечення ефективності конституційної скарги.

Акцентовується увага на тому, що чинним законодавством встановлено високі вимоги щодо змісту та форми конституційної скарги, чим зокрема пояснюється значний відсоток повернутих Судом скарг. Це свідчить про необхідність отримання заявниками кваліфікованого права на звернення з відповідною скаргою до Суду, тобто звернення

до фахівців, що, в свою чергу, зменшує можливість певних осіб на звернення.

**Ключові слова:** конституційна скарга, Конституційний Суд, конституційний контроль, конституційне судочинство, захист прав та свобод людини та громадянина, порушене право, юридична відповідальність, судовий захист.

**Вступ.** Загальновідомо, що найвищою цінністю будь-якої демократичної, правової та соціальної держави сьогодні є людина, її життя, здоров'я, честь, гідність та безпека. Зміст та спрямованість держави визначається ефективністю її діяльності із забезпечення прав та свобод людини. Затвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина є головним обов'язком держави. Важлива роль у механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина належить органам конституційної юрисдикції, а дотримання прав людини є основою демократичного суспільства. Інститут конституційної скарги є затребуваним інструментом захисту прав та свобод людини і набуває все більш важливого значення, а його наявність багато в чому визначає сенс існування Конституційного Суду, адже відсутність зазначеного інституту значно знецінювало б конституційне правосуддя.

Запровадження в Україні інституту конституційної скарги варто розглядати як важливий та прогресивний крок щодо забезпечення захисту прав людини, оскільки конституційне право осіб звертатися з конституційними скаргами стосовно законів, які були застосовані в остаточному судовому рішенні в їх справі, надає реальну можливість не лише судового перегляду справи відповідної особи внаслідок визнання неконституційними застосованих положень закону, а й засобом вдосконалення законодавства України. Конституційне судочинство, в цілому, є доволі новим правовим явищем в Україні, зокрема, й інститут конституційної скарги, який увійшов до системи національних засобів юридичного захисту внаслідок конституційної реформи 2016 року (щодо правосуддя) і знаходиться в процесі становлення, а отже, окремі аспекти його функціонування залишаються поза увагою наукової юридичної спільноти, що доводить актуальність дослідження і представляється виправданим й своєчасним.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблема запровадження інституту конституційної скарги, реалізації права особи щодо звернення із конституційною скаргою до

Конституційного Суду України та окремі аспекти інституту конституційної скарги були предметом дослідження таких науковців як В.В. Городовенко, П.Б. Євграфов, А.А. Єзєров, М.І. Козюбра, А.Р. Крусян, В.В. Лемак, О.М. Литвинов, С.В. Різник, М.В. Савчин, А.О. Селіванов, О.В. Совгіря, І.Д. Сліденко, М.В. Ставнічук, Д.С. Терлецький, В.П. Тихий, В.М. Шаповал та інших. Варто окремо відзначити фундаментальне наукове дослідження щодо представленої проблеми у монографії М.М. Гультая, колективу авторів за загальною редакцією О.В. Петришина та інших науковців.

Незважаючи на суттєві теоретичні напрацювання, в яких автори намагалися дослідити окремі аспекти інституту конституційної скарги (правова природа конституційної скарги, види її прояву, моделі конституційної скарги і т.і.), залишається дискусійним і потребує дослідження питання реалізації права на конституційну скаргу у зв'язку з початком їх розгляду Конституційним Судом України і наявною практикою.

**Постановка завдання.** Метою статті є виявлення та аналіз проблем дієвості конституційної скарги, надання доктринальних зауважень, рекомендацій, пропозицій, а також викладення власного бачення щодо вдосконалення даного інституту.

**Результати дослідження.** Важливішою юридичною гарантією прав і свобод людини є їхній судовий захист. Кожна держава самостійно визначає модель такого захисту, проте особлива роль відводиться органам конституційної юрисдикції.

Загальновідомим є факт існування у світі двох основних моделей захисту прав і свобод людини та громадянина.

Сутність першої моделі полягає в тому, що органи конституційного правосуддя здійснюють лише непрямий, опосередкований захист прав і свобод, реалізуючи свої повноваження, ці органи втілюють відповідну функцію щодо розгляду певних справ, зокрема, йдеться про перевірку конституційності законів та інших правових актів та офіційне тлумачення Конституції та законів (Болгарія, Бельгія, Італія, Румунія).

На відміну від першої моделі, друга модель пов'язана з безпосереднім захистом конституційними судами прав і свобод людини і громадянина, тобто в тих державах, які обрали та запровадили саме цей підхід, законодавчо впроваджено інститут конституційної скарги та складовою компетенції органів конституційної юрисдикції є повноваження щодо захисту прав і свобод людини (Австрія, Угорщина, Німеччина, Чехія, Хорватія, Польща).

Враховуючи відсутність єдиного підходу щодо визначення поняття «конституційна скарга», окремі вітчизняні науковці, зокрема, Т.О. Бринь, пропонують розглядати конституційну скаргу як звернення будь-яких осіб, які на законних підставах проживають на території України, до єдиного органу конституційної юрисдикції з приводу порушення їхніх конституційних прав шляхом ухвалення законодавчого акту за умови, що цей акт вже застосований або підлягає застосуванню у конкретній справі, що розглядається судом чи іншим органом державної влади [1, с. 6].

Інші ж дослідники визначають конституційну скаргу як правовий засіб ініціювання в органі конституційної юрисдикції, насамперед фізичною особою, спеціальної процедури захисту конкретного права, що порушено актом, виданим державним органом або посадовою особою в системі виконавчої влади, чи рішенням суду загальної юрисдикції [2, с. 32].

Згідно Закону, «конституційною скаргою є подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу» (ч. 1 ст. 55) [3].

Проте, наведені визначення не в повному обсязі відображають сутність цього інституту, тому пропонується удосконалити визначення поняття конституційної скарги в такій редакції: конституційна скарга – особливий механізм, процесуальний засіб захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, що дозволяє фізичним та юридичним особам звернутися до органів судового конституційного контролю з проханням про перевірку конституційності правових актів за допомогою конституційного судочинства і домогтися їх скасування в цілому або його окремих положень, якщо вони не відповідають Конституції.

Говорячи про конституційну скаргу, варто звернути увагу на існування різних її видів. Так, Європейська комісія «За демократію через право» у своїй доповіді 27 січня 2011 р., узагальнюючи міжнародний досвід щодо прямого доступу до конституційного правосуддя, виділила скарги двох видів: абстрактного та конкретного контролю. Якщо мова йде про абстрактний контроль під час подання конституційної скарги, то в цьому випадку немає необхідності доводити факт застосування оскаржуваного акту у конкретній справі, у другому випадку – особа зобов'язана довести зазначений факт [4].

Світовій практиці відомі різні моделі індивідуальних конституційних скарг.

1. *Actio popularis*. У римському праві під *actio popularis* розумілася дія індивідуума на користь суспільства [5]. Слід зазначити, що дана форма конституційної скарги має на увазі право кожного подавати скаргу на нормативний акт після його оприлюднення. У цьому разі відсутній обов'язок доводити, що це неконституційна норма стосується прав та свобод людини. Проте, *actio popularis* спричиняє ризики зловживань з боку заявників [6].

2. *Quasi actio popularis* (необхідність довести законний інтерес). Інститут *quasi actio popularis* займає проміжне місце між абстрактною *actio popularis* та нормативною конституційною скаргою. Порядок подання скарг *quasi actio popularis* потребує доведення конкретного законного інтересу заявника щодо застосування загальної норми. Відмінністю від нормативної конституційної скарги становить той факт, що заявнику не обов'язково має бути завдано шкоди.

3. Нормативна конституційна скарга. При даній формі індивідуальної конституційної скарги будь-яка особа має право подати скаргу на порушення її основних суб'єктивних прав індивідуальним актом, прийнятим на підставі нормативного акту. Нормативна конституційна скарга може бути:

- повною – у цьому випадку кожна людина може звернутися до конституційного суду щодо визначення конституційності прийнятого щодо нього будь-якого правового акту, а також за умови вичерпання інших можливостей захисту своїх прав;

- частковою – характерною рисою даного типу скарги є обмеженість кола об'єктів конституційної скарги. Це стосується норми закону, конституційність якої оспорується у конституційному суді, переважно застосованої судами щодо конкретного суб'єкта. Цей інститут функціонує у Польщі, Латвії,

Вірменії та деяких інших країнах. В умовах зростаючого значення захисту прав людини тенденція до здійснення конституційного контролю індивідуальних адміністративних актів та рішень суду на підставі індивідуальних скарг стає очевидною [7], оскільки порушення прав людини часто є результатом неконституційних індивідуальних актів.

При всій різноманітності моделей конституційної скарги її сутність зводиться до визнання за громадянами права звертатися до органів конституційного судочинства з письмовою заявою про перевірку конституційності законів та інших правових актів, що порушують чи обмежують конституційні права та свободи.

Не заперечуючи доцільність введення інституту конституційної скарги, актуальним залишається питання його ефективності. Як вірно відзначає Ю. П'єцко: «Ефективність інституту конституційної скарги напряму залежить від того, що в Україні на сьогодні впроваджено нормативну конституційну скаргу (тобто конституційний контроль здійснюється лише щодо відповідності Конституції України нормативно-правового акту), в той час як Європейський суд «ефективною» визнає повну, в межах якої відбувається перевірка на відповідність конституції не лише нормативно-правового акту, але й акту індивідуальної дії» [8, с. 128].

Слушно є також думка В. Городовенка: «Умовно критерії ефективності конституційної скарги можна поділити на дві групи: ті, що стосуються забезпечення повноцінного доступу особи до конституційного контролю, і ті, які обумовлюють результативність конституційної скарги, власне, як засобу захисту порушених прав і свобод. Водночас названі критерії ефективності конституційної скарги пов'язані між собою в аспекті цілісного уявлення щодо такої ефективності, яка визначається реальною спроможністю конституційної скарги забезпечити захист та відновлення основоположних прав і свобод особи до того, як особа звернеться до ЄСПЛ» [9, с. 123].

Ефективність досліджуваного інституту в розумінні Конвенції прямо пропорційно залежить не лише від критеріїв, визначених в Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи, а й від ефективності конституційної скарги в межах національної правової системи.

Так, аналіз кількості скарг, які надійшли до Конституційного Суду України свідчить про наступне: у 2017 році надійшло 435 скарг, у 2018 році – 690, у 2019 році – 635, у 2020 – 486 та у 2021 році [10], на 5 травня 2022 року – 81 скарга [11], що свідчить про тенденцію до зниження рівня довіри громадян до інституту конституційної скарги.

Варто також зауважити, що значна кількість конституційних скарг повертається адресатам як такі, що за формою не відповідають Закону України «Про Конституційний Суд України», зокрема, зі 484 скарг, які надійшли протягом 2021 року, за цією підставою повернуто 245, зі 81 скарги, які надійшли станом на 5 травня 2022 року, повернуто 41 [11].

Помилки, які найчастіше зустрічаються, на підставі яких Конституційний Суд України повертає їх суб'єкту звернення через невідповідність форми вимогам Закону України «Про Конституційний Суд України», можна умовно поділити на дві групи:

- 1) помилки за змістом;
- 2) помилки за формою конституційних скарг.

Щодо помилок за змістом, то Конституційний Суд України найчастіше відмовляє у відкритті конституційних проваджень

у справах на підставі положень Закону України «Про Конституційний Суд України», а саме:

- просте цитування норм Конституції України та законів України без належного аргументування неконституційності закону;
- невідповідність Конституції закону в цілому обґрунтовується неконституційністю лише його окремих норм (окремої норми), які застосовані в остаточному судовому рішенні;
- оспорювання неконституційності закону з посиланнями на рішення Європейського Суду з прав людини;
- оспорювання неконституційності самого судового рішення, а не закону, який застосований в такому рішенні;
- оспорювання неконституційності рішення внаслідок відсутності законодавчого регулювання;
- доведення фактів неоднозначності застосування, що передбачалося для конституційних звернень Законом України «Про Конституційний Суд України» від 6 жовтня 1996 року, який втратив чинність;
- оскарження діянь (дій чи бездіяльності) органів публічної влади (наприклад Президента України).

Підставами відмови у відкритті конституційних проваджень у справах за конституційними скаргами є:

- подання конституційної скарги не державною мовою;
- подання конституційної скарги на остаточне рішення суду, яке набуло чинності до 30 вересня 2016 року;
- подання конституційної скарги разом з неналежно засвідченою копією остаточного судового рішення;
- подання конституційної скарги з порушенням термінів, тобто після спливу тримісячного терміну з дня ухвалення остаточного рішення суду [12].

Невідповідність скарги у передбаченій законом формі встановлюється Секретаріатом Суду відповідно до регламенту останнього, який зобов'язаний вказати на конкретні порушення при складанні скарги, скарга повертається заявнику, скаржнику надається право їх усунути та повторно звернутися до Суду. Законом надано право Суду відмовити у відкритті конституційного провадження у разі очевидної необґрунтованості змісту та вимог скарги, а також у разі зловживання правом на її подання.

Як свідчить практика, чинним законодавством встановлено високі вимоги щодо змісту та форми конституційної скарги, чим зокрема пояснюється значний відсоток повернених Судом скарг, що свідчить про необхідність отримання заявниками кваліфікованого права на звернення з відповідною скаргою до Суду, тобто звернення до фахівців, що, в свою чергу, зменшує можливість певних осіб на звернення (треба знайти такого спеціаліста, високий рівень оплати послуг, час на виконання і т.і.).

В Україні впроваджено нормативну модель конституційної скарги, втім Венеційською Комісією свого часу було висловлено чимало застережень з цього приводу, зокрема, наголошувалось, що «нормативна» модель конституційної скарги не може повністю задовольнити вимоги щодо ефективності засобів правового захисту відповідно до статті 13 Конвенції, проте така модель конституційної скарги може бути ефективною у випадках, коли порушення конституційних прав і свобод особи спричинив неконституційний закон [13]. Венеційська комісія віддає перевагу інституту повної конституційної скарги не лише тому, що завдяки їй забезпечується всеосяжний захист конституційних прав, але також з точки зору

субсидіарного характеру засобу правового захисту в Європейському суді з прав людини та бажання вирішувати проблеми з прав людини на національному рівні.

Ще одним аргументом на користь розширення предмету конституційної перевірки актів у бік повної конституційної скарги, є факт обмеження Конституційного Суду у правозастосуванні: у нього відсутнє право оцінювати дії (бездіяльність) суб'єктів владних повноважень, не може переглядати рішення судів та оцінювати такі рішення на предмет їхньої конституційності та інш. Саме такий підхід, на нашу думку, значно підвищить спосіб забезпечення ефективності конституційної скарги.

Таким чином, повна конституційна скарга надає значно більші можливості для індивідуального доступу до конституційного правосуддя: особа може оскаржити будь-який акт державної влади, який безпосередньо порушує його основні права.

**Висновок.** Надання фізичним та юридичним особам права звернення з конституційною скаргою є проявом конституціоналізму та демократичного устрою нашої держави. Разом з тим, механізм звернення, розгляду конституційної скарги, алгоритм її прийнятності, механізм правового регулювання виконання рішень конституційних судів у справах за конституційними скаргами потребує суттєвого вдосконалення. На нашу думку, ефективність даного конституційно-правового інституту буде значно вищою у разі запровадження повної, а не нормативної конституційної скарги, що в свою чергу також підвищить відповідальність суб'єктів правотворчості, правозастосування, захист прав людини та авторитет Конституції України.

#### Література:

1. Бринь Т.О. Конституційний Суд України в механізмі захисту та забезпечення прав і свобод людини і громадянина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2010. 19 с.
2. Шаповал В.М. Суд як орган конституційного контролю (із зарубіжного досвіду). *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 20–33.
3. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.
4. Study on individual access to constitutional justice, dated November 27, 2011. No. 538/2009 URL: [www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2010\)039rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)039rev-e)
5. Schwelb E. The Actio Popularis and International Law. *Israel Yearbook Hum Rts*. Volume 2. 1989. P. 46–56.
6. Hurley F.G., Menzies C. Plaintiffs take a one-two punch Proposition 64 and the Class Action Reform. Act dull the teeth of favorite litigation weapons *Reviews*. 2005, March. P. 412.
7. Favoreu L. Les cours constitutionnelles. Paris : PUF, 1992. 128 p.
8. П'єцко Ю. Визнання інституту конституційної скарги як ефективного засобу правового захисту в доктрині й практиці Європейського суду з прав людини *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Вип. 70. С. 124–129.
9. Городовенко В. Ефективність конституційної скарги як засобу правового захисту в аспекті новел практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 6. С. 118–127.
10. Звіт за результатами дослідження «Ставлення громадян України до судової системи», проведеного 18 грудня 2020 року Центром Разумкова на замовлення Офісу Ради Європи в Україні. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-gromadian-ukrainy-do-sudovoi-systemy>
11. Конституційні скарги, що надійшли до Конституційного Суду України, та їх опрацювання станом на 5 травня 2022 року. URL: <https://ccu.gov.ua/konstytuciyini-skargy>

12. Звіт з моніторингу діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду конституційних скарг, підготовлено за підтримки програми USAID «Нове правосуддя», 2019 URL: <https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/Zvit-z-monitoringu-diyalnosti-Konstitutsijnogo-Sudu-shhodo-rozglyadu-konstitutsijnih-skarg.pdf>
13. Report «Normative constitutional complaint in Ukraine as a national legal remedy», 29 October 2018 (CDL-JU(2018)015). URL: [www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU\(2018\)015-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU(2018)015-e)

#### **Shebetun I., Mikhailina T. Constitutional Complaint as a Mean of Protecting Human Rights: a Theoretical and Applied Aspect**

**Summary.** The article analyzes the institution of constitutional complaint as one of the means of protecting human rights and freedoms. The essential characteristics of this institution, the points of view of domestic and foreign researchers on the nature of the constitutional complaint, its types and key features are considered. The article analyzes the issues of fixing the institution of constitutional complaint in Ukrainian legislation. Trends in the development and possibilities of modernizing the competence of the Constitutional Court of Ukraine at the present stage of development are noted. It is proposed to amend the current legislation of Ukraine in order to activate and improve the efficiency of the Constitutional Court of Ukraine, especially in order to increase the level of protection of human rights and freedoms.

It is stated that granting individuals and legal entities the right to file a constitutional complaint is a manifestation of constitutionalism and the democratic structure of our state. At the same time, the mechanism of appeal and consideration of a constitutional complaint, the algorithm of its admissibility, and the mechanism of legal regulation of the implementation of decisions of constitutional courts in cases of constitutional complaints require significant improvement. It is concluded that the effectiveness of this constitutional and legal institution will be significantly higher if a full, rather than normative, constitutional complaint is introduced, which, in turn, will also increase the responsibility of subjects of law-making, law enforcement, human rights protection and the authority of the Constitution of Ukraine. In other words, a full constitutional complaint provides much greater opportunities for individual access to constitutional justice: a person can appeal against any act of state power that directly violates their fundamental rights. The argument in favor of expanding the subject of constitutional verification of acts in the direction of a full constitutional complaint is the fact that the Constitutional Court restricts law enforcement: it does not have the right to assess the actions (omissions) of subjects of power, cannot review Court decisions and evaluate such decisions for their constitutionality, and so on. It is this approach that will significantly improve the way to ensure the effectiveness of a constitutional complaint.

Attention is drawn to the fact that the current legislation sets high requirements for the content and form of a constitutional complaint, which, in particular, explains the significant percentage of complaints returned by the court. This indicates the need for applicants to obtain a qualified right to file a corresponding complaint with the court, that is, to appeal to specialists, which, in turn, reduces the possibility of certain persons to appeal.

**Key words:** constitutional complaint, Constitutional Court, constitutional control, constitutional court proceedings, protection of human and civil rights and freedoms, violated right, legal liability, judicial protection.



*Соловійова О. М.,  
кандидат юридичних наук, доцент,  
доцентка кафедри адміністративного права  
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

## ЕВОЛЮЦІЙНА ТРАНСФОРМАЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА КАТЕГОРІЮ «АДМІНІСТРАТИВНІ ПОСЛУГИ»

**Анотація.** Стаття присвячена питанням впровадження в діяльність органів публічної влади ідеології «служіння» держави інтересам людини, що визнається одним із основних завдань адміністративної реформи. Розбудова України як правової демократичної держави вимагає радикальної зміни пріоритетів у державній діяльності і принципів та форм відносин між владою і приватними (фізичними та юридичними) особами. Людина, її права та свободи відповідно до Конституції України визнані найвищою соціальною цінністю. Це означає, що адміністративно-правовий режим взаємовідносин органів виконавчої влади і людини має виходити зі становища особи як такого суб'єкта, перед яким виконавча влада відповідальна за свою діяльність, і ґрунтуватися на безперечному визнанні пріоритету прав людини, її законних інтересів, правомірності її вимог і очікувань від діяльності державних органів, їх посадових осіб. У статті розглядається один із напрямів діяльності публічної адміністрації, пов'язаний з наданням публічних (адміністративних) послуг. Така новація серед переліку функцій органів влади була запропонована українськими адміністративістами в кінці 1990-их років для наголошення зобов'язань органів публічної влади перед приватними особами.

Концепція сервісного управління набула широкого поширення в США та ряді країн Західної Європи в кінці минулого сторіччя, а з початку 2000-их років і нині реалізується в Україні. Основна увага у роботі приділена дослідженню еволюції поглядів для позначення сервісної концепції у діяльності органів публічного адміністрування. Зазначається, що за часів незалежності у науковій літературі, а потім й у вітчизняному законодавстві зустрічалися різноманітні терміни такі як «управлінські», «адміністративні», «державні» та «публічні» послуги, якими намагалися окреслити певні складові владно-розпорядчої діяльності органів публічної влади. У статті визначено місце публічних (адміністративних) послуг в системі публічного адміністрування. Проведено аналіз такої наукової літератури на предмет вивчення різноманітних термінів для позначення сервісної діяльності адміністративних органів. У зв'язку з використанням на сьогоdnішній момент у законодавстві термінів публічна та адміністративна послуга, основна увага приділена вивченню цих категорій, виокремленню їх характерних ознак, та співвідношенню між ними. У статті зроблено висновок, що відповідно до положень законодавства адміністративна послуга не тотожна публічній послугі, є певним різновидом останньої, з притаманними їй характерними рисами.

**Ключові слова:** сервісна концепція держави, держава-служник, адміністративна послуга, публічна послуга, адміністративний орган, приватна особа.

**Постановка проблеми.** Зміни у політичному та суспільному житті України впливають і на зміст публічно-управлін-

ських відносин, а саме переорієнтовують їх на реалізацію та забезпечення конституційних прав і свобод громадян. Для окреслення зобов'язань органів публічної влади перед приватними особами групою фахівців-адміністративістів ще в кінці 1990-років було запропоновано таку новацію серед переліку функцій органів влади, як надання управлінських чи адміністративних послуг. Взагалі, використання терміну «послуги» у сфері публічного адміністрування відповідає державно-правовій організації, що заснована на ідеї сервісного управління, яка набула широкого поширення в США та ряді країн Західної Європи в кінці минулого сторіччя, а з початку 2000-их років і нині реалізується в Україні. Аналіз нормативно-правових актів, що мають відношення до запровадження сервісної концепції в Україні дає підстави вважати, що існування такого правового інституту, як адміністративні послуги, в наш час вже практично не викликає сумнівів. Але попри це, в науковій літературі питання тлумачення публічних, зокрема адміністративних послуг, їх сутності та співвідношення зі суміжними поняттями залишається дискусійним. Стрімкий розвиток законодавства, оновлення термінології, вдосконалення порядку надання публічних (адміністративних) послуг ставить перед науковцями та практиками нові виклики та стимулює до пошуків для розв'язання проблем.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Аналіз публікацій показав, що проблеми надання адміністративних послуг певною мірою були предметом наукових розвідок таких вчених, як В. Авер'янов, В. Гарашук, І. Голосніченко, Р. Куйбіда, В. Тимошук та ін. Натомість й досі в юридичній літературі бракує праць, у яких би досліджувалося питання співвідношення адміністративних послуг з іншими схожими та тотожними поняттями.

**Метою статті** є вивчення еволюції поглядів на сутність і зміст послуг у юридичній науковій літературі, аналіз різноманітних категорій і термінів, що використовують для позначення сервісної діяльності органів публічного адміністрування та їх співвідношення.

**Виклад основного матеріалу.** В українській науковій літературі, а також у вітчизняному законодавстві застосовують різноманітні терміни – «управлінські», «адміністративні», «державні» та «публічні» послуги, якими намагалися окреслити певні складові владно-розпорядчої діяльності органів публічної влади. Їх поява була обумовлена не виокремленням нового виду адміністративно-правових відносин між публічними органами і приватними (фізичними та юридичними) особами, а змістовною переоцінкою характеру їх взаємовідносин, що цілком справедливо було відзначено проф. В. Авер'яновим [1, с. 83].

Але не всі науковці позитивно сприйняли введення в правове поле терміну «послуги». У науковій літературі початку 2000-их років існували діаметрально протилежні підходи щодо визнання такого поняття взагалі [2, с. 109–114; 3, с. 25–35]. Згодом в юридичній літературі розпочалися дискусії щодо того, яка категорія найліпшим чином характеризує сервісну діяльність суб'єктів публічної влади та описує їх відносини з приватними особами.

Окремими науковцями було запропоновано термін «виконавські послуги», оскільки за їх позицією недоречно застосовувати категорію «управлінські» послуги органів виконавчої влади, зазначаючи, що прийнятним був би акцент не на «владно-організаційному» аспекті відповідних дій (оскільки «управління» – владно-організаційний вплив), а на їх «виконавсько-зобов'язальному» (адже «послуга» – це виконання певних обов'язків) аспекті [4, с. 126]. Тим не менш, термін «виконавські послуги» не набув широкого вжитку, і в юридичній літературі кінця 90-их початку 2000-их років вчені намагалися дати визначення управлінським послугам.

На думку О. Карпенка, сучасне розуміння управлінських послуг охоплює всі види діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які здійснюються в інтересах як окремого громадянина, так і суспільства загалом та їх надання зумовлене повноваженнями конкретного органу влади, до компетенції якого вони належать [5]. І. Голосніченко визначає управлінську послугу як створення організаційних умов для реалізації свого права громадянином або іншим суб'єктом адміністративно-правових відносин [6, с. 88].

Але дефініція «управлінські послуги» в контексті процедури надання адміністративних послуг втратила актуальність через неможливість врахування у цьому терміні всіх аспектів сервісної діяльності публічної влади. Надалі дослідники у своїх працях використовують термін «адміністративні послуги» як такий, що більше відповідає змісту цієї категорії, оскільки вказує на суб'єкт, який надає такі послуги (адміністрацію, адміністративні органи), а також характеризує владно-публічну (адміністративну) природу діяльності щодо надання цих послуг [7]. Крім того, саме термін «адміністративні послуги» ввійшов у правовий обіг для позначення сервісного спрямування діяльності держави.

Виокремимо декілька підходів до розуміння адміністративної послуги. По-перше, автори звертали увагу, що адміністративна послуга представляє собою виконання обов'язків держави перед приватними особами, спрямованих на юридичне оформлення умов, необхідних для забезпечення належної реалізації ними своїх прав і охоронюваних законом інтересів та пропонували розглядати адміністративну послугу як правовідносини, що виникають при реалізації суб'єктивних прав фізичної або юридичної особи (за їх заявою) в процесі публічно-владної діяльності адміністративного органу для отримання певного результату [8, с. 8]. По-друге, адміністративну послугу розглядали як діяльність. Так, адміністративні послуги органів внутрішніх справ О. Сосновик визначає як публічну діяльність, пов'язану з реалізацією владних повноважень органу (підрозділу, служби) чи окремої посадової особи, яка здійснюється за ініціативою фізичної (юридичної) особи, як правило, має чітко фіксований оплатний характер, спрямована на охорону, захист та реалізацію її прав, свобод і законних інтересів і результатом якої є адміністративний акт [9]. В. Петьовка під адміністративною послугою розуміє процесуально спрямовану діяльність уповноважених органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, яка полягає у забезпеченні легалізації фізичною чи юридичною особою звернутої вимоги до

суб'єкта владних повноважень щодо задоволення законного інтересу [10, с. 31]. Е. Демський формулює адміністративну послугу як визначену на законодавчому рівні діяльність органів (посадових осіб) владних повноважень щодо створення умов для реалізації і захисту прав і законних інтересів або виконання обов'язків фізичними чи юридичними особами за їх зверненням з метою отримання визначеного законом корисного ефекту [11, с. 84]. По-третє, в літературі зустрічається підхід відповідно до якого адміністративні послуги розглядаються як функції органів влади [12, с. 113]. І останній підхід до розуміння адміністративної послуги як на результат здійснення владних повноважень суб'єктом, який відповідно до закону забезпечує юридичне оформлення умов реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою (видача дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрацій тощо) [13, с. 231]. Саме підхід до адміністративної послуги як до результату реалізації владних повноважень отримав закріплення в законодавстві.

Попри різноманіття наукових підходів до розуміння категорії «адміністративні послуги», науковці одностайні в окресленні їх характерних рис. В тій чи іншій мірі до ознак адміністративних ознак відносять: 1) надання лише за ініціативою (заявою) фізичних та юридичних осіб; 2) необхідність і відповідно можливість отримання конкретної адміністративної послуги передбачена законом; 3) закон наділяє повноваженнями по наданню кожної адміністративної послуги відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування; 4) для отримання послуг фізичним та юридичним особам необхідно виконати певні вимоги, визначені законом; 5) кінцева форма індивідуального адміністративного акту, у якому вказаний його адресат; 6) пов'язана із забезпеченням створення умов для реалізації фізичними чи юридичними особами прав, свобод і законних інтересів шляхом вирішення відповідних процедурних питань; 7) послуги надаються адміністративними органами шляхом реалізації їх владних повноважень; 8) адміністративна послуга надана особі, має бути включена до Реєстру державних, у тому числі адміністративних, послуг, а платна послуга – до переліку платних послуг; 9) контрольна діяльність (перевірки, ревізії, інспектування тощо) та інша дозвільно-розпорядча діяльність адміністративного органу не є адміністративними послугами; 10) приватні особи мають право на свій розсуд користуватись результатами надання адміністративних послуг [14, с. 105–106; 15, с. 104–107; 16, с. 150; 17, с. 118].

Тобто, як бачимо, дослідники основну увагу зосереджували на тому, що адміністративні послуги надаються за зверненням приватної особи, в порядку встановленому законом, спеціально уповноваженими суб'єктами та спрямовані на реалізацію їх прав та інтересів.

У більшій частині досліджень адміністративні послуги розглядаються як різновид публічних послуг. На думку К. Афанасьєва, адміністративними послугами є публічні (тобто державні та муніципальні) послуги, що надаються органами виконавчої влади, виконавчими органами місцевого самоврядування й іншими уповноваженими суб'єктами, і надання яких пов'язане з реалізацією владних повноважень [18, с. 28]. Щодо самої публічної послуги, то її сутність О. Кузьменко розкриває через публічно-владну діяльність (або її результат), спрямовану на реалізацію прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, що здійснювана публічною адміністрацією, а також альтернативними структурами, створеними за ініціативою органів влади у співпраці з громадськими організаціями та яка фінансована переважно за рахунок коштів державного чи місце-

вого бюджетів і контролювана органами, які наділені державно-владними повноваженнями [19, с. 265].

Також в літературі зустрічається такий термін як публічно-владні послуги, під якими розуміються послуги, що надаються органами державної влади й органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами, яким делеговані повноваженнями щодо їх надання, з метою забезпечення прав, свобод і охоронюваних законом інтересів фізичних осіб, прав і законних інтересів юридичних осіб. Як бачимо, автори майже не проводять різниці між адміністративними та публічними послугами. Окремі автори, навіть зазначають, про недоцільність виділення публічних послуг і як категорії, і як правового явища [10, с. 25]. Ми стосовно цього маємо окремі заперечення, які зводять до наступного.

В будь-якому суспільстві формуються суспільно значимі, публічні інтереси, потреби, забезпечення задоволення яких бере на себе держава. З цієї позиції, під публічною послугою варто розуміти діяльність, спрямовану на забезпечення публічних інтересів та потреб. Надання таких послуг державою безпосередньо пов'язано з реалізацією її публічних функцій. Забезпечувати суспільно значимі публічні інтереси крім державних структур можуть і недержавні інституції, але при цьому сутність таких послуг не змінюються. Крім того, надання публічних послуг може і не пов'язуватися з реалізацією владних повноважень, але безперечно представляє собою публічні зобов'язання, виконання яких бере на себе держава. Характерними ознаками публічних послуг є: 1) спрямованість на забезпечення реалізації публічного інтересу; 2) державно-правове регулювання порядку надання; 3) необмежене коло суб'єктів, які користуються послугою (фізичні та юридичні особи); 4) різноманітність суб'єктів надання (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, та інші суб'єкти, незалежно від форми власності); 5) надання як за зверненням споживачів таких послуг, а також у зв'язку з дією правових приписів без такої ініціативи; 6) їх додатковий характер по відношенню до виконання публічною владою своїх функцій; 7) побудова на різних формах власності [20, с. 216]. Виходячи з вказаних ознак, під публічною послугою можна розуміти юридично та соціально значимі дії, які здійснюються в інтересах суспільства, держави та громадян. При цьому виокремлення серед публічних послуг державних та муніципальних пов'язано в першу чергу за рахунок коштів якого бюджету будуть надаватися послуги. Відповідно державні послуги надаються за рахунок коштів державного бюджету, а муніципальні – місцевого бюджету.

Стосовно нормативного закріплення визначення послуг, що надаються публічною адміністрацією, то саме з прийняттям Закону України «Про адміністративні послуги» [21] термін «адміністративні послуги» остаточно закріпився у правовому полі та розпочався активний розвиток законодавства у цій сфері. Зазначений нормативно-правовий акт визначив правові засади реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у сфері надання адміністративних послуг та окреслив коло суспільних відносин, пов'язаних з наданням таких послуг. Під адміністративною послугою розуміється результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адміністративні послуги»). Як бачимо, законодавець обрав підхід, відповідно до якого адміністративна послуга розуміється саме як результат реалізації владних повноважень адміністративних органів, завдяки

якому досягається реалізація чи захист прав приватної особи.

Останнім часом в законодавстві України все більше розмежовують публічні та адміністративні послуги, і ці два терміни застосовують у різних правових актах, спрямованих на впровадження сервісної концепції держави.

Тлумачення дефініції «публічна послуга» та окреслення її співвідношення з адміністративною послугою здійснено в Законі України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг». Так, під публічною послугою розуміється юридично або соціально значуща дія суб'єкта надання публічної (електронної публічної) послуги, у тому числі адміністративна послуга, за заявою (зверненням, запитом) суб'єкта звернення або без такого звернення, у результаті якої набуваються, змінюються чи припиняються права та/або обов'язки суб'єкта звернення, надаються відповідні матеріальні та/або нематеріальні блага суб'єкту звернення (п. 6 ч. 1 ст. 1) [22]. Суб'єктами надання публічних послуг можуть бути органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, державні, комунальні підприємства, установи, організації та інші суб'єкти, уповноважені відповідно до законодавства надавати публічні (електронні публічні) послуги. Тобто суб'єктами таких послуг можуть бути як публічні так і приватні інституції.

Проведений аналіз Законів України «Про адміністративні послуги» та «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» дозволяє видіти наступні відмінності між адміністративними та публічними послугами. Публічна послуга, на відміну від адміністративної, що ініціюється заявою фізичної чи юридичної особи, може надаватися без звернення приватної особи. Підставою для надання такої послуги є настання певної події та підтвердження згоди від особи – отримувача послуги. Основна відмінність між двома різновидами послуг полягає в суб'єкті їх надання. Як вже було зазначено, публічна послуга може надаватися значною кількістю суб'єктів. Суб'єктом надання адміністративної послуги є орган виконавчої влади, інший державний орган, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадові особи, державний реєстратор, суб'єкт державної реєстрації, уповноважені відповідно до закону надавати адміністративні послуги. Крім того, тільки адміністративна послуга надається в результаті реалізації владних повноважень відповідними суб'єктами. Надавати адміністративні послуги може будь-який суб'єкт публічного адміністрування, за умови, що у визначеному законом порядку безпосередньо йому надано відповідне повноваження.

Результатом надання публічної послуги є набуття, зміна чи припинення права та/або обов'язку суб'єкта звернення, надання йому відповідних матеріальних та/або нематеріальних благ. При цьому адміністративна послуга спрямована тільки на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків особи відповідно до закону, і не пов'язана з отриманням якихось благ для приватної особи. Таким чином, мета надання адміністративної полягає у забезпеченні прав й законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

Ще однією відмінністю між публічною та адміністративною послугою є їх кінцевий результат. У результаті надання адміністративної послуги приймається адміністративний акт. За результатами надання публічної послуги такий акт не приймається.

**Висновки.** Як публічна, так і адміністративна послуга є категоріями, які віддзеркалюють концепцію сервісної держави, основне призначення якої полягає в наданні своїм громадянам якісних та доступних послуг. Різноманітні підходи до тлумачення цих кате-



горій свідчить лише про їх важливість для забезпечення реалізації прав особи, а в окремих випадках і для виконання покладених обов'язків. Це, в свою чергу, стимулює наукові розвідки і дискусії. Відповідно до положень чинного законодавства, адміністративна послуга не тотожна публічній послугі, є певним різновидом останньої, з притаманними їй характерними рисами. Основна відмінність зводиться до того, що публічна послуга є проявом взятих на себе державою позитивних зобов'язань по забезпеченню нормального існування суспільства у державі. При цьому виконання таких зобов'язань може покладатися не лише на публічні інституції, але й на інших суб'єктів, що належать до приватного чи комунального сектору. Адміністративна ж послуга представляє собою результат реалізації публічно-владних повноважень з метою забезпечення реалізації прав та свобод особи та надається чітко визначеним колом адміністративних органів чи іншими суб'єктами, але в межах покладених державою повноважень.

#### Література:

1. Авер'янов В.Б. Демократизація як провідний напрям реформування українського адміністративного права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. № 1. С. 81–85.
2. Гарашук В. М. Управлінські послуги – новий інститут чи нова помилка? *Вісник АПР України*. 2001. № 3. С. 109–114.
3. Коліушко І. Управлінські (адміністративні) послуги – новела адміністративного права / В кн.: Адміністративна реформа для людини. Київ, 2001. С. 25–35.
4. Авер'янов В.Б. До питання про поняття так званих “управлінських послуг”. *Право України*. 2002. № 6. С. 122–127.
5. Карпенко О. В. Управлінські послуги в Україні: механізми надання органами влади : монографія. Київ : АМУ, 2014. 408 с.
6. Голосніченко І. Правове регулювання надання державних управлінських послуг та вирішення адміністративних спорів. *Право України*. 2003. № 10. С. 86–89.
7. Тимошук В. Адміністративні послуги: Посібник / В. Тимошук / Швейцарсько-український проект підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». Київ : ТОВ «Софія-А», 2012. 104 с.
8. Писаренко Г.М. Адміністративні послуги в Україні: організаційно-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеська юридична академія. Одеса, 2006. 20 с.
9. Сосновик О.О. Діяльність органів внутрішніх справ щодо надання адміністративних послуг: організаційно-правові питання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2008. 20 с.
10. Петювка В.В. Надання адміністративних послуг в Україні: теорія і практика. Київ : Логос, 2014. 214 с.
11. Демський Е. Ф. Адміністративні послуги та їх юридична природа / Е. Ф. Демський. *Юридична наука* : наук. юрид. журн. 2011. № 1(1). С. 79–86.
12. Завальна Ж. В. Щодо питання про правову природу відносин, що виникають у процесі реалізації функцій адміністративних послуг. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2012. Вип. 9. С. 110–114. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp\\_2012\\_9\\_29](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2012_9_29).
13. Шаров Ю., Сухінін Д. Удосконалення політики і процедур надання адміністративних послуг. *Актуальні проблеми едравно управління* : зб. наук. праць. Дінпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2006. № 4(26). С. 230–238.
14. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні : монографія. Київ : Факт, 2002. 260 с.
15. Котюк І. Адміністративні послуги як категорія адміністративного права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2010. Вип. 84. С. 104–107.
16. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Ін-Юре, 2002. 668 с.
17. Гук Б. М. Адміністративні послуги органів публічної влади України: поняття, зміст. *Право і суспільство*. 2011. № 3. С. 117–121.
18. Афанасьєв К.К. Адміністративні послуги : навчальний посібник / К. К. Афанасьєв. Луганськ : РВВЛДУВС, 2010. 175 с.
19. Курс адміністративного права України : підруч. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 808 с.
20. Соловійова О.М. Надання публічних (адміністративних) послуг як форма забезпечення прав та свобод приватних осіб (Глава 13). У кн: Адміністративне право України : підручник / Ю.П. Битяк (кер. авт. кол.), І.М. Балакарева. І.В. Бойко та ін. ; за заг. ред. Ю.П. Битяка. Харків : Право, 2020. С. 215–225.
21. Про адміністративні послуги : Закон Верховної Ради України від 06.09.2012 № 5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 409.
22. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг : Закон України від 15.07.2021 № 1689-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 47. Ст. 383.

#### Soloviova O. Evolution of views on administrative service in the scientific literature

**Summary.** The article is devoted to the implementation of the ideology of “serving” the state to the interests of the person, which is recognized as one of the main tasks of administrative reform. The development of Ukraine as a legal democratic state requires a radical change of priorities in state activity and principles and forms of relations between the authorities and private (natural and legal) persons. A person, its rights and freedoms in accordance with the Constitution of Ukraine are recognized as the highest social value. This means that the administrative-legal regime of relations between executive authorities and human rights bodies should be based on the individual’s position as such entity, before which the executive power is responsible for its activity, and based on the indisputable recognition of the priority of human rights, its legal interests, the legality of its demands and expectations from the activities of state bodies and their officials. The article considers one of the directions of the public administration activity connected with the provision of public (administrative) services. This innovation among the functions of the authorities was proposed by Ukrainian scientists in the late 1990 years to emphasize the obligations of the public authorities to private individuals.

The concept of service management has become widely spread in the USA and a number of countries of Western Europe at the end of the last century, and since the beginning of 2000 years and is now being implemented in Ukraine. The main attention in the work is devoted to the study of evolution of views for the designation of service concept in the activity of public administration bodies. It is noted that during the period of independence in scientific literature, and then in the domestic legislation there were different terms such as “administrative”, “management”, “state” and “public” services, which tried to outline certain components of the governmental and regulatory activity of public authorities. The article defines the place of public (administrative) services in the system of public administration. The analysis of such scientific literature has been carried out for the purpose of studying various terms for the designation of service activity of administrative bodies. In connection with the use of the terms in the legislation at present, the public and administrative service is mainly devoted to studying these categories, distinguishing their characteristic features, and the ratio between them. The article concludes that according to the provisions of the legislation, administrative service is not a public service, it is a different kind of the latter, with its characteristic features.

**Key words:** concept of service state, service state, administrative service, public service, administrative authority, private person.

*Туровець Ю. М.,**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права та процесу**Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова,**заслужений юрист України*

## ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ З ПРИСВОЄННЯ АБО ЗМІНИ АДРЕСИ ОБ'ЄКТА НЕРУХОМОГО МАЙНА

**Анотація.** В статті досліджуються особливості надання адміністративних послуг з присвоєння або зміни адреси об'єкта нерухомого майна. Вказується на основних проблемах щодо присвоєння адреси новоствореним об'єктам, в тому числі, що виникли внаслідок виділення. Констатується, що проблеми присвоєння адрес об'єктам будівництва та об'єктам нерухомого майна мають різну спрямованість, зважаючи на суб'єкт звернення за такими послугами та підстави їх отримання.

Автор обґрунтовує, що, з одного боку, власник не зобов'язаний вчиняти жодних дій, пов'язаних із перейменуванням вулиці (площі, провулку, тощо), на яких розміщений об'єкт нерухомості, однак відсутність рішення про перейменування як документу під час вчинення окремих правочинів з таким майном, може слугувати ускладненням по вчиненню дій із відчуження об'єкта нерухомості, в тому числі, зважаючи на строки. Обґрунтовується потреба доступу нотаріусів до єдиної електронної системи в сфері будівництва в частині зміни адрес.

Акцентовано увагу на особливостях текст зміни адреси у випадку, коли за виділеним майном з цілого вже зареєстрованого майна залишається один власник. Констатується, що на стадії, коли власник отримує висновок щодо технічної можливості поділу об'єкта нерухомого майна або об'єднання об'єктів нерухомості, що підготовлений уповноваженою організацією, такий документ не може стати підставою для зміни чи присвоєння адреси. Тому присвоєння адреси відбуватиметься на підставі документу, що посвідчує право власності на об'єкт нерухомого майна до його об'єднання, поділу або виділення частки, а також копії договору про поділ спільного майна, договору про виділ у натурі частки із спільного майна або відповідного рішення суду, у випадку, коли об'єкт перебуває у спільній власності.

Автор стверджує, що реалії сьогодення України та масштаби руйнацій нерухомості будуть піднімати питання про присвоєння адрес новоствореним об'єктам в частині того, що такі об'єкти будуть знаходитись в межах раніше існуючих об'єктів, що реконструйовані або ж щодо таких, що не підлягають реконструкції.

Констатовано беззаперечність потреби у систематизації процесів та цифровізації надання усіх адміністративних послуг у сфері будівництва, що, в тому числі, прискорить виконання вимог ЄС по набуттю членства України в Спільноті та покращить якість та швидкість надання адміністративних послуг, що буде вагомим чинником відбудови нашої країни після перемоги.

**Ключові слова:** адміністративні послуги в сфері будівництва, присвоєння адреси, зміна адреси, анулювання адреси, електронне урядування, електронна система у сфері будівництва.

**Постановка проблеми та її актуальність.** Останнє десятиліття ознаменувалось низкою політичних, економічних, соціальних перетворень, що зумовили актуалізацію питань щодо надання адміністративних послуг з присвоєння або зміни адреси об'єкта нерухомого майна. Такими перетвореннями можна назвати процеси декомунізації, що мають місце з 2014 року і основного піку набули в 2017 році, зміни адміністративно-територіального устрою країни в 2020 році, а також повномасштабне вторгнення росії 2022 року. Серед низки заходів, що об'єднують вказані вище процеси, визначне місце займають перейменування населених пунктів, вулиць, а також, зважаючи на масовість руйнувань житлової та іншої інфраструктури країни за час повномасштабної війни, необхідність відбудови житлового та іншого інфраструктурного фонду. Такі процеси досить часто опосередковуються ускладненнями у зв'язку із подекуди непланованим перейменуванням населених пунктів та вулиць, що в результаті тягне за собою ускладнення в отриманні необхідних дозвільних документів для присвоєння або зміни адреси об'єкта нерухомого майна, а також реєстрації поділу об'єктів нерухомого майна або ж його відчуження чи набуття.

У 2021 році набув чинності новий порядок присвоєння адрес об'єктам будівництва та об'єктам нерухомого майна [1], за яким на сьогодні мають місце колізії, пов'язані із його узгодженням із Законом України «Про регулювання містобудівної діяльності» [2], а також незавершеністю процесів цифровізації адміністративних послуг у сфері будівництва, розподілу повноважень між органами публічної влади, та збільшенням потреб відбудови зруйнованого нерухомого майна.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Науково-теоретичним підґрунтям дослідження адміністративних послуг у сфері будівництва, в тому числі щодо присвоєння адрес об'єктам будівництва та об'єктам нерухомого майна, слугують праці таких науковців, як: О.Ф. Андрійко, Г.В. Атаманчук, Д.М. Бахрах, О.М. Бандурка, В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, О.М. Буханевич, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, О. Б. Ляшко, Р.С. Мельник, Н.Р. Нижник, О.П. Рябенко, А.О. Селіванов, В.В. Слончак, М.М. Тищенко, Н.Б. Чекомасова, та інші.

**Виклад основного матеріалу.** Перехід до сервісної держави в Україні розпочато ще у 1998 році в межах Концепції адміністративної реформи [3], а в 2006 році Кабінетом Міністрів України було схвалено Концепцію розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади [4], де акцентувалась увага на важливості критеріїв сервісної держави, про які ми вказували вище. Згодом вже у 2012 році

було прийнято Закон України «Про адміністративні послуги» [5]. Важливими нормативно-правовими актами у досліджуваній сфері є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення порядку надання адміністративних послуг у сфері будівництва та створення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва» від 17.10.2019 року [6], в якому передбачено створення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва, де складовою є створення Реєстру будівельної діяльності та Електронного кабінету користувача послуг, а також розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 травня 2020 року № 565-р «Про затвердження плану заходів щодо створення та запровадження Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва» [7], яким закладено підґрунтя належного функціонування електронної системи в сфері будівництва.

Проблеми присвоєння адрес об'єктам будівництва та об'єктам нерухомого майна мають різну спрямованість, зважаючи на суб'єкт звернення за такими послугами та підстави їх отримання. Звернемо увагу на окремі з них.

В першу чергу, необхідно відзначити загальні правові наслідки перейменування вулиць, на яких знаходиться об'єкт нерухомого майна. За загальним правилом законодавство не передбачає внесення змін до правостановлюючих документів (свідоцтва про право власності, свідоцтва про право на спадщину, договору купівлі-продажу, договору міни, договору дарування, тощо) у зв'язку із вказаними обставинами і по суті таке перейменування не покладає на власника нерухомого майна обов'язок вчиняти будь-які дії для узгодження назви вулиці. Однак, такі зміни власник може внести за власним бажанням або ж у зв'язку із необхідністю, що зумовлена, до прикладу, продажем або іншим відчуженням майна, відносно якого відбулися зміни в назві вулиці (площі, провулку тощо). У такому випадку для вчинення вказаних правочинів в ЦНАПі необхідно отримати рішення про перейменування, яке надається нотаріусу для вчинення відповідної нотаріальної дії із відчуження майна разом із правостановлюючим документом. У цій ситуації можемо констатувати, що, з одного боку, власник не зобов'язаний вчиняти жодних дій, однак відсутність рішення про перейменування може слугувати ускладненням по вчиненню дій із відчуження об'єкта нерухомості, в тому числі, зважаючи на строки. Тому нам видається доцільним, надати доступ нотаріусам до електронної системи у сфері будівництва та/або рішень в частині перейменування вулиць (майданів, площ, провулків, тощо), щоб пришвидшити та полегшити процес укладення правочинів із нерухомим майном.

Ще одним аспектом зміни адреси є наслідки виділення частки нерухомого майна. Так, відповідно до ч. 12 ст. 26<sup>3</sup> Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» адреса змінюється закінченому будівництвом об'єкту у разі його об'єднання та поділу або виділення частки із майна, що є у спільній частковій власності на підставі вказаних у нормі документів. Однак, текст Закону не дає однозначної відповіді на питання про особливості зміни адреси у випадку, коли за виділеним майном залишається один власник. Зважаючи на те, що адресою об'єкта нерухомого майна є унікальна структурована сукупність реквізитів, що використовуються для ідентифікації об'єкта та визначення місця його розташування на місцевості, поділ, об'єднання об'єктів нерухомого майна є їх перетворенням, що тягне за собою присвоєння нової

адреси, зміну адреси або ж її анулювання. Зважаючи на норми Цивільного кодексу України [8], при поділі чи виділі з нерухомого майна, змінюється обсяг майнових прав на цей об'єкт (об'єкти), що покладає на власника додаткові обов'язки з легалізації цих прав. Так, за загальним правилом, відповідно до ч. 2 ст. 331 Цивільного кодексу України право власності на новостворене нерухоме майно (житлові будинки, будівлі, споруди, тощо) виникає з моменту завершення будівництва (створення майна). Якщо договором або законом передбачено прийняття нерухомого майна до експлуатації, право власності виникає з моменту його прийняття до експлуатації. Якщо право власності на нерухоме майно відповідно до закону підлягає державній реєстрації, право власності виникає з моменту державної реєстрації. Відповідно, на стадії, коли власник отримує висновок щодо технічної можливості поділу об'єкта нерухомого майна або об'єднання об'єктів нерухомості, що підготовлений уповноваженою організацією, такий документ не може стати підставою для зміни чи присвоєння адреси. Саме тому присвоєння адреси відбуватиметься на підставі документу, що посвідчує право власності на об'єкт нерухомого майна до його об'єднання, поділу або виділення частки, а також копії договору про поділ спільного майна, договору про виділ у натурі частки із спільного майна або відповідного рішення суду, у випадку, коли об'єкт перебуває у спільній власності.

Важливо також визначити наслідки зміни адреси новоствореним об'єктам нерухомого майна, які утворені шляхом поділу та припинення спільної часткової власності, для земельної ділянки та необхідності присвоєння таким ділянкам різних кадастрових номерів. Так, для об'єктів, які складаються із будівлі (будівель, споруд) та земельної ділянки, наприклад, у випадку поділу індивідуального житлового (садибного) будинку, відповідно до ч. 1 ст. 361 Цивільного кодексу України, існує потреба для виділення окремих кадастрових номерів на виділені земельні ділянки під такими новоствореними об'єктами.

На практиці непоодинокими є випадки, коли майно, яке належить різним суб'єктам на праві спільної часткової власності, було поділене в натурі між співвласниками за домовленістю між ними на підставі договору із вчиненням відповідних реєстраційних дій, однак у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно такі об'єкти залишаються зафіксованими за однією адресою.

Така правова ситуація не дає підстав для ідентифікації як окремих вказаних об'єктів нерухомого майна, у зв'язку із чим, власники (співвласники) таких об'єктів зобов'язані на підставі п. 50 Порядку присвоєння адрес об'єктам будівництва, об'єктам нерухомого майна провести упорядкування нумерації таких об'єктів або ж звернутись до суду із визначення адрес відповідних об'єктів.

У цьому контексті також важливим є визначення суб'єктів, які мають вчиняти відповідні дії із присвоєння адрес для об'єктів нерухомого майна. Так, частиною 5 статті 26<sup>3</sup> вказаного вище Закону адреса присвоюється, змінюється, коригується, анулюється виконавчим органом міської ради (органом з присвоєння адреси), крім реквізиту, визначеного пунктом 10 частини четвертої цієї статті, що стосується номеру квартири, гаражного боксу, машиномісця, іншого житлового та нежитлового приміщення, яке є самостійним об'єктом нерухомого майна. Разом із тим у п. 8 Порядку присвоєння адрес об'єктам будівництва,

об'єктам нерухомого майна вказано, що присвоєння такої адреси з реквізитом «номер окремої частини об'єкта» (номер квартири, гаражного боксу, машиномісця, іншого житлового та нежитлового приміщення, яке є самостійним об'єктом права на нерухоме майно у складі іншого об'єкта) здійснюється уповноваженими органами з присвоєння адрес за поданням забудовника. У зв'язку із чим виникає питання про особливості внесення відомостей стосовно нумерації окремих частин об'єкта до ЄДЕССБ? Можемо в цьому випадку стверджувати, що має місце прогалина в межах ст. 26<sup>3</sup> Закону, яку по суті вирішує спеціальний нормативний акт – Порядок присвоєння адрес об'єктам будівництва, об'єктам нерухомого майна в межах пп. 8, 9 та 10 із конкретизованими особливостями щодо упорядкування та зміни адрес для об'єктів державної та комунальної власності.

На сьогодні відсутні вимоги щодо порядку підтвердження адрес існуючих об'єктів, до прикладу, що стосується повторного присвоєння адреси об'єкту, право власності на який зареєстровано в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно із зазначенням адреси, після здійснення його реконструкції та прийняття до експлуатації, що стане досить актуальним в найближчій перспективі у зв'язку із відновленням зруйнованого воєнними діями росії нерухомого майна на території України. Потрібно передбачати, що така реконструкція не завжди матиме ідентичні технічні характеристики із попереднім об'єктом, оскільки може мати різні площі і складові або ж розділяти раніше зареєстровані об'єкти. На разі, можна стверджувати, що відповідно до ч. 3 ст. 3 Закону України «Про адміністративні послуги» дії з підтвердження адреси можуть бути віднесені до адміністративних послуг, тому, ймовірно процедура вчинення таких дій потребує відповідної легалізації.

З одного боку, повторне присвоєння адреси існуючому об'єкту нерухомого майна ставить під сумнів факт належності адреси такого будинку до повторного її присвоєння, та, як наслідок, визначення місцезнаходження такого об'єкту, що може мати негативні правові наслідки для власників майна, з іншого боку, реконструкція може кардинально змінювати архітектуру об'єкту, що потребуватиме уточнення такої адреси або ж виділення інших адрес у межах вже існуючої.

Також досить поширеною на сьогодні є проблема щодо присвоєння адрес садовим будинкам у садівничих товариствах/обслуговуючих кооперативах (поіменованих об'єктах), які розташовані поза межами населених пунктів в контексті переведення дачних і садових будинків у жилі будинки. Необхідно зазначити, що у зв'язку із введенням воєнного стану з 24.02.2022 року Згідно із Указом Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 року [9] та Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 2102-IX [10] тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, було автоматично призупинено надання адміністративних послуг у сфері будівництва через ЄДЕССБ та ЦНАП. З 17 березня 2022 року функціонування електронного кабінету ЄДЕССБ з деякими обмеженнями було відновлено в окремих областях України, однак на сьогодні вікно із сервісом по поданню заяв про переведення дачних і садових будинків в жилі будинки досі не активовано.

Пунктом 5 ч. 4 ст. 26<sup>3</sup> Закону вказано, що для об'єктів, розташованих за межами населеного пункту, необхідним є зазна-

чення назви найближчого населеного пункту (об'єднаної територіальної громади), який розташований у межах відповідного району (об'єднаної територіальної громади). Разом із тим п. 15 Порядку вказано, що реквізит адреси «назва поіменованого об'єкта» застосовується для об'єктів, які розташовані за межами населених пунктів, замість реквізиту «назва населеного пункту» у випадку, коли ідентифікувати об'єкт без зазначення такої назви неможливо.

У зв'язку із викладеним потребує уточнення в межах вказаних двох актів правильність вказівки реквізиту з метою полегшення та пришвидшення отримання відповідної послуги із присвоєння адреси такому об'єкту. Так, для об'єктів за межами населених пунктів необхідно використовувати реквізит «назва населеного пункту» (тобто, вказувати назву найближчого населеного пункту (територіальної громади), розташованого у межах відповідного району (територіальної громади)) у випадку, коли цього достатньо для ідентифікації об'єкта та визначення місця його розташування на місцевості, наприклад, коли за межами населеного пункту, визначеними містобудівною документацією та землевпорядною документацією щодо встановлення меж населеного пункту, існують вулиці та розташовані на них будівлі та споруди.

Разом з тим, для більшості об'єктів, що знаходяться за межами населених пунктів, зазначення найближчого населеного пункту є недостатнім для ідентифікації об'єкта та визначення місця його розташування на місцевості. У такому випадку на нашу думку доцільно використовувати реквізит «назва поіменованого об'єкта», передбачений п. 6 ч. 4 ст. 26<sup>3</sup> Закону та пп. 15-17 Порядку.

На жаль, реалії сьогодення України та масштаби руйнації нерухомості все частіше будуть піднімати питання про присвоєння адрес новоствореним об'єктам в частині того, що такі об'єкти будуть знаходитись в межах раніше існуючих об'єктів, що реконструйовані (про що ми вже вище говорили) або ж щодо таких, що не підлягають реконструкції.

Анулювання адреси відбувається у випадку зникнення (знищення або перетворення) об'єкту нерухомого майна, якому належала адреса. Наприклад, у випадку знесення (руйнації, знищення) будинку; у випадку створення нового об'єкту шляхом об'єднання двох чи більше існуючих об'єктів (анулюється попередня адреса (адреси) об'єкта (об'єктів), що об'єднуються); при переведенні житлової квартири у багатоквартирному житловому будинку у нежитлове приміщення чи навпаки. По суті дослідженими нами актами не встановлено, хто саме має звертатись із необхідністю анулювання адреси, які правові наслідки буде мати таке анулювання для власника попереднього майна, що знаходилось за цієї адресою, або ж його правонаступників; чи матиме право звертатись із запитом про анулювання суб'єкт, що здійснює нове будівництво тощо. А ще більше питань виникатиме із приводу того як встановлювати приналежність зруйнованого майна, якщо власник не з'явився або ж оголошений померлим чи безвісно зниклим, оскільки, в такому випадку необхідно буде застосовувати цивільно-правові строки щодо правових наслідків для майна, належного безвісно зниклим чи померлим особам, а також їх правонаступникам, що буде з одного боку спричиняти часову затримку в процесі відбудови нерухомого майна, з іншого боку, надаватиме гарантії для його власників у неможливості захоплення майна неправомірним шляхом.

**Висновки.** Поряд із вказаним вище, варто зазначити, що на сьогодні існує низка проблем, пов'язаних як із роботою самої електронної системи у сфері будівництва через пропущені строки та не врегулювання частини питань її діяльності до повномасштабної війни з росією, разом із тим саме війна додала низку додаткових перешкод, пов'язаних із блокуванням доступу до усіх реєстрів, закритих сторінок публічного порталу та електронного кабінету забудовника, тимчасового обмеження функціонування реєстру речових прав, кадастрової карти та державного земельного кадастру, що у свою чергу, стримує низку процесів у наданні адміністративних послуг в будівництві, у тому числі щодо присвоєння, зміни та анулювання адрес об'єктам нерухомості.

Разом із тим необхідно констатувати беззаперечність потреби у систематизації процесів та цифровізації надання усіх адміністративних послуг у сфері будівництва, що, в тому числі, прискорить виконання вимог ЄС по набуттю членства України в Спільноті та покращить якість і швидкість надання адміністративних послуг, що буде вагомим чинником відбудови нашої країни після перемоги.

#### *Література:*

1. Порядок присвоєння адрес об'єктам будівництва, об'єктам нерухомого майна, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 07.07.2021 № 690. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/690-2021-п#Text> (дата звернення: 29.06.2022 року).
2. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3038-17> (дата звернення: 29.06.2022 року).
3. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22 липня 1998 року № 810/98. *Офіційний вісник України*. 1999. № 21. Ст. 32
4. Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 року № 90-р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 7. Ст. 167
5. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text> (дата звернення: 29.06.2022 року).
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення порядку надання адміністративних послуг у сфері будівництва та створення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва: Закон України від 17.10.2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/199-20#Text> (дата звернення: 29.06.2022 року)
7. Про затвердження плану заходів щодо створення та запровадження Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 травня 2020 року № 565-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2020-р#Text> (дата звернення: 15.05.2022 року)
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 29.06.2022 року)
9. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 29.06.2022 року).
10. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24 лютого 2022 року

№ 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата звернення: 29.06.2022 року).

#### **Turovets Yu. Features of the provision of administrative services for the assignment or change of the address of a real estate object**

In the article, the author examines the peculiarities of providing administrative services for assigning or changing the address of an object of immovable property. The author points out the main problems with assigning addresses to newly created objects, including those that arose because of allocation. The author states that the problems of assigning addresses to construction objects and real estate objects have different orientations, considering the subject of the application for such services and the grounds for obtaining them.

The author justifies that, on the one hand, the owner is not obliged to perform any actions related to the renaming of the street (square, alley, etc.) on which the real estate object is located, but the absence of a decision on renaming as a document at the time of making individual transactions with such property, may serve as a complication for taking actions to alienate the real estate object, including, taking into account the deadlines. The author justifies the need for notaries to access a single electronic system in the field of construction in terms of changing addresses.

The author focuses on the peculiarities of the text of the change of address in the case when there is only one owner of the allocated property from the entire already registered property. The author states that at the stage when the owner receives a conclusion on the technical possibility of dividing the real estate object or unifying real estate objects, prepared by an authorized organization, such a document cannot become a basis for changing or assigning an address. Therefore, the assignment of the address will take place based on a document certifying the ownership of the object of immovable property before its unification, division, or allocation of a share, as well as a copy of the agreement on the division of joint property, the agreement on the allocation in kind of a share of joint property, or a corresponding decision court, in the case when the object is jointly owned.

The author claims that the realities of today's Ukraine and the scale of real estate destruction will raise the issue of assigning addresses to newly created objects in terms of the fact that such objects will be located within the boundaries of previously existing objects that have been reconstructed or in relation to those that are not subject to reconstruction

The author states the indisputable need for systematization of processes and digitalization of the provision of all administrative services in the field of construction, which, among other things, will speed up the fulfilment of EU requirements for the acquisition of Ukraine's membership in the Community and improve the quality and speed of the provision of administrative services, which will be an important factor in the reconstruction of our country after victory

**Key words:** administrative services in the field of construction, assignment of address, change of address, cancellation of address, electronic government, electronic system in the field of construction.

*Тюра Ю. І.,**orcid.org/0000-0001-7732-3535**кандидат технічних наук, доцент,**доцент кафедри цивільного, господарського та екологічного права  
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

## АНАЛІЗ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ»

**Анотація.** Використання новітніх цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту, зумовлює створення інноваційних продуктів і послуг, відкриває нові можливості для зростання економіки та суспільства. За умов активного розвитку цифровізації суспільства і формування цифрової економіки сьогодні актуальним є формування понятійного апарату щодо визначення поняття «штучний інтелект» та похідних від нього технологій для встановлення та застосування певних правових механізмів регулювання використання таких технологій не лише у технічній сфері, а і для будь-якої. Відсутність дефініції поняття «штучний інтелект» зумовлює певну невизначеність у правовій, соціальній і морально-етичній галузях. Відповідно у статті вивчаються та досліджуються філософсько-правові підходи до визначення поняття «штучний інтелект» з метою встановлення єдиної та загальноновизначеної його дефініції.

Філософський підхід до визначення поняття «штучний інтелект» ґрунтується на розумінні природи свідомості людського інтелекту та на моделюванні алгоритму дії штучного інтелекту за подобою природного (людського) інтелекту.

Правовий підхід базується на формулюванні дефініції «штучний інтелект» та визначенні сфери його застосування на законодавчому рівні. Акцентовано на тому, що поняття «штучний інтелект» має бути достатньо гнучким, щоб врахувати технічний прогрес, водночас достатньо точним, щоб забезпечити необхідну правову визначеність.

Встановлено, що на сьогодні термін «штучний інтелект» вживається у двох різних значеннях, зокрема як науковий напрямок, пов'язаний з дослідженнями природи штучного інтелекту, та як певна технологія, автоматизована система й організована сукупність інформаційних технологій, що здатна для досягнення мети приймати рішення шляхом використання методів програмного моделювання та математичної оптимізації.

**Ключові слова:** інтелект, штучний інтелект, автоматизована система, дефініція, філософсько-правові підходи, правова визначеність.

**Постановка проблеми.** XXI століття характеризується завершенням епохи «третьої цифрової революції», характерними рисами якої було: швидкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, автоматизація та роботизація виробничих процесів, використання smart-технологій та багато іншого. Сучасний світ сьогодні переживає четверту промислову революцію Індустрія 4.0 (Industry 4.0).

Вперше основні положення нової концепції розвитку промисловості «Індустрія 4.0» були ініційовані Німецькою академією технічних наук, Німецьким дослідним центром

зі штучного інтелекту та Федеральним міністерством освіти та наукових досліджень Німеччини. Презентували концепцію розвитку «Індустрія 4.0» у 2011 році на щорічному промисловому ярмарку у Ганновері (Hannover Messe 2011, Німеччина).

До притаманних «Індустрії 4.0» рис можна віднести цілковито автоматизовані виробництва, на яких керування виробничими процесами буде здійснюватися у режимі реального часу та з урахуванням зовнішніх умов, які характеризуються комплексністю та невизначеністю. Наділення кіберфізичних систем такими властивостями, які дозволять їм створювати віртуальні копії об'єктів фізичного світу, контролювати фізичні процеси та приймати децентралізовані рішення. Окрім цього, вони стануть здатними до об'єднання в одну мережу з метою взаємодії у режимі реального часу, зможуть самоналагоджуватися та самонавчатися. «Індустрія 4.0» супроводжується новими можливостями щодо роботи з великими обсягами даних (англ. big data), інструментами віртуальної та доповненої реальності (англ. VR/AR), машинним навчання (англ. machine learning). Завдяки шаленому розвитку людського інтелекту та створенню нових інформаційних технологій такі інновації сьогодні стали реальними.

Нові цифрові технології, такі як штучний інтелект, зумовлюють створення нових продуктів і послуг, відкривають нові можливості для економіки і суспільства. Штучний інтелект вже став частиною нашого життя. Потенціал застосування технологій штучного інтелекту дуже широкий, вже зараз він використовується у багатьох сферах: медицина, освіта, фінанси, транспортна індустрія, промисловість, торгівля і, звичайно, побут людини. Додатки штучного інтелекту надають широкий спектр вирішення різних завдань, що дозволяє поліпшити різні сфери діяльності людини.

З кожним роком можливість та популярність штучного інтелекту зростає, причому у всіх галузях і часто – незалежно від реальних потреб підприємства чи організації.

З огляду на широкий спектр використання технологій штучного інтелекту, єдиного підходу до розуміння його природи, поняття, пов'язаних із ним, поки не можна назвати сталим.

**Результати аналізу наукових публікацій.** Стан цієї проблематики певною мірою розглядався такими науковцями, як: О.А. Баранов, Т.Г. Каткова, О.А. Теличко, Ю.М. Сидорчук, Ю.В. Кривицький, О.Ю. Дрозд, К.В. Єфремова, О.Є. Порохова та інші. Але, всупереч великій зацікавленості з боку науковців до цього питання, досі залишається дискусійним формування понятійного апарату щодо визначення штучного інтелекту та похідних від нього технологій.

**Метою статті** є аналіз філософсько-правових підходів до визначення поняття «штучний інтелект».

**Виклад основного матеріалу.** Оскільки, поняття «штучний інтелект» є похідним від поняття «інтелект», доцільно їх розмежувати за визначеннями.

До цього часу не сформульовано більш-менш узгодженої позиції щодо філософського фундаментального поняття «інтелект». Існує декілька відмінних за змістом визначень. Наприклад, в енциклопедії сучасної України визначено, що «інтелект (від лат. *intellectus* – розуміння, розум, пізнання) – відносно стійка структура розумових здібностей індивіда. Зазвичай інтелект визначають за рівнем розвитку, який розглядають у зв'язку з такими пізнавальними процесами, як сприймання, пам'ять, уява тощо» [1].

Українська мала енциклопедія надає таке визначення «інтелект – розум, здатність думати, що протиставляється волі та почуттю» [2].

Доктор психологічних наук, професор І.С. Вітенко у підручнику з «Основ психології» зазначає, що «інтелект (від лат. – розуміння, осягнення) у психології визначається як загальна здатність до пізнання і розв'язання проблем, що впливає на успішність будь-якої діяльності та лежить в основі інших здібностей. Інтелект не зводиться до мислення, хоча саме розумові здібності складають його основу. Загалом інтелект – це система всіх пізнавальних здібностей людини: відчуття, сприйняття, пам'яті, уявлення, уяви й мислення. Поняття інтелекту як загальної розумової здібності застосовується в якості узагальнення поведінкових характеристик, пов'язаних з успішною адаптацією до нових життєвих завдань» [3]. Але найголовнішим є те, що І.С. Вітенко відзначає, що «інтелект – це інтегральне поняття, яке включає запас знань і життєвий досвід, основні якісні характеристики мислення (кмітливість, швидкість, широту, самостійність, гнучкість і критичність), а також можливість поповнювати запас знань і правильно використовувати» [4].

Характерною ознакою та передумовою інтелекту є свідомість, яку Карл Теодор Ясперс, німецький філософ і психіатр, один з творців екзистенціалізму, доктор медицини, доктор психології, професор психології та філософії Гайдельберзького і Базельського університетів, визначає, як «здатність людини пізнавати довкілля і саму себе за допомогою мислення та розуму, внаслідок чого формується інтелект особистості» [5]. Але необхідно зазначити, що інтелект властивий не лише людям, а також спостерігається і у тварин. Про це свідчать положення Кембридзької декларації про свідомість у нелюдських тварин (*The Cambridge Declaration on Consciousness in Non-Human Animals*), яка була публічно проголошена 7 липня 2012 року у Кембриджі (Великобританія) [6]. У цій декларації зазначається, що не тільки люди, але й значна кількість тварин, включаючи хребетних та багатьох безхребетних, є свідомими істотами. Це означає, що тварини розумні, здатні переживати те, що з ними відбувається, і мають психічні стани, які можуть бути для них позитивними або негативними.

Нині однією із важливих сучасних філософсько-правових тем є визначення поняття «штучного інтелекту». Найгостріші питання, які при цьому виникають: чи може автоматизована машина, наділена штучним інтелектом, мислити та усвідомлювати свої дії, і чи буде її мислення та свідомість подібними людським? Але науковцями, які працюють над цією проблемою,

поки ще не встановлено однозначних та єдиних критеріїв щодо визначення природи інтелекту та свідомості як для людського, так і для штучного.

Ще однією з причин, що змушує дослідників штучного інтелекту звертатись до фундаментальної проблеми філософії, зокрема визначення природи свідомості, пов'язана з неможливістю диференціювати та виокремити в людині, в її когнітивній системі феномен інтелекту. Оскільки людський інтелект, тобто інтелект природний, неможливо вивчати, аналізувати та досліджувати поза свідомістю, відповідно і змодельовати алгоритм дії штучного інтелекту за подобою людського на теперішній час видається досить складним.

Фундаментальні дослідження свідомості людини дозволять змодельовати штучний інтелект. При цьому необхідно враховувати той факт, що інтелект, свідомість та мозок людини не є окремими системами, а існують як одне ціле, вони є одночасно складовими та характеристикою самої людини.

Існує декілька різноманітних підходів до інтерпретації поняття штучного інтелекту в залежності від галузі, в якій він застосовується. Наприклад, у сфері біологічних досліджень технології штучного інтелекту пов'язують з процесами вищої нервової діяльності та можливістю її відтворення; у сфері сучасної філософської гносеології – із системою, здатною до творчості; в ІТ-сфері – із технологією обробки алгоритмічними системами масивів даних; в юридичній сфері – із процедурними питаннями формування логічних зв'язків у вирішенні правових проблем [7].

Історично першою дефініцією поняття «штучний інтелект», яку ще у 1956 році до наукового обігу ввів професор Дартмутського коледжу Джон МакКарті, є визначення, а саме: «штучний інтелект – це наука і техніка створення інтелектуальних машин, особливо інтелектуальних комп'ютерних програм» [8].

Починаючи з другої половини ХХ століття, подальший науковий прогрес у сфері технологій штучного інтелекту пов'язаний з намаганнями науковців створити розумні машини, взявши за основу роботу мозку людини, які зазвичай називають інтелектуальними машинами. Їх практичне застосування охопило майже всі сфери людської діяльності, які пов'язані з обробкою інформації.

На цьому етапі визначення штучного інтелекту набуло такого визначення, як «наука та технологія створення інтелектуальних машин (програмних комплексів), здатних брати на себе окремі функції інтелектуальної діяльності людини (наприклад, обирати та приймати оптимальні рішення на основі раніше отриманого досвіду і раціонального аналізу зовнішніх впливів)» [9].

Зараз провідна роль у створенні та впровадженні технологій штучного інтелекту, зокрема робототехніки, належить Японії. Особливо це можна помітити, спостерігаючи за темпами зростання японської автомобільної промисловості, яка активно використовує робототехніку. Ще наприкінці 1970-х років японські автовиробники почали впроваджувати промислових роботів у виробництво, а після 1980-х завдяки більш просунутим технологіям робототехніки їх використання стрімко збільшилося. Так, у 1980 році Японія стала найбільшим виробником автомобілів у світі. У 2017 році в Японії працювало вже 297 200 промислових роботів, і з кожним роком їх кількість постійно збільшується. Тому Японія, одна із перших країн,

ще у 2015 році затвердила Нову стратегію роботів (New Robot Strategy, далі – NRS). У зазначеному документі визначено основні концептуальні підходи щодо впровадження робототехніки протягом 5 років. Також у підрозділі 2 NRS зауважено, що поступово роботи будуть перетворюватися на «автономні», «інформаційно-термінальні» та «мережеві» пристрої, які в основному будуть використовуватися у сфері автоматизованого виробничого процесу для забезпечення стабільного виробництва та енергоощадження в Японії [12]. Також в NRS передбачено трансформацію того, що зазвичай не позицінувалося як робот, на роботів шляхом розвитку технологій датчиків та штучного інтелекту (наприклад, автомобіль, побутова техніка, мобільний телефон чи житло будуть вважатися типом роботів). NRS визначає штучний інтелект як обов'язкову складову роботів та надає йому такого визначення «це технології, необхідні для того, щоб роботи думали та діяли відповідно до вказівок людей або ситуації в навколишньому середовищі» [10].

До перших кроків глобального законодавчого врегулювання питання правового статусу роботів зі штучним інтелектом або його елементами можна віднести Резолюцію Європейського Парламенту «Норми цивільного права по робототехніці» 2015/2013 (INL) від 16 лютого 2017 року (далі – Резолюція, англ. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103INL) [11]. Однією із передумов прийняття зазначеної Резолюції, визначеної п. С, стала необхідність надання загального визначення поняттям «робот» та «штучний інтелект», яке було б універсальним, завдяки чому не стримувався розвиток інновацій [11].

В Резолюції також як і в японській Новій стратегії роботів постійно живається словосполучення «робототехніка та штучний інтелект» (англ. robotics and artificial intelligence). Аналізуючи основні положення резолюції та рекомендації до них, можна стверджувати, що автори цих документів не розглядають окремо технології штучного інтелекту, а лише як одну зі складових роботів, тому звертаються до Комісії Європейського Союзу з пропозицією розмежувати та надати універсальних і загально визначених термінів «автономні системи», «розумні автономні роботи» та іншим похідним технологіям й системам, які пов'язані зі штучним інтелектом, та включити їх у законодавство ЄС. У розділі Відповідальність пп. f п. 59 пропонується у перспективі надати особливого статусу розумним автономним роботам, зокрема, електронної особистості (електронної особи), здатної нести відповідальність за шкоду, яку було завдано, та розробити систему реєстрації таких роботів. Автори резолюції не готові надати точну дефініцію штучного інтелекту, оскільки передбачають певну класифікацію роботів з персональними характеристиками для індивідуального використання лише у конкретних випадках та в певній області виробничого сектора. У зв'язку з цим, на їхню думку, кожному роботизовану систему потрібно розглядати окремо. В залежності від предметно-об'єктного спрямування роботи спеціалістів у сфері штучного інтелекту кожен фахівець дає визначення, виходячи зі своєї галузі.

Попри те, що Резолюція Європарламенту в системі джерел права Європейського Союзу не належить до загальнообов'язкових правових актів, положення та рекомендації цього документу окреслюють бачення того, що можна в найближчій

перспективі очікувати від правового регулювання в цій сфері. Підсумовуючи, варто зазначити, що цей документ є орієнтиром та одним з перших реальних кроків на шляху до законодавчого закріплення відповідних обов'язкових стандартів розробки та використання штучного інтелекту, зокрема соціальних, етичних та правових.

Сьогодні однією з найвпливовіших організацій у правозахисній сфері в межах європейського континенту є Рада Європи, яка сприяє гармонізації законодавства та побудові єдиного демократичного правового простору на території своїх сорока семи держав-членів. Її вважають справжнім символом захисту прав людини в Європі, оскільки вона стоїть на сторожі забезпечення основних європейських цінностей, які є визначальними для розвитку, існування та процвітання будь-якої держави [12].

Так, 8 квітня 2020 року на 1373-му засіданні заступників міністрів було прийнято Рекомендації CM / Rec (2020)1 Комітету Міністрів державам-членам щодо впливу алгоритмічних систем на права людини (далі – Рекомендації CM / Rec (2020)1) [13]. У Преамбулі до Рекомендацій CM / Rec (2020)1 акцентується увага на безпрецедентному зростанні використання цифрових додатків як найважливіших інструментів повсякденного життя, включаючи комунікації, освіту, охорону здоров'я, економічну діяльність та транспорт, а також на їх важливій ролі у структурах управління, адміністрування та розподілу ресурсів. Зазначається, що наскрізні технології, які використовують алгоритмічні системи, мають певний вплив та потенціал для розв'язання важливих проблем, включаючи зміни клімату та сталий розвиток. Оскільки при застосуванні алгоритмічних систем (англ. algorithmic systems), пов'язаних з автоматизованим збором даних, аналітикою, прийняттям рішень, оптимізацією, можливий як негативний, так і позитивний вплив на реалізацію та захист усіх прав людини та основоположних свобод, Комітет міністрів вимагає від урядів держав-членів Ради Європи переглянути свої законодавчі рамки та політику, а також власну практику щодо закупівель, проектування, розробки та постійного використання алгоритмічних систем, з метою переконатися, що вони відповідають керівним принципам, викладеним в додатку до Рекомендацій CM / Rec (2020)1, зокрема «Керівні принципи щодо усунення впливу алгоритмічних систем на права людини» [13]. Хоча у Рекомендаціях CM / Rec (2020)1 не використовується термін штучний інтелект, проте надається тлумачення поняттю «алгоритмічні системи», що на думку автора, є характеристикою саме технологій штучного інтелекту.

Отже, у Рекомендаціях CM / Rec (2020)1 «алгоритмічні системи» розуміються як додатки, які, часто використовуючи методи математичної оптимізації, виконують одне або більше завдань, таких як збір, об'єднання, очищення, сортування, класифікація та виведення даних, а також вибір, визначення пріоритетності, прийняття рекомендацій та прийняття рішень. Спираючись на один або кілька алгоритмів, щоб виконати свої вимоги в умовах, в яких вони застосовуються, алгоритмічні системи автоматизують діяльність таким чином, що дозволяє створювати адаптовані послуги в масштабі та в режимі реального часу [13].

Стан законодавства в нашій державі на відміну від європейських країн знаходиться лише на початковому етапі на шляху до унормування та регулювання застосування технологій штучного інтелекту у різних сферах і потребує його удосконалення та гармонізації з європейським у цій сфері.



Тому аналіз змісту Резолюції Європейського Парламенту «Норми цивільного права по робототехніці» 2015/2013 (INL) та Рекомендацій CM / Rec (2020)1 є важливими, адже сьогодні в Україні з'являється все більше компаній, які здійснюють діяльність із розробки технологій на основі та/чи із залученням штучного інтелекту. Враховуючи курс на європейську інтеграцію нашої держави, очевидно, що саме стандарти Європейського Союзу в цій сфері будуть покладені в основу відповідних норм українського законодавства в майбутньому.

Так, у нашій країні Розпорядженням Кабінету Міністрів України 2 грудня 2020 року було схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні (далі – Концепція) [14] відповідно до плану пріоритетних дій Уряду на 2020 рік, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 вересня 2020 року № 1133 [15]. У Концепції визначено: проблеми, які потребують розв'язання, мета, принципи та завдання розвитку технологій штучного інтелекту в Україні як одного із пріоритетних напрямів у сфері науково-технологічних досліджень.

Концепція використовує термін «штучний інтелект» у такому значенні: «організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань» [14].

З іншого боку, у науковій літературі зустрічається чимало визначень та трактувань «штучного інтелекту» як конкретної галузі науки, зокрема: «це науковий напрям, в рамках якого ставляться і вирішуються задачі апаратного або програмного моделювання тих видів людської діяльності, які традиційно вважаються інтелектуальними» [16]. При цьому до переліку інтелектуальних задач відносять: розпізнавання образів; аналіз ситуації; логічне мислення; розуміння нової інформації; навчання і самонавчання; планування цілеспрямованих дій [16]. Система, яка визначена як, автоматизована інтелектуальна система, має певну мету і прагне так планувати свої дії, щоб досягати цієї мети. Відповідно функціонування автоматизованої інтелектуальної системи можна описати як постійне прийняття рішень на основі аналізу поточних даних та ситуацій для досягнення певної мети.

Деякі дослідники технологій штучного інтелекту намагаються виокремити й розмежувати такі поняття, як «штучний інтелект» та «штучний розум». Адаже на думку авторів: «штучний інтелект – це «можливість системи автономно підбирати найбільш оптимальний варіант розв'язання проблеми з набору наперед визначених варіантів» [17]. Щодо «штучного розуму», то «це (як мінімум) можливість «автономної» системи вибрати й синтезувати із наперед визначеного набору варіантів та розуміти відповідальність за ухвалюване рішення» [17].

Ключовим при розробці нормативно-правової бази щодо штучного інтелекту є формулювання дефініції «штучний інтелект» та визначення сфери його застосування. Визначення «штучного інтелекту» має бути достатньо гнучким, щоб врахувати технічний прогрес, водночас достатньо точним, щоб забезпечити необхідну правову визначеність.

Останні роки Європейський Союз активно намагається створити ефективні механізми регулювання штучного інте-

лекту. Розуміючи важливість розвитку цього напрямку, Європейська Комісія сформувала Групу експертів високого рівня зі штучного інтелекту (далі – Група експертів), до складу якої ввійшло 52 експерти, зокрема представники наукової спільноти, бізнесу та громадянського суспільства. Група експертів розробила документ «A definition of AI: Main capabilities and scientific disciplines», в якому штучному інтелекту надала такого визначення, зокрема це «системи штучного інтелекту – це програмні (і, можливо, також апаратні) системи, розроблені людьми, які, маючи складну мету, діють у фізичному чи цифровому вимірі, сприймаючи навколишнє середовище шляхом збору даних, інтерпретуючи зібрані структуровані чи неструктуровані дані, судження на основі знань або обробки інформації, отриманої на підставі цих даних, і визначаючи найліпші дії для досягнення поставленої мети. Системи штучного інтелекту здатні використовувати стандартні правила або вивчати цифрову модель та спроможні адаптувати свою поведінку, аналізуючи вплив своїх попередніх дій на навколишнє середовище» [18]. Група експертів також акцентувала на тому, що, хоча технології штучного інтелекту можуть діяти автономно, їхня поведінка значною мірою визначається та обмежується розробниками, оскільки люди встановлюють і програмують цілі, для досягнення яких штучний інтелект оптимізує свої дії.

Аналізуючи запропоновані визначення «штучного інтелекту», можна стверджувати, що уявлення про штучний інтелект постійно змінюються, трансформуються розуміння шляхів його розвитку, підходи до вивчення та функціонування в цілому. Відповідно сформувалося декілька точок зору у визначенні «штучного інтелекту», що призвело до різного трактування цього поняття. Наведемо деякі з них. Отже, штучний інтелект – це наука і техніка створення інтелектуальних машин; науковий напрям, в рамках якого ставляться і вирішуються задачі апаратного або програмного моделювання видів інтелектуальної людської діяльності; технології, необхідні для того, щоб роботи думали та діяли відповідно до вказівок людей або ситуації в навколишньому середовищі; алгоритмічні системи-додатки, які використовують методи математичної оптимізації; роботизовані системи; автоматизовані системи, здатні обирати найбільш оптимальний варіант розв'язання проблеми з комбінації наперед визначеного набору варіантів; організована сукупність інформаційних технологій.

**Висновки.** Аналізуючи філософсько-правові підходи до визначення поняття «штучний інтелект», можна впевнено стверджувати, що на сьогодні відсутні єдиний підхід та одна точка зору щодо визначення поняття «штучний інтелект» та його тлумачення. Проте слід зауважити, що термін «штучний інтелект» вживається у двох різних значеннях. По-перше, поняття «штучний інтелект» асоціюється з певним науковим напрямком, пов'язаним з дослідженнями природи штучного інтелекту, який спроможний мислити та усвідомлювати свої дії подібно людині. По-друге, цей термін застосовується для назви технології, системи та як можливість, використовуючи методи програмного моделювання та математичної оптимізації, приймати рішення для досягнення певної мети. Утім той чи інший підхід до визначення поняття штучного інтелекту істотно залежить (і буде залежати) від цілей розробки такого поняття та його подальшого застосування.

Таким чином, законодавцями та науковою громадськістю робляться певні кроки до створення відповідних регуляцій.

Проте у жодному офіційному документі нормативного визначення поняття «штучний інтелект» не міститься, хоча сам термін активно використовується у багатьох країнах.

#### Література:

1. Інтелект – Енциклопедія Сучасної України. URL: [https://esu.com.ua/search\\_articles.php?id=12386](https://esu.com.ua/search_articles.php?id=12386).
2. Онацький Є. Українська мала енциклопедія / Є. Онацький. Буенос-Айрес : Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині ; Друкарня «Чемпіон». Т. 4 Літери Ж-Й. 1959. С. 435–564.
3. Вітенко І. С., Вітенко Т. І. Основи психології. Видання друге, перероблене і доповнене. Нова книга, 2008. 256 с.
4. Основи загальної і медичної психології / за ред. І.С. Вітенка, О.С. Чабана. Тернопіль : Укрмедкнига, 2003. 344 с.
5. Jaspers, Karl: Allgemeine Psychopathologie. Ein Leitfaden für Studierende, Ärzte und Psychologen. Berlin: J. Springer 1913, 338 Seiten + 1 Blatt Verlagsanzeigen. Erstausgabe.
6. The Cambridge Declaration on Consciousness. URL: <https://fcmconference.org/img/CambridgeDeclarationOnConsciousness.pdf>.
7. Теличко О. А., Рекун В. А., Чабаненко Ю. С. Проблеми визначення та нормативного закріплення поняття «штучний інтелект» у законодавстві зарубіжних країн та України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. 2021. С. 310–313. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/75>.
8. Баранов О. А. Інтернет речей (IoT): регулювання надання послуг роботами зі штучним інтелектом. *Інформація і право*. № 4(27). 2018. С. 46–70.
9. Дрозд О. Ю. Цивільно-правове регулювання штучного інтелекту. Новітні досягнення та вектори розвитку сучасної юриспруденції. DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-244-2-2-2>.
10. New Robot Strategy. The Headquarters for Japan's Economic Revitalization. 10.02.2015. URL: [https://www.meti.go.jp/english/press/2015/pdf/0123\\_01b.pdf](https://www.meti.go.jp/english/press/2015/pdf/0123_01b.pdf).
11. Civil Law Rules on Robotics. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52017IP0051>.
12. Аббакумова Д. В. Комітет міністрів ради Європи: міжнародно-правова природа та повноваження : монографія / Д. В. Аббакумова. Х. : Право, 2016. 256 с.
13. Recommendation CM/Rec(2020)1 of the Committee of Ministers to member States on the human rights impacts of algorithmic systems. URL: [https://search.coe.int/cm/Pages/result\\_details.aspx?ObjectID=09000016809e1154](https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016809e1154).
14. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні на 2021-2024 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.05.2021 № 438-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/438-2021-%D1%80#Text>.
15. Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2020 рік : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.09.2020 № 1133-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1133-2020-%D1%80#Text>.
16. Пчелянський Д. П., Воїнова С. А. Штучний інтелект: перспективи та тенденції розвитку. *Automation of technological and business processes*. Volume 11. Issue 3. 2019. С. 59–64.
17. Єфремов М. Ф., Єфремов Ю. М., Штучний інтелект, історія та перспективи розвитку. *Вісник ЖДТУ. Серія «Технічні науки»*. Вип. 2(45), 2008. С. 123–126. DOI: 10.26642/tn-2008-2(45)-123-126.
18. High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. A definition of AI: Main capabilities and scientific disciplines. URL: [https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/ai\\_hleg\\_definition\\_of\\_ai\\_18\\_december\\_1.pdf](https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/ai_hleg_definition_of_ai_18_december_1.pdf).

#### Tiuria Yu. Analysis of philosophical and legal approaches to the definition of the concept of «artificial intelligence»

**Summary.** The use of the latest digital technologies, in particular artificial intelligence, leads to the creation of innovative products and services, and opens up new opportunities for economic and social growth. Under the conditions of the active development of digitalization of society and the formation of the digital economy, today the formation of a conceptual apparatus for the definition of the concept of “artificial intelligence” and derivative technologies for the establishment and application of certain legal mechanisms to regulate the use of such technologies not only in the technical sphere, but also for any. The absence of a definition of the concept of “artificial intelligence” determines certain uncertainty in the legal, social and moral-ethical fields. Accordingly, the article studies and explores philosophical-legal approaches to the definition of the concept of “artificial intelligence” in order to establish a unified and generally recognized definition of it.

The philosophical approach to the definition of the concept of “artificial intelligence” is based on the understanding of the nature of the consciousness of human intelligence and on the simulation of the algorithm of action of artificial intelligence in the likeness of natural (human) intelligence.

The legal approach is based on the formulation of the definition of “artificial intelligence” and the definition of the scope of its application at the legislative level. It is emphasized that the concept of “artificial intelligence” must be flexible enough to take into account technical progress, while accurate enough to provide the necessary legal certainty.

It is established that today the term “artificial intelligence” is used in two different meanings, in particular as a scientific direction related to the research of the nature of artificial intelligence, and as a certain technology, an automated system and an organized set of information technologies, capable of achieving the goal of making decisions through the use of methods of software modeling and mathematical optimization.

**Key words:** intelligence, artificial intelligence, automated system, definition, philosophical and legal approaches, legal determination.

---

**ТРУДОВЕ ПРАВО;  
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

---

**Пожарова О. В.**,  
кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення  
Національного університету «Одеська юридична академія»

**Пожаров Ю. В.**,  
адвокат, Рада адвокатів Одеської області

## ПОНЯТТЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЗА МІЖНАРОДНИМИ АКТАМИ ТА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

**Анотація.** У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз поняття «дискримінація», які закріплені в актах Організації Об'єднаних Націй, Міжнародної організації праці та нормативно-правових актах національного законодавства. Розглянуто поняття «диференціація», «толерантність» та їх співвідношення з дискримінацією.

Запропоновано визначення «антидискримінаційне законодавство», яке можлива розглядати як систему правових норм різної юридичної сили, що спрямовані на усунення та недопущення будь-яких форм дискримінації як у публічній, так і приватній сферах життя.

Охарактеризована загальноєвропейська система правил з протидії дискримінації, яку прийнято називати «антидискримінаційне право» та досліджено антидискримінаційне законодавство Європейського Союзу щодо правових заходів захисту від дискримінації. Було звернуто увагу на захист від дискримінації за ознакою расового чи етнічного походження щодо працевлаштування та професійної підготовки, освіти, соціального захисту, членства в організаціях, доступу до товарів й послуг.

Встановлено, що базовим для антидискримінаційного законодавства є принцип рівності, який закріплений у багатьох прийнятих міжнародних актах, а саме: деклараціях ООН – «Про ліквідацію дискримінації щодо жінок», «Про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань»; конвенціях ООН: «Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації», «Про припинення злочину апартеїду і покарання за нього», «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок»; конвенціях МОП: «Про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності», «Про дискримінацію в галузі праці та занять», «Про політику в галузі зайнятості», тощо.

Проаналізовано Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яка визначає поняття «дискримінація щодо жінок» та Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації на предмет визначення «расова дискримінація». Зроблено висновок, що дискримінація означає будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, оснований на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, статі, релігії, політичних переконань, походження (іноземного або соціального), віку, стану здоров'я чи з інших підстав, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях.

Вносяться пропозиції щодо вдосконалення поняття «диференціація» закріпленого у національному законодав-

стві з метою встановлення чітких критеріїв враховуючи пропозиції науковців та прецедентну практику Європейського суду з прав людини.

**Ключові слова:** дискримінація, рівність, диференціація, толерантність, антидискримінаційне законодавство, міжнародний захист від дискримінації, інституційний механізм подолання дискримінації, Європейський суд з прав людини, Конвенція, Організація Об'єднаних Націй.

**Постановка проблеми.** Дискримінація є дуже мінливим явищем, яке потребує постійного переосмислення. Враховуючи прагнення України увійти до числа учасниць Європейського Союзу, доречно наголосити на доцільності узгодження вітчизняних стандартів з нормами розвинених держав Європейського Союзу у сфері протидії дискримінації. На сьогодні актуальною проблемою у теоретичному і практичному аспектах є проблема визначення поняття дискримінації та співвідношення з диференціацією, толерантністю.

Здійснення порівняльно-правового аналізу норм чинного національного законодавства у сфері протидії дискримінації з міжнародними та європейськими стандартами є актуальним питанням науки трудового права України.

**Стан дослідження.** Теоретичні та практичні проблеми протидії дискримінації досліджуються у наукових роботах А.О. Антона, А.Я. Лавріва, Н.М. Митиної, Г.І. Чанишевої, І.В. Янковець та інш. Утім, незважаючи на значну увагу вчених до проблем дискримінації в Україні, переважна більшість їх робіт присвячена окремим видам дискримінації, тому питання щодо визначення поняття дискримінації потребують подальших наукових досліджень.

**Метою даної статті** є визначення поняття «дискримінація» за законодавством України та аналіз міжнародних актів на предмет закріплення недискримінаційних принципів й поняття «дискримінація», а також внесення пропозицій щодо його удосконалення.

**Виклад основних положень.** Поступово майже всі Європейські країни прийняли антидискримінаційне законодавство, яке направлено на впровадження «рівного ставлення» та втілення в життя антидискримінаційних принципів. Антидискримінаційне законодавство можлива розглядати як систему правових норм різної юридичної сили, що спрямовані на усунення та недопущення будь-яких форм дискримінації як у публічній, так і приватній сферах життя.

Також існує термін «антидискримінаційне право», яке вживається у європейській практиці. Антидискримінаційні

інструменти, судова практика, антидискримінаційні механізми, правила їхнього використання, а також особливості їхньої дії в конкретній ситуації – саме з цих компонентів складається єдина загальноєвропейська система правил з протидії дискримінації, яку прийнято називати «антидискримінаційне право».

Варто констатувати, що базовим для антидискримінаційного законодавства є принцип рівності, який закріплений у багатьох міжнародних актах прийнятих Організацією Об'єднаних Націй (далі – ООН), Міжнародною організацією праці (далі – МОП), тощо.

Так, у статті 1 Загальної декларації прав людини були сформульовані антидискримінаційні норми, за якими «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» [1].

Крім того, у другій половині ХХ століття було ухвалено наступні антидискримінаційні міжнародні акти, а саме: декларації ООН («Про ліквідацію дискримінації щодо жінок», «Про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань»); конвенції ООН («Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації», «Про припинення злочину апартеїду і покарання за нього», «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок»); конвенції МОП («Про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності» від 1951 року № 100, «Про дискримінацію в галузі праці та занять» від 1958 року № 111, «Про політику в галузі зайнятості» від 1964 року № 122); конвенція ЮНЕСКО («Про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти»).

Серед актів антидискримінаційного законодавства варто звернути увагу на Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, яка дозволяє захистити свої права та свободи у Європейському суді з прав людини. Можливо констатувати, що в Європейському Союзі (далі – ЄС) до антидискримінаційного законодавства відносять: Хартію основних прав Європейського Союзу та директиви прийняті в 2000 році. Основні права та свободи у Хартії скомпоновані в шести розділах, а саме: гідність; свобода; рівність; солідарність; права громадян і справедливість. Розділ III про рівність містить загальні положення про рівність перед законом і заборону будь-якої форми дискримінації, а також більш конкретні положення, що стосуються прав дитини й осіб похилого віку, інтеграції осіб з обмеженими можливостями, рівності між жінками та чоловіками й мовної різноманітності [2].

Крім того, Директива № 2000/43/ЄС Ради ЄС, що імплементує принцип рівного поводження з людьми, незалежно від расового та етнічного походження (Директива щодо расової або етнічної приналежності) закріплює: захист від дискримінації за ознакою расового походження або етнічного походження стосовно освіти, професійної підготовки, працевлаштування, соціального захисту, членства в організаціях, доступу до товарів й послуг; визначення форм дискримінації та переслідування; позитивні дії, тощо [3].

Директива № 2000/78/ЄС ради ЄС, що встановлює загальну систему рівного ставлення у сфері зайнятості та рівного ставлення (Рамкова директива про трудову діяльність) встановлює загальні рамки для однакового ставлення в трудовій діяльності й професійній підготовці незалежно від релігії або віри, обмежених можливостей, віку або сексуальної орієнтації та покладає зобов'язання на роботодавців щодо вживання розумних зусиль для розміщення осіб з обмеженими можливостями, які

відповідають установленим вимогам для участі в навчанні або оплачуваної трудової діяльності та ін.

Аналіз законодавства окремих зарубіжних країн дає можливість зробити висновок про те, що в Австралії, Бразилії, Великій Британії, Грузії, Ізраїлі, Ірландії, Молдові, Канаді, ПАР, Сінгапурі, США – норми, які спрямовані на боротьбу з виявами усіх форм дискримінації закріплені в окремих нормативно-правових актах у формі закону.

Поняття «дискримінація» походить від латинського «discriminatio» – «розрізнення», тобто навмисне обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян, засноване на характеристиках, що не є прийнятними.

Відповідно до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації вислів «расова дискримінація» означає будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, основані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя [4].

Згідно із Конвенцією ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок поняття «дискримінація щодо жінок» означає будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі [5].

З цитованих положень випливає цілком логічний висновок, що дискримінація означає будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, основаних на ознаках раси, кольору шкіри, статі, релігії, різних видів походження (наприклад: національного, етнічного, іноземного, соціального), політичних переконань, віку, стану здоров'я чи з інших підстав, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях.

Але у словниковій літературі, наприклад: у Юридичній енциклопедії та Багатомовному юридичному словнику-довіднику – дискримінація розглядається як навмисне порушення, обмеження або позбавлення прав, або відмови у захисті таких прав особам, соціальним групам з певними ознаками. За Словниковим української мови «дискримінація» – це обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за расовою або національною належністю, політичними і релігійними переконаннями.

І.В. Янковець у дисертаційній праці «Дискримінація та інституційний механізм подолання її в Україні» запропонувала періодизацію розвитку уявлень про дискримінацію, розглядаючи її як правове явище з позиції визначення нерівності як елементу суспільного та державного устрою у правових пам'ятках, міжнародних договорах та філософсько-правовій спадщині європейських народів, а саме: на I-му етапі (із появою перших держав) відбулась інституціоналізація дискримінації (нерівності) як способу збереження влади панівних соціальних груп над підпорядкованими; на II-му етапі

(XIII–XVIII ст.) – відбулося формування елементів правового статусу, рівнозначного для всіх соціальних прошарків; на III-му етапі (XVIII ст. – сер. XX ст.) відбулася інституціоналізація рівності як основи правового статусу особи; на IV-му етапі (1948 р.) – із підписанням Загальної декларації прав людини – було створено правову основу національного захисту від дискримінації; на V-му етапі (від 1950 р. до сьогодні) – із підписанням Європейської конвенції з прав людини – інституційний захист від дискримінації забезпечується на міжнародному рівні.

Крім цього, вона запропонувала своє визначення дискримінації як особливого порушення прав людини і громадянина, сутність якого полягає у запереченні свободи, рівності та гідності особи (групи осіб), або в унеможливленні втілити ці цінності у суспільних відносинах на власний розсуд у формах діяльності, які за змістом та наслідками не порушують прав інших осіб [6, с. 44–46].

Цікава точка зору І.В. Лагутіної, яка розглядає дискримінацію через різне ставлення до працівників на підставі окремих рис та ознак характерних тільки для них, що в цілому призводить до нерівності можливостей.

У той же час М. Саєнко у праці «Теоретичні аспекти дискримінації як об'єкта правового дослідження» зазначає, що «дискримінація полягає у правовій оцінці дій, які несуть загрозу правам і законним інтересам осіб, та в удосконаленні правового регулювання з метою забезпечення юридичної рівності» [7, с. 47].

С. Ковбасюк звернув увагу, що визначити поняття дискримінації непросто з огляду на низку обставин. По-перше, дискримінація є ставленням до людини з порушенням принципу рівності, тому складність визначення дискримінації є наслідком проблем визначення концепту рівності. По-друге, критерії дискримінації не завжди є однозначними та можуть зумовлювати сумніви в їхній обґрунтованості [8, с. 260].

Дійсно, в Україні основним нормативно-правовим актом, що розкриває законодавче визначення дискримінації та встановлює основні засади боротьби з дискримінацією в різних сферах, є Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Стаття 1 цього закону закріплює, що дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правовимірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [9]. Таким чином, неоліком підходу до визначення дискримінації у вітчизняному законодавстві стає фактична неможливість сформулювати конкретні ознаки дискримінації як певного різновиду правопорушення.

І.В. Янковець запропонувала наступні сутнісні ознаки дискримінації, які можуть бути інтерпретовані як: а) встановлення привілейованого становища певної соціальної групи відносно інших в рівних умовах; б) погіршення становища певної соціальної групи відносно інших в рівних умовах; в) неприйняття потреб членів соціальної групи, які зазнають обмежень, зумовлених незалежними та об'єктивними причинами.

Аналіз досліджень щодо поняття «дискримінація» та механізму боротьби з цим явищем у національній юридичній науці здебільшого пов'язане з галузевою специфікою цього явища та з особливостями захисту різних категорій осіб від дискримінації.

Окремо варто звернути увагу на термін «диференціація». «Диференціація» має іноземне походження, що в перекладі з латинської мови «differentia» означає «різниця», «відмінність». Сучасний словник слів іншомовного походження дає визначення цього терміну, як поділ, розчленування цілого або комплексу на окремі частини, форми складові елементи. Як зазначає М.І. Іншин індивідуалізація загальної правової норми стосовно окремих категорій працівників, які володіють не однаковими здібностями або працюють у різних умовах, є завдання диференціації.

Таким чином, диференціація – це встановлення відмінностей у правовому регулюванні трудових відносин з урахуванням їхніх особливостей та суб'єктивного складу. Однак головною відмінністю «дискримінації» від «диференціації» є те, що в першому випадку настають негативні наслідки для особи, а в другому – позитивні наслідки.

Також необхідно розглянути термін «толерантність», під яким розуміють «допустиме відхилення». Декларація принципів толерантності, яка затверджена Резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року розглядаючи цю категорію не тільки як основний принцип але й як головну умову для миру, соціально-економічного розвитку всіх народів закріплює її визначення. Так, під толерантністю розуміють єдність у різноманітті; активну позицію, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини; обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму, демократії та правопорядку тощо.

Високий рівень толерантності у суспільстві – це показник позитивних соціальних відносин що склалися, адже її відсутність може призвести до напруженості, що спричиняє насильство, конфлікти та війни. Толерантність – це також ціннісна основа поваги до людей, людська чеснота, гармонійна сумісність суспільного й індивідуального буття. В правовому контексті толерантність – це спосіб та принцип юридичної поведінки у сфері функціонально-рольового спілкування та суспільних відносин.

Отже, дискримінація – це один із видів порушення прав людини, а основними її причинами є стереотипи та упередження, тому до дискримінації не можна ставитися толерантно.

Ще однією особливістю у конструюванні законодавчого визначення дискримінації є формування критеріїв віднесення тих або інших дій (ситуацій) до дискримінаційних. Такі критерії найбільш повно сформульовані в практиці Європейського суду з прав людини. Аналіз практики Європейського Суду вказує на те, що через його прецедентну практику у своїй сукупності розкривається складний механізм боротьби з дискримінацією, який діє на підставі розуміння явища дискримінації, визначення її критеріїв, особливостей обов'язку доведення дискримінації, тощо.

**Висновки з дослідження та перспективи подальших розробок у цьому напрямі.** Українське суспільство впродовж своєї історії виявляло достатній рівень толерантності та недискримінації. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» встановлює основні засади боротьби

з дискримінацією в різних сферах життя та закріплює поняття «дискримінація», яке потребує доопрацювання в аспекті визначення чітких критеріїв дискримінації з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

#### *Література:*

1. Загальної декларації прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 року. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
2. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 року. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_524#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text)
3. Директива № 2000/43/ЄС Ради ЄС, що імплементує принцип рівного поводження з людьми, незалежно від расового та етнічного походження від 29.06.2000 року. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_a65#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a65#Text)
4. Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965 року. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_105#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text)
5. Конвенцією Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 року. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_207#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text)
6. Янковець І.В. Дискримінація та інституційний механізм подолання її в Україні : дис. ... доктора філософії з права. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/14440/Дисертація%20Янковець.pdf?sequence=4&isAllowed=y>
7. Саєнко М.І. Теоретичні аспекти дискримінації як об'єкта правового дослідження. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 47–52.
8. Ковбасюк С. Напрями інституалізації недискримінації в Україні. *Теорія держави і права*. 2019. № 12. С. 259–265.
9. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.08.2012 року. № 5207- VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 412.

#### **Pozharova O., Pozharov Yu. The concept of discrimination under international acts and legislation of Ukraine**

**Summary.** The article provides a comparative legal analysis of the concept of “discrimination”, which are enshrined in acts of the United Nation, The International Labor Organization and normative legal acts of national legislation. The concepts of “differentiation” and “tolerance” and their correlation with discrimination are considered.

The definition of “anti-discrimination legislation” is proposed, which can be considered as a system of legal norms of various legal force aimed at eliminating and preventing

any form of discrimination in both public and private spheres of life.

The article describes the pan-European system of rules for combating discrimination, which is commonly called “anti-discrimination law”, and examines the anti-discrimination legislation of the European Union on legal measures to protect against discrimination based on racial or ethnic origin in relation to employment and training, education, social protection, membership in organizations and access to goods and services.

It is established that the basic principle for anti – discrimination legislation is the principle of equality, which is enshrined in many adopted international acts, namely: UN declarations – “On the elimination of discrimination against women”, “On the elimination of all forms of intolerance and discrimination based on religion or belief”; UN conventions: “On the elimination of all forms of racial discrimination”, “On the suppression and punishment of the crime of apartheid”, “On the elimination of all forms of discrimination against women”; ILO Conventions: “On equal remuneration of men and women for work of equal value”, “On discrimination in the field of work and occupation”, “On employment policy”, etc.

The UN Convention on the elimination of all forms of discrimination against women, which defines the concept of “discrimination against women”, and the International Convention on the elimination of all forms of racial discrimination are analyzed for the definition of “racial discrimination”. It is concluded that discrimination means any distinction, exclusion, restriction or preference based on race, colour, ancestry, national or ethnic origin, sex, religion, political opinion, foreign or social origin, age, health status or other grounds, the purpose or consequence of which is to destroy or diminish the recognition, use or exercise on an equal basis of human rights and fundamental freedoms in political, economic, social, cultural or any other fields.

Proposals are being made to improve the concept of “differentiation” enshrined in national legislation in order to establish clear criteria, taking into account the proposals of scientists and the case-law of the European Court of human rights.

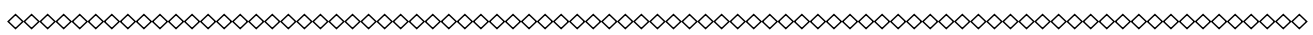
**Key words:** discrimination, equality, differentiation, tolerance, anti-discrimination legislation, international protection against discrimination, institutional mechanism of eliminating discrimination, European Court of Human Rights, convention, United Nations.







**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ,  
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**



*Кедик В. П.,  
кандидат юридичних наук,  
доцент кафедри кримінального права  
Національного університету «Одеська юридична академія»*

## ЗМІСТ УНІВЕРСАЛЬНОГО ПРИНЦИПУ ЧИННОСТІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ПРОСТОРИ

**Анотація.** Універсальний принцип спрямовано боротьбу з міжнародними злочинами. Він полягає в тому, що іноземні громадяни та особи без громадянства, які постійно не проживають в Україні вчинили злочин поза межами України, підлягають кримінальній відповідальності за КК України у випадках, передбачених міжнародним договором України, якщо вони не були засуджені в іноземній державі. Особливістю універсального принципу є те, що відповідно до нього визначається злочинність і караність найбільш небезпечних міжнародних злочинів та злочинів міжнародного характеру за національним законодавством держави; -правовими документами

Цей принцип заснований на міжнародних зобов'язаннях України, щодо боротьби з найбільш небезпечними злочинами, такими як тероризм, геноцид, викрадення повітряного судна, фальшивомонетництво, злочинами, пов'язаними з незаконними діями з наркотичними засобами та іншими небезпечними злочинами. Такі злочини відносять до категорії про конвенційних злочинів у зв'язку з тим, що держави – учасниці відповідних міжнародних угод – приймають він зобов'язання щодо протидії їм, зокрема і зобов'язання щодо встановлення за скоєння таких діянь кримінальної відповідальності у національному законодавстві.

Універсальний принцип діє, якщо особу не було засуджено в іноземній державі. При цьому немає значення, в якій державі особу було засуджено (або, навпаки, виправдано). При конкуренції універсального принципу з територіальним принципом або громадянства застосовується принцип універсальний. Дане положення означає, що якщо кримінальне переслідування особи за вчинений ним злочин може бути здійснено відповідно до кримінально-правових норм трьох держав: а) місця скоєння злочину, б) громадянином якого є винний, в) де особа притягується до кримінальної відповідальності, – пріоритет належить нормі держави, у якій особа притягується до кримінальної відповідальності.

Як зазначалося, особливістю універсального принципу є те, що відповідно до нього визначаються злочинність та караність найбільш небезпечних злочинів у міжнародному кримінальному праві, міжнародних злочинів та злочинів міжнародного характеру, за національним законодавством держави, місця притягнення особи до відповідальності незалежно від її державної приналежності та території, де було скоєно злочин, якщо інше не передбачено міжнародно-правовими документами.

Тому лише з урахуванням універсального принципу можливі організація спільної боротьби, координація дій щодо злочинів зазначеної вище категорії.

**Ключові слова:** право, міжнародне право, кримінальне правопорушення, злочин, юрисдикція, універсальна юрисдикція, конвенція, ратифікація, договір.

Кримінально-правовий захист основних соціальних цінностей та регулювання суспільних відносин, що виникають у зв'язку зі скоєнням злочинів, займають важливе місце у ряді функцій сучасної держави. Його суверенне право встановлювати кримінально-правову заборону та застосовувати покарання до правопорушників зумовлено не лише логікою історичного розвитку правових відносин, а й прямо продиктовано конституційними зобов'язаннями держави щодо захисту прав людини, забезпечення громадської безпеки та підтримання світового правопорядку не тільки на території своєї держави, а і поза неї. Універсальний принцип не мав би так багато прихильників свого часу, якби не відкривав нові перспективи у формулюванні меж дії кримінального закону. Сьогоднішнє тлумачення принципу та її роль їхній загальній системі показують, що з його постулатів ось уже століття не розглядаються як суто самостійні правила, здатні замінити принцип територіальний. З теоретичної точки зору універсальний принцип має набагато менше недоліків та протиріч, ніж спостерігається в деяких інших.

Проблема універсального принципу дії кримінального закону завжди привертала увагу вчених як фахівців у спільній теорії права, і криміналістів. Слід зазначити значні внески в дослідження універсального принципу дії кримінального закону у просторі М.В. Буромєнський, Н.А. Зелінська, В.В. Коваленко, О.Г. Кибальник, Л.В. Іногамової-Хегай, А.А. Музика, В. О. Навроцький, М. І. Хавронюк та деякі інші. Зазначені автори зробили внесок у розвиток досліджуваної проблеми. Проте проблема дії кримінального закону у просторі розглядалася в них паралельно з питаннями дії кримінального закону у часі. Усе це викликає необхідність поглибленої розробки низки важливих положень, що стосуються проблем універсального принципу дії кримінального закону у просторі, і навіть визначає актуальність і значимість досліджуваної теми.

**Метою статті** є полягати у вивченні універсального принципу дії кримінального закону, визначенні оптимальних меж його дії у просторі, виявити недоліки у правовому регулюванні дії кримінального закону у просторі та розробити заходи щодо їх усунення.

Так, згідно із статтею 8 КК іноземці і особи без громадянства, що постійно не проживають в Україні, які скоїли злочин за її межами, підлягають в Україні відповідальності відповідно до КК України у випадках, передбачених міжнародними договорами або якщо вони зробили передбачені цим Кодексом особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або здійснені ними злочини кваліфікуються як особливо тяжкі

і направлені проти прав і свобод громадян України або проти інтересів України (реальний принцип) [3, с. 52].

Випадками, що передбачені міжнародними договорами, передбачають, що:

а) вчиненні злочини відносяться до міжнародних злочинів або злочинів міжнародного характеру;

б) згідно з міжнародними угодами України іноземець або особа без громадянства, що не проживає постійно в Україні, та вчинили вказані злочини, не користуються імунітетом від кримінальної відповідальності і можуть бути видані Україні [4, с. 34].

Злочини міжнародного характеру в юридичній літературі називаються неоднаково: «міжнародні кримінальні злочини», «кримінальні злочини міжнародного характеру», «конвенційні злочини» тощо. Але, можна погодитися з думкою професора В. П. Панова, ці розбіжності носять суто термінологічний характер і перераховані назви фактично є синонімами.

Деякі із злочинів міжнародного характеру ще раніше аналізувалися ученими як міжнародні, інші з'явилися тільки останнім часом, окремі модифікувалися, набули нових ознак.

Характерним для цих злочинів є те, що вони посягають на міждержавні інтереси, тобто мають міжнародний характер. Очевидним є те, що проти злочинів міжнародного характеру жодна держава світу не може самостійно вести боротьбу в силу особливостей цих протиправних діянь, що вчиняються на території різних країн. У багатьох випадках держави вже досягли згоди щодо співпраці у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру шляхом укладення відповідних міжнародно-правових договорів [2, с. 101].

Ще на початку ХХ століття проблему міжнародних злочинів досліджували, зокрема, Н. Коркунов, Ф. Діст, Ф. Мартене та інші вчені. До таких злочинів вони відносили прагнення одних держав до поневолення інших на всесвітнього панування, напад без оголошення війни та достатнього приводу.

Багато юристів висловлювали власні думки щодо визначення поняття міжнародних злочинів. Так, професор П. С. Ромашкін говорив, що ці злочини спрямовані на основи міжнародних відносин. Професор А. М. Трайнін міжнародні злочини називав злочинами проти людства. Дослідник М. Л. Лазарев зазначав, що вони посягають на незалежність кожного народу і мирні відносини між ними. Дослідник Д. Б. Левін такі злочини розглядав як посягання на свободу народів світу, інтереси всього прогресивного людства, основи міжнародного спілкування, права та інтереси всіх держав. Дослідник Л. А. Моджорян вказував, що вони є посяганнями на саме існування держави і нації.

Професор В. П. Панов зазначив, що міжнародними злочинами визнаються особливо небезпечні для людської цивілізації порушення принципів і норм міжнародного права, які мають визначальне значення для забезпечення миру, захисту особи та інтересів міжнародного співтовариства в цілому [6, с. 115].

Вперше перелік таких злочинів було запропоновано Статутом Нюрнберзького Міжнародного воєнного трибуналу 1945 року. У статті 6 Статуту до категорії міжнародних віднесено три групи злочинів проти людства:

1) злочини проти миру, а саме: планування, підготовка, розв'язування чи ведення агресивної війни в порушення міжнародних договорів, угод чи запевнень або участь у спільному плані чи змові, які спрямовуються на здійснення будь-якої із вищезазначених дій;

2) воєнні злочини, а саме: порушення законів чи звичаїв війни, в тому числі вбивства, тортури чи захоплення в рабство чи з іншою метою цивільного населення окупованої території, вбивства чи тортури військовополонених чи осіб, які знаходяться в морі, вбивства заручників, пограбування суспільної чи приватної власності, безглузді руйнування міст і сіл, розорення, що не виправдані воєнною необхідністю, та інші злочини;

3) злочини проти людства, а саме: вбивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені щодо цивільного населення до чи під час війни, або переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою здійснення чи у зв'язку із будь-яким злочиним, що підпадає під юрисдикцію трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені, чи ні.

Зазначена класифікація міжнародних злочинів мала велике значення як перший документ міжнародного кримінального права, спрямований на захист миру і безпеки людства.

Із часом класифікація ускладнювалася, зокрема, Конвенція про запобігання злочинності геноциду і покарання за нього 1948 року віднесла до категорії цих злочинів також геноцид. Цим поняттям визначалися дії, вчинені із наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку.

Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949 року та Додатковим протоколом I до них 1977 року було суттєво доповнено перелік воєнних злочинів та злочинів проти людяності.

В 1968 році Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства назвала серед міжнародних злочинів злочини проти людства, вигнання в результаті збройного нападу чи окупації, нелюдські дії, які є наслідком політики апартеїду, а також геноциду.

Детально та обґрунтовано визначив цю групу злочинів професор І. І. Карпець. На його думку, це – діяння, передбачені міжнародними угодами (конвенціями), що не відносяться до злочинів проти людства, але посягають на нормальні відносини між державами, завдають шкоду мирному співробітництву в різних галузях суспільних відносин (економічних, соціально-культурних, майнових тощо), а також організаціям і громадянам, карані або згідно норм, встановлених у міжнародних угодах (конвенціях), ратифікованих в установленому порядку, або згідно норм національного кримінального законодавства згідно з цими угодами.

Доречно звернути увагу на деякі особливості злочинів, що розглядаються:

По-перше, відповідальність за злочини міжнародного характеру несуть фізичні особи.

По-друге, об'єктом злочинного посягання в даному випадку виступають нормальні відносини, міждержавне співробітництво, права людини та інші загальнолюдські цінності.

По-третє, кримінальна відповідальність за ці злочини міжнародного характеру настає за національними нормами кримінального, кримінально-процесуального і кримінально-виконавчого законодавства.

Треба зауважити, що за своїм характером, ступенем небезпеки і змістом злочини міжнародного характеру є неоднорідними. Цим пояснюється наявність різних підходів до переліку та класифікації таких діянь [160, с. 157].

Професор І. І. Карпець систематизував та виділив чотири групи злочинів міжнародного характеру.

Перша – злочини, що завдають шкоди мирному співробітництву і нормальному здійсненню міждержавних відносин. До них автор відносить тероризм і близькі до цього злочину склади, такі, як захоплення літаків, незаконну радіотрансляцію тощо.

Друга група – це злочини, що завдають шкоди міжнародному економічному і соціально-культурному розвитку. До них віднесені злочини, що завдають шкоду навколишньому середовищу, злочини проти національно-культурної спадщини народів у найрізноманітніших формах, контрабанду і нелегальну еміграцію, розповсюдження і торгівлю наркотиками, підробку грошей і цінних паперів та деякі інші,

Третя група – це злочини, що завдають шкоди особі, приватній, державній власності і моральним цінностям. До них можна віднести торгівлю людьми, піратство, розповсюдження порнографії і деякі інші злочини, щодо яких є міжнародні конвенції і угоди.

Четверта – інші злочини міжнародного характеру. До них можна віднести злочини, вчинені на борту повітряного судна, розрив чи пошкодження підводного кабелю, зіткнення морських суден і ненадання допомоги на морі [5, с. 158].

Однією з перших найбільш повно дослідила злочини, що посягають на міжнародний правопорядок, і щодо яких на той час були укладені міжнародні угоди між державами, дослідник Л. Н. Галенська.

До таких злочинів вона віднесла: рабство, работоргівлю, інститути і звичаї, подібні їм; торгівлю жінками і дітьми; фальшування монет; розповсюдження порнографічних видань; незаконну торгівлю і вживання наркотиків; «піратське» радіомовлення; піратство; розрив чи пошкодження підводного кабелю; зіткнення морських суден і ненадання допомоги на морі; злочини, що вчиняються на борту повітряного судна.

Останнім часом перелік злочинів міжнародного характеру поповнюється.

Професор В. П. Папов, зокрема, зазначає, що при постійному зростанні міжнародної злочинності і невтішних прогнозах спеціалістів у цій галузі перелік злочинів міжнародного характеру не може бути вичерпним. Автор не виключає появи змін у їх якісних та кількісних характеристиках в умовах посилення нестабільності міждержавних відносин [6, с. 38].

Отже, в залежності від об'єкта злочинного посягання, ступеня міжнародної небезпеки та інших ознак В. П. Панов поділяє злочини міжнародного характеру на такі основні групи:

1. Злочини проти стабільності міжнародних відносин: міжнародний тероризм; захоплення заручників; захоплення, захоплення літаків та інших повітряних транспортних засобів та інші діяння, вчинені на борту повітряного судна і в міжнародних аеропортах; розкрадання ядерного матеріалу; вербування, використання, фінансування і навчання найманців, а також участь найманця у воєнних діях: незаконна радіо- і телетрансляція; пропаганда війни.

2. Діяння, що завдають шкоди економічному, соціальному і культурному розвитку держав: фальшування монет; легалізація злочинних прибутків; незаконний обіг наркотич-

них засобів і психотропних речовин; контрабанда: нелегальна міграція і посягання на культурні цінності народів.

3. Злочинні посягання на особисті права людини: рабство, работоргівля; торгівля жінками, дітьми, експлуатація проституції третіми особами; розповсюдження порнографії; катування та інші жорстокі, нелюдські чи принижуючі гідність види ставлення і покарання, а також, передбачені в проекті Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, «систематичні і масові порушення прав людини», насильницькі зникнення та інші.

4. Злочини, вчинені у відкритому морі: піратство (морський розбій); розрив або пошкодження підводного кабелю чи трубопроводу; зіткнення морських суден; неподання допомоги на морі; забруднення морського середовища шкідливими речовинами; порушення правового режиму континентального шельфу і спеціальної економічної зони; порушення встановлених правил морських промислів.

5. Воєнні злочини міжнародного характеру: застосування заборонених засобів і методів ведення війни; насильство над населенням у районі воєнних дій; незаконне носіння чи зловживання знаками Червоного Хреста і Червоного Напівмісяця; мародерство; погане поводження з військовополоненими; недбале виконання обов'язків щодо поранених і хворих військовополонених, вчинення дій, спрямованих на шкоду іншим військовополоненим [6, с. 39].

Отже, до нього часу чітких критеріїв, за якими ті чи інші діяння можна було б віднести до злочинів міжнародного характеру, все ще не вироблено. Дослідник Л. Н. Галенська справедливо зазначила, що такого роду багатосторонні договори, як правило, укладаються у випадках, коли злочинні діяння вчиняються на території декількох держав або на території, що не знаходиться під юрисдикцією ні однієї держави, що обумовлює зацікавленість декількох або багатьох суб'єктів; коли злочин носить тривалий характер, що не дозволяє визначити, на території якої держави він вчинений (злочини, вчинені на борту повітряного судна); коли злочинні діяння ускладнені іноземним елементом, тобто є іноземці-співучасники, наслідки злочину, вчиненого за кордоном, настали на території даної держави тощо [1, с. 78].

Державами світу укладені угоди, об'єктом яких стали міждержавні відносини щодо визначення деяких протиправних діянь як злочинів міжнародного характеру. Держави співпрацюють у запобіганні таких діянь і покаранні за їх вчинення.

Україна, виконуючи свої міжнародні зобов'язання в галузі кримінального права, внесла суттєві зміни і доповнення до Кримінального кодексу, який набрав чинності з 1 вересня 2001 року.

Ці статті включені в КК України на підставі договорів, укладених ще СРСР, але оскільки Україна після проголошення незалежності стала правонаступником законодавства СРСР в частині, що не суперечить її національному законодавству і суверенітету, то і зараз такі норми КК можуть застосовуватися на підставі космополітичного (універсального) принципу не тільки до громадян України і до осіб без громадянства, які постійно в ній проживають, але і до іноземних громадян і осіб без громадянства, які постійно в ній не проживають.

**Висновки.** У розвитку універсального принципу відбулися серйозні зміни щодо його первісного змісту. Загальносвітовий правопорядок з його необхідністю розгляду питання

про наднаціональний статус загальнокримінальних злочинів як би сам собою відійшов на другий план. Ідею універсальної дії кримінальних законів одним із перших висловив голландський юрист XVII ст. Гуго Гроцій (1583–1645), який ще в 1624 р. висунув принцип «aut dedere aut judicare» (або видай, або суди). В його обґрунтування видатний мислитель вказував, що оскільки «держави не повинні допускати, щоб інша держава збройною силою вступила в їхні межі задля здійснення покарання, оскільки це недоцільно, то держава, в якій перебуває той, хто викритий у злочині, повинна сама або вимогу іншої держави покарати за заслугами злочинця або надати це на розсуд відповідної держави». Сучасне трактування універсального принципу надійно пов'язує його з договірною природою права і кримінальних правовідносин, що виникають на цій основі. Однак варто визнати, що змістовно міжнародне кримінальне право на предмет ведення істотно вже, ніж будь-яке національне кримінальне право, що робить дуже обмеженою можливість застосування універсального принципу на практиці.

Універсальний принцип єдиний із перелічених у чинному Кримінальному кодексі за своєю природою носить швидше процесуальний характер, визначаючи застосовний кримінальний закон місцем притягнення до відповідальності. У своєму роді це вираз давньоримського принципу *lex fori* – закону місця притягнення до відповідальності.

#### *Література:*

1. Галенская Л. Н. Международная борьба с преступностью. М. : Междунар. отношения, 1972. 168 с.
2. Івашенко В. Проблеми правового регулювання боротьби зі злочинами міжнародного характеру. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 12. С. 101–103.
3. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю. В. Александров та ін. ; ред. Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Правові джерела, 2002. 432 с.
4. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю. В. Александров та ін. ; ред. М. І. Мельник, В. А. Клименко. Вид. 4-те, перероб. та доп. Київ : Атіка, 2008. 375 с.
5. Международное уголовное право / Блищенко И. П. и др. ; отв. ред.: В. Н. Кудрявцев. Москва : Наука, 1995. 172 с.
6. Панов В. П. Международное уголовное право : учеб. пособие. М. : ИНФРА-М, 1997. 320 с.

#### **Kedyk V. Application of the universal principle of validity of the law of Ukraine on criminal liability in space**

**Summary.** The universal principle is aimed at combating international crimes. It consists in the fact that foreign citizens and stateless persons who do not permanently reside in Ukraine have committed a crime outside Ukraine, are subject to criminal liability under the Criminal Code of Ukraine in cases provided by an international treaty of Ukraine, if they have not been convicted in a foreign country. The peculiarity of the universal principle is that it determines the criminality and punishment of the most dangerous international crimes and crimes of an international nature under the national legislation of the state; -legal documents

This principle is based on the international obligations of the Ukraine to combat the most dangerous crimes, such as terrorism, genocide, hijacking, counterfeiting, crimes related to drug trafficking and other dangerous crimes. Such crimes fall into the category of conventional crimes due to the fact that the states – parties to the relevant international agreements – undertake obligations to counteract them, including the obligation to establish for the commission of such acts of criminal liability in national law.

The universal principle applies if the person has not been convicted in a foreign state. It does not matter in which state the person was convicted (or, conversely, acquitted). In the competition of the universal principle with the territorial principle or citizenship, the universal principle is applied. This provision means that if a person can be prosecuted for a crime committed in accordance with the criminal law of three states: a) the crime scene; b) the citizen of which he is guilty; c) where the person is prosecuted, – priority is given the norm of the state in which the person is prosecuted.

As noted, the peculiarity of the universal principle is that it determines the crime and punishment of the most dangerous crimes in international criminal law, international crimes and crimes of an international nature, under national law, the place of prosecution, regardless of nationality and territory, where the crime was committed, unless otherwise provided by international legal instruments.

Therefore, only taking into account the universal principle, it is possible to organize a joint struggle, coordination of actions on crimes of the above category.

**Key words:** law, international law, criminal offense, crime, jurisdiction, universal jurisdiction, convention, ratification, treaty.

*Попович О. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри міжнародної та кримінальної юстиції  
Чернівецького юридичного інституту  
Національного університету «Одеська юридична академія»*

## ЗНИЖЕННЯ ВІКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ТВАРИНАМИ: ДОЦІЛЬНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМИ

**Анотація.** Реалізація конституційних принципів демократичної та правової держави вимагає законного та обґрунтованого притягнення до кримінальної відповідальності. У зв'язку із цим, не вичерпують своєї актуальності дослідження проблем кримінальної відповідальності суб'єкта кримінального правопорушення за чинним кримінальним законодавством України. Стаття присвячена дослідженню проблем законодавчої регламентації віку суб'єкта кримінального правопорушення за жорстоке поводження з тваринами та формулювання на цій основі теоретичних положень та практичних рекомендацій, спрямованих на їх усунення. Проаналізовано різні критерії, на підставі яких законодавець визначив коло кримінальних правопорушень, за які кримінальна відповідальність настає з 14-ти років. Наголошено, що саме здатність особи правильно сприймати кримінальне покарання є важливим критерієм встановлення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. В зазначеному контексті особливого значення набуває можливість індивідуалізації реакції держави на зазначене кримінальне правопорушення у випадку вчинення його неповнолітніми. Обґрунтовано, що у зв'язку із тим, що система покарань визначає змістовні характеристики санкцій норм Особливої частини КК України, покарання у виді позбавлення волі за ст. 299 КК України є безальтернативним для неповнолітніх осіб, які вчиняють жорстоке поводження з тваринами через неможливість застосування до них обмеження волі. Зроблено висновок, що встановлення зниженого віку кримінальної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами не є дієвим засобом протидії даному виду суспільно небезпечної поведінки враховуючи те, що за вчинення неповнолітнім жорстокого поводження з тваринами суди обмежені у виборі покарання, а питання про доцільність чи недоцільність встановлення зниженого віку кримінальної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами на пряму залежить від ефективності діючої системи покарань для неповнолітніх осіб.

**Ключові слова:** вік кримінальної відповідальності, жорстоке поводження з тваринами, індивідуалізація покарання, неповнолітній, позбавлення волі, покарання, склад кримінального правопорушення, суб'єкт кримінального правопорушення.

**Постановка проблеми.** Важливим напрямком кримінально-правової політики будь-якої держави є встановлення вікових меж кримінальної відповідальності. Останні отримують своє закріплення не тільки на рівні конститутивних ознак суб'єкта складу кримінального правопорушення, але й водночас виступають засобом диференціації кримінальної відпо-

відальності. З огляду на зазначене, одним із завдань сучасної української кримінально-правової науки щодо суб'єкта кримінального правопорушення, є вироблення науково-обґрунтованих положень запровадження відповідних вікових меж кримінальної відповідальності.

Згідно ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років, а за окремі види кримінальних правопорушень кримінальній відповідальності можуть підлягати особи у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років. Таким чином, визначаючи межі кримінальної відповідальності за чинним КК України законодавець передбачає два вікові критерії – 14 і 16 років, пов'язуючи їх у першому випадку з відповідальністю тільки відповідно до переліку, передбаченого в ч. 2 ст. 22 КК України, а в другому – за всі інші склади кримінальних правопорушень. Відповідно, 16-річний вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності за вчинення кримінального правопорушення, у теорії кримінального права прийнято називати загальним віком кримінальної відповідальності, а 14-річний вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності за вчинення окремих кримінальних правопорушень – зниженим [1, с. 71].

Делікатність проблеми вікових критеріїв кримінальної відповідальності полягає в тому, що, фіксуючи віковий поріг настання кримінальної відповідальності, законодавцю досить складно уникати недоліків та помилок, які йдуть у розріз із загальноновизнаними (перевіреними та обґрунтованими) науковими положеннями, приписами закону, вимогами міжнародно-правових актів, справедливістю та ідеями верховенства права. З іншої сторони, вимушеність встановлення вікового цензу кримінальної відповідальності визначається прагненням уникнути сваволі в практиці притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності та спрямоване на вирішення проблем, які пов'язані із вчиненням кримінальних правопорушень неповнолітніми.

Серед останніх новел кримінального закону, які стосуються вікових меж кримінальної відповідальності, слід відзначити запровадження зниженого вікового критерію кримінальної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами (ч. 2 ст. 22 КК України). У зв'язку із цим дослідження питання віку, з якого особа підлягає кримінальній відповідальності за жорстоке поводження з тваринами є надзвичайно важливим, оскільки дозволяє з'ясувати особливості та закономірності регламентації даної ознаки суб'єкта складу кримінального правопорушення.

**Аналіз досліджень та публікацій.** Теоретичні та практичні проблеми, пов'язані з віком суб'єкта складу кримінального правопорушення, досліджувалися зокрема у працях таких науковців, як: А.А. Байбарін, Д.В. Бабіченко, О.В. Барсукова, П.С. Берзін, Л.В. Борових, В.М. Бурдін, М.З. Вовк, Т.О. Гончар, В.К. Гришук, В.В. Дзундза, О.О. Дудоров, Р.Л. Максимович, В.К. Матвійчук, Н.М. Мирошніченко, Р.І. Міхєєв, В.Ф. Мороз, Г.В. Назаренко, Н.А. Орловська, В.Г. Павлов, О.А. Плашовецький, А.А. Примаченко, В.І. Розенко, В.І. Терентьєв, В.В. Устименко, І.В. Черненко та ін. В той же час ними не було досліджено особливостей вікового критерію кримінальної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами.

**Метою даної статті** є дослідження проблем законодавчої регламентації віку суб'єкта кримінального правопорушення за жорстоке поводження з тваринами та формулювання на цій основі теоретичних положень та практичних рекомендацій, спрямованих на їх усунення.

**Виклад основного матеріалу.** Зниження мінімального віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність у разі порушення кримінально-правової заборони, передбаченої ст. 299 КК України, потребує належного наукового обґрунтування. Із цією метою слід проаналізувати критерії, на підставі яких законодавець визначив коло кримінальних правопорушень, за які кримінальна відповідальність настає з 14-ти років.

У чинному КК України не визначено, якими кримінально-правовими підставами керувався законодавець при виокремленні складів кримінальних правопорушень, кримінальна відповідальність за вчинення яких настає з 14 років. Складність досліджуваної проблеми пов'язана також із тим, що в доктрині кримінального права сформувалися різні погляди на проблему вікових критеріїв кримінальної відповідальності. Так, на думку В.Я. Тація, в основу зниження віку кримінальної відповідальності покладені такі критерії: а) рівень розумового розвитку особи, який свідчить про можливість уже в 14 років усвідомити фактичні ознаки та суспільну небезпечність злочинів, зазначених у ч. 2 ст. 22 КК; б) значна поширеність цих злочинів серед підлітків; в) значна суспільна небезпечність (тяжкість) більшості цих злочинів [2, с. 132].

Такий же підхід поділяє і С.С. Яценко. Вчений зазначає, що встановлення мінімальної календарної вікової межі для кримінальної відповідальності має бути соціально та кримінологічно-обґрунтованим. При цьому враховується низка чинників: 1) рівень психолого-фізіологічних та соціологічних особливостей особистості, а також її соціалізаційний ступінь, за допомогою якого можна визначити можливість цього суб'єкта усвідомлювати суспільну небезпеку та зміст злочину під час його вчинення; 2) кримінологічні показники (поширеність злочинних діянь серед осіб певного віку, їх тяжкість тощо); 3) принципи кримінально-правової політики (наприклад, доцільність встановлення кримінально-правової заборони) [3, с. 35].

Принагідно зауважимо, що підхід згідно якого при встановленні мінімального віку суб'єкта складу кримінального правопорушення необхідно враховувати кримінально-правову політику держави в плані криміналізації і поширеності певного виду суспільно небезпечних діянь потребує додаткової аргументації позиція, це пояснюється тим, що використання таких підстав може призвести до того, що доведеться встановлювати мінімальний вік суб'єкта складу кримінального правопорушення щодо кожного складу кримінального правопорушення.

Крім того, недоцільно при встановленні мінімального віку суб'єкта складу кримінального правопорушення виходити із акселерації підлітків, адже прискорений фізичний розвиток зовсім не свідчить про посилення рівня інтелектуального розвитку підлітків.

Гончар Т.О., досліджуючи неповнолітніх як суб'єктів кримінальної відповідальності, дійшла висновку, що законодавець при визначенні переліку кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 22 КК України, керувався насамперед соціально-психологічною оцінкою особи неповнолітнього. Він врахував можливості неповнолітніх, які досягли 14-ти років, засвоювати суспільно небезпечний характер норм-заборон, які передбачені у ч. 2 ст. 22 КК України. Засвоєння цих положень кримінального закону починається із засвоєння моральних норм: «не можна вбивати, наносити тілесні ушкодження, гвалтувати», «не можна грабувати, красти»; «не можна хуліганити» тощо. Крім того, згаданий науковець зазначає, що ці норми пов'язані із сьогоденним життям, тому більшість підлітків їх засвоюють легко та швидко [4, с. 112]. З такою позицією авторки важко не погодитися, але вона є дещо неповною, оскільки враховує лише один чинник (критерій) зниження віку кримінальної відповідальності.

Заслуговують на увагу критерії встановлення мінімальної вікової межі, запропоновані А.А. Байбаріним, до яких учений відносить: 1) досягнення особою інтелектуальної та вольової зрілості у сфері відносин, урегульованих кримінальним законом; 2) здатність неповнолітнього до винної відповідальності; 3) здатність неповнолітнього до адекватного сприйняття покарання як неминучого наслідку вчиненого ним діяння [5, с. 22].

Вважаємо, що саме здатність особи правильно сприймати кримінальне покарання є важливим критерієм встановлення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, оскільки тільки в цьому випадку досягається його мета. В зазначеному ключі актуалізується проблема можливості індивідуалізації реакції держави на зазначене кримінальне правопорушення у випадку вчинення його неповнолітніми.

У зв'язку із тим, що система покарань визначає змістовні характеристики санкцій норм Особливої частини КК України, покарання у виді позбавлення волі за ст. 299 КК України є безальтернативним для неповнолітніх осіб, які вчиняють жорстоке поводження з тваринами через неможливість застосування до неповнолітнього обмеження волі, що, в свою чергу, не дозволяє належним чином індивідуалізувати покарання та найбільш повно врахувати всю сукупність обставин конкретної справи.

Відповідно до висновку Головного управління на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо імплементації положень деяких міжнародних угод та директив ЄС у сфері охорони тваринного та рослинного світу)» ситуації, коли особам у віці від 14 до 18 років суд (суддя) має призначати покарання у виді позбавлення волі на певний строк викликає занепокоєння, зважаючи на низку нормативно-правових актів, положення яких свідчать про необхідність зменшення випадків застосування до засуджених такого виду покарання як позбавлення волі, особливо, якщо мова йде про неповнолітніх осіб [6]. Так, у ст. 2 Правил ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі зазначається, що «позбавлення неповнолітнього волі має застосовуватися як крайній захід впливу і протягом мінімального необхідного

періоду часу; позбавлення волі повинно обмежуватися винятковими випадками для виконання вироку суду після засудження за найнебезпечніші види правопорушень» [7]. Про доцільність зменшення випадків призначення покарання у виді позбавлення волі та розширення можливості застосування до неповнолітніх покарань, не пов'язаних з ізоляцією особи, шляхом доповнення наявного переліку, а також удосконалення практики застосування існуючих покарань, йдеться й у Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, схваленої Указом Президента України від 20 травня 2015 року № 276/2015, та у Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, схваленої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р.

Процес застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк до неповнолітніх характеризується такими проблемами.

По-перше, позбавлення волі негативним чином впливає на індивідуальні характеристики неповнолітніх, оскільки такого роду переміщення неповнолітнього з однієї суспільної сфери в іншу супроводжується різкою «ломкою» одних стереотипів життєвих установок і неминучим формуванням інших, що, в свою чергу, негативно позначається на незміцній нервовій системі підлітка і незначному життєвому досвіді [8, с. 180].

По-друге, особа після перебування в місцях позбавлення волі продовжує дотримуватися норм, звичаїв і традицій тюремного світу, є адаптивною до нього й відповідних практик кримінально-протиправного способу життя. Саме вони сприяють первинному наслідуванню «злочинних» та «тюремних» традицій і звичаїв, пропагують асоціальні цінності та засоби їх досягнення, формують середовище «першого ступеня обробки» молоді на шляху її входження в злочинний світ.

По-третє, цілі, які стоять перед покаранням та кримінально-виконавчою діяльністю відносно засуджених неповнолітніх, не реалізуються належним чином, тобто виховні колонії фактично виступають «кузницею кадрів» для кримінального світу [9]. Як результат, частка рецидивної злочинності неповнолітніх збільшується. У зв'язку із цим, слід погодитись із Н. Пісоцькою в тому, що «чим раніше людина вчинить злочин, за який її відправляють у місця позбавлення волі, тим імовірніше, що вона знову вчинить злочин» [10, с. 105].

По-четверте, порушення вимог та недотримання міжнародних стандартів у сфері поводження з неповнолітніми в'язнями. Зокрема: адміністрації виховних колоній обмежують право неповнолітніх на телефонні розмови; має місце невиконання норм КВК України щодо права засуджених на відвідування культурно-видовищних і спортивних заходів за межами виховної колонії в супроводі персоналу або батьків; порушення санітарних норм (як приклад наявність зношеного посуду зі слідами бруду); відсутність належного контролю за лікуванням неповнолітніх [11].

Підтримуємо позицію тих науковців, які вважають за доцільне і можливе застосування позбавлення волі на певний строк як вид покарання для неповнолітніх осіб лише за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів у виключних випадках, оскільки жорстокість покарання не призводить до позитивного результату, тобто зниження рівня злочинності неповнолітніх. Загальновизнано, що неминучість відповідальності має більше значення для запобігання кримінальним пра-

впорушенням, ніж суворість каральних заходів. Т.А. Денисова наголошує, що як би сьогодні не хотілося швидше скоротити кількість злочинів елементами погроз, посиленням покарання досягти цього неможливо [12, с. 104]. Диспозицію і санкцію норми кримінального закону поєднує не стільки фактор примусовості їх розпоряджень, а те, що вони впливають на правосвідомість і формують почуття належної поведінки, наділяючи компетентні органи правом примусу, що застосовується до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення.

Викладене дає підстави зробити висновок, що нормативно закріплена альтернативність санкцій за ст. 299 КК України вступає в певне протиріччя із законодавчо закріпленою системою покарань неповнолітніх. Очевидно, ця обставина змушує актуалізувати питання про конструювання санкцій з такими змістовними характеристиками, які б нівелювали виявлені невідповідності та забезпечували б його максимальну ефективність. У світлі зазначених проблем, постає питання щодо дієвості системи покарань неповнолітніх загалом. Адже покарання у виді позбавлення волі скоріше множить наявні недоліки, ніж усуває їх, зумовлює нові проблеми, ніж вирішує наявні.

Зазначимо, що законодавство європейських країн також тяжіє до гуманізації кримінально-правової репресії щодо неповнолітніх. Так, наприклад КК Голландії (ст. 77h), КК Швейцарії (ст. 87) і кримінальне законодавство Великої Британії, містять особливі покарання для неповнолітніх, не пов'язані з ізоляцією від суспільства. До них належать обов'язок усунути заподіяну шкоду або виконати на користь потерпілої сторони певні роботи з метою компенсації заподіяної шкоди, обов'язок відвідувати навчальну програму тощо [8, с. 181].

**Висновок.** Остаточна відповідь на питання про доцільність чи недоцільність встановлення зниженого віку кримінальної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами на пряму залежить від ефективності діючої системи покарань для неповнолітніх осіб, зокрема в частині можливості застосування до неповнолітніх покарань альтернативних позбавленню волі. Враховуючи, що за вчинення неповнолітнім жорстокого поводження з тваринами суди обмежені у виборі покарання, запровадження зниженого віку кримінальної відповідальності, в такому випадку, не є дієвим засобом протидії даному виду суспільно небезпечної поведінки. З огляду на зазначене, актуальною є розробка науково-обґрунтованої системи заходів кримінально-правового впливу на неповнолітніх осіб з метою зниження питомої ваги покарання у виді позбавлення волі на певний строк, адже саме даний вид покарання, у порівнянні з іншими, вкрай негативно впливає на особистість неповнолітнього.

#### *Література:*

1. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 1 : Загальна частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. 376 с.
2. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В.Я. Тація, В.І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. В.Я. Тація, В.І. Тютюгіна, В.І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. 584 с.
3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / П.С. Матишевський, Є.В. Фесенко, С.Д. Шапченко та ін. ; за заг. ред. С.С. Яценка. 4-те вид., перероб. та доп. Київ : А.С.К., 2005. 848 с.



4. Гончар Т.О. Неповнолітній як суб'єкт кримінальної відповідальності за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук спец. : 12.00.08. Одеса, 2004. 211 с.
5. Байбарин А.А. Уголовно-правовая дифференциация возраста : монография. Москва : Высшая школа, 2009. 252 с.
6. Висновок Головного управління на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо імплементації положень деяких міжнародних угод та директив ЄС у сфері охорони тваринного та рослинного світу)» № 2351 від 30.10.2019 р. URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?pf3511=67235](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67235) (дата звернення: 15.02.2022).
7. Правила Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі від 14 грудня 1990 року. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_205#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_205#Text) (дата звернення: 15.05.2022).
8. Казначесва Д.В. Проблеми призначення покарання щодо неповнолітніх. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 176-182.
9. Романов М.В. Особливості відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими неповнолітніми. *Теорія і практика правознавства : електр. наук. фах. вид.* 2011 Вип. 1. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:WdcioOwJIMcJ:tlaw.nlu.edu.ua/article/view/62727/58228+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення: 20.02.2022).
10. Пісоцька Н. Рецидивна злочинність молоді та її попередження : дис. ... канд. юрид. наук спец. : 12.00.08. Київ, 2001. 207 с.
11. Як відбуваються покарання неповнолітні засуджені у Прилуцькій виховній колонії : результати моніторингового візиту. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/13219-fv-yak-vidbuyayut-pokarannya-nerovnoolitni-zasudzeni-prilutskij-vihovni/> (дата звернення 20.02.2022)
12. Денисова Т.А. Кримінальне покарання: жорстокість чи необхідність? *Держава та регіони. Серія: Право*. 2001. № 1. С. 102-105.

**Popovych O. Reduction of the age of criminal responsibility for animal cruelty: feasibility and problems**  
**Summary.** Implementation of the constitutional principles of a democratic and legal state requires legal and justified

prosecution. In this regard, the study of the problems of criminal liability of the subject of a criminal offense under the current criminal legislation of Ukraine does not exhaust its relevance. The article is devoted to researching the problems of legislative regulation of the age of the subject of a criminal offense for animal cruelty and formulating on this basis theoretical provisions and practical recommendations aimed at their elimination. Various criteria were analyzed, on the basis of which the legislator determined the range of criminal offenses for which criminal liability arises from the age of 14. It is emphasized that the ability of a person to correctly perceive criminal punishment is an important criterion for establishing the age at which criminal responsibility can arise. In this context, the possibility of individualizing the state's response to the specified criminal offense in the case of its commission by minors becomes particularly important. It is substantiated that due to the fact that the punishment system determines the substantive characteristics of sanctions of the norms of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, punishment in the form of deprivation of liberty under Art. 299 of the Criminal Code of Ukraine has no alternative for minors who commit cruel treatment of animals due to the impossibility of applying restraints to them. It was concluded that the establishment of a reduced age of criminal responsibility for animal cruelty is not an effective means of countering this type of socially dangerous behavior, taking into account the fact that for the commission of animal cruelty by a minor, the courts are limited in the choice of punishment, and the matter of the expediency or impracticality of establishing a reduced age criminal liability for animal cruelty directly depends on the effectiveness of the current system of punishment for minors.

**Key words:** age of criminal responsibility, animal cruelty, individualization of punishment, minor, imprisonment, punishment, composition of a criminal offence, the subject of a criminal offence.

*Серажим І. Р.,**аспірант кафедри кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності  
Національного університету «Одеська юридична академія»*

## НАГЛЯД І КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОНАННЯМ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ ЯК НАПРЯМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

**Анотація.** Статтю присвячено особливостям здійснення контролю і прокурорського нагляду за діяльністю органів і установ виконання покарань як вагомих заходів попередження девіантної, у тому числі, протиправної та злочинної, поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України. Встановлено, що контроль за діяльністю органів і установ виконання покарань здійснюється на відомчому рівні вищестоящими органами управління і посадовими особами Державної кримінально-виконавчої служби України до яких належить, зокрема, Управління пенітенціарних інспекцій. Визначено, що однією з важливих форм попередження проявів девіантної поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України є їх агестація, яка виступає засобом індивідуального оцінювання професійної діяльності співробітників. Як складову відомчого контролю за діяльністю органів і установ виконання покарань виокремлено службові розслідування, які проводяться у разі порушення службової дисципліни, вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень, знищення або втрати службових документів, матеріальних цінностей, вчинення особами рядового і начальницького складу діянь, які порушують права та свободи громадян тощо. Встановлено, що виявлення фактів протиправної поведінки представників персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України та надання їм правової оцінки здійснюється за результатами контролю з боку органів державної влади, місцевого самоврядування, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, міжнародних організацій, спеціально створених міжнародних та міждержавних органів, громадськості. Визначено, що в рамках функції нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях, органи прокуратури мають окремі повноваження у сфері контролю і нагляду за діяльністю органів і установ виконання покарань, зокрема, проводити перевірки, вимагати усунення порушень закону та причин і умов, що їм сприяли, притягнення винних осіб до передбаченої законом відповідальності тощо.

**Ключові слова:** Державна кримінально-виконавча служба України, персонал Державної кримінально-виконавчої служби України, нагляд і контроль за виконанням кримінальних покарань, девіантна поведінка.

**Постановка проблеми.** Ураховуючи неналежний стан законності у сфері виконання кримінальних покарань в Україні, актуальним напрямом наукових досліджень є аналіз проблем попередження девіантної, у тому числі протиправної та злочинної, поведінки представників персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.

Попередження девіантної поведінки такого персоналу повинно мати комплексний характер, відбуватися на всіх стадіях професійної діяльності – від початку роботи (служби) до звільнення, й передбачати комплекс заходів соціально-економічного, організаційного, правового та психологічного характеру з тим, що нейтралізувати систему факторів, що призводять до поширення проявів девіантної поведінки серед співробітників таких органів.

Серед відповідних попереджувальних заходів чільне місце посідають нагляд та контроль за виконанням кримінальних покарань.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Проблемам попередження девіантної, у тому числі протиправної, поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України приділено уваги в роботах Є. Ю. Бараша, І. Г. Богатирьова, Т. А. Денисової, В. М. Дрьоміна, З. В. Журавської, О. Г. Колба, В. Я. Конопельського, В. О. Лисенка, Я. О. Ліховіцького, В. В. Лопохи, В. С. Медведєва, Ю. В. Орла, В. Ф. Примаченка, В. І. Руденка, І. С. Яковець та інших дослідників.

Разом з тим, окремі аспекти попередження девіантної поведінки серед представників Державної кримінально-виконавчої служби України лишаються малодослідженими та потребують більш детального вивчення.

**Метою статті** є дослідження особливостей прокурорського нагляду та контролю за виконанням кримінальних покарань як напрямку попередження девіантної поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.

**Викладення основного матеріалу.** Контроль за виконанням кримінальних покарань зазвичай розглядається науковцями як система спостережень та перевірок відповідності діяльності органів і установ виконання покарань вимогам кримінально-виконавчого законодавства та інших нормативних актів з метою виявлення та усунення наявних порушень та запобігання їм у майбутньому [1, с. 45].

Перш за все, відповідно до ст. 23 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України), за діяльністю органів і установ виконання покарань (і, відповідно, їх персоналу) здійснюється відомчий контроль вищестоящими органами управління і посадовими особами Державної кримінально-виконавчої служби України.

Поточний відомчий контроль, на думку фахівців, є вагомим засобом підвищення ефективності діяльності таких органів, спрямованим не лише на виявлення й усунення недоліків, але і на надання практичної допомоги. Він здійснюється шляхом проведення перевірок, інспектування і контрольних перевірок

з боку Міністерства юстиції України та територіальних органів управління. Під час здійснення відомчого контролю вивчається і оцінюється фактичний стан діяльності органів і установ виконання покарань, проводиться перевірка їх відповідності вимогам чинного законодавства, виявляються недоліки, причини та умови їх виникнення, здійснюється сприяння правильному добору, розстановці, навчанню і вихованню кадрів, підвищенню їх відповідальності, зміцненню дисципліни і законності тощо [2, с. 341–344].

Важливу роль у забезпеченні вимог законодавства та сумлінного виконання службових обов'язків персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України протягом останнього часу відіграє Управління пенітенціарних інспекцій. Управління є самостійним структурним підрозділом Міністерства юстиції України, утвореним з метою організації та забезпечення внутрішнього контролю за станом ефективності діяльності органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби України, дотримання вимог чинного законодавства та міжнародних стандартів під час виконання і відбування покарань в органах і установах виконання покарань, а також під час тримання ув'язнених в слідчих ізоляторах.

Серед основних завдань Управління пенітенціарних інспекцій – організація та забезпечення здійснення інспекційних перевірок органів і установ виконання покарань щодо дотримання вимог чинного законодавства та міжнародних стандартів під час виконання та відбування покарань, підготовка звітів за результатами здійснених інспекційних перевірок з рекомендаціями щодо усунення виявлених порушень та недоліків; організація та участь у проведенні службових розслідувань за фактами надзвичайних подій та порушень вимог чинного законодавства під час виконання і відбування покарань та тримання ув'язнених у слідчих ізоляторах; контроль за станом усунення порушень, зазначених у рішеннях Європейського суду з прав людини, зокрема, під час інспектувань [3].

Як самостійний структурний підрозділ Міністерства юстиції України, Управління має у своєму складі відділ пенітенціарного інспектування та відділ організаційного забезпечення пенітенціарних інспекцій.

Важливою формою попередження проявів девіантної поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України (осіб рядового і начальницького складу та спеціалістів – державних службовців) є їх атестація, яка виступає засобом індивідуального оцінювання професійної діяльності співробітників. Під час атестації повинна здійснюватись оцінка ділових, професійних особистісних якостей, стану професійної підготовки співробітників, визначення їх відповідності посадам, які вони займають, а також запобігання вчиненню протиправних дій та виявлення осіб, які неспроможні виконувати покладені на них завдання.

Необхідною складовою відомчого контролю є службові розслідування. Підставами їх проведення є порушення службової дисципліни, вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень, знищення або втрата службових документів, матеріальних цінностей, вчинення особами рядового і начальницького складу діянь, які порушують права та свободи громадян тощо.

Важливим є те, що під час проведення розслідування необхідним є не лише встановлення факту вчинення правопорушення та ступеня вини правопорушника. За підсумками

службового розслідування повинно бути забезпечено також виявлення та дослідження причин і умов, що сприяли вчинення правопорушення співробітником; вироблено пропозиції щодо конкретних заходів, спрямованих на усунення виявлених недоліків, причин та умов виникнення обставин, які стали підставою для призначення службового розслідування; контроль за реалізацією внесених пропозицій та розроблених заходів; інформування керівництва про хід усунення недоліків, причин та умов правопорушень.

Виявлення фактів протиправної поведінки представників персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України та надання їм правової оцінки здійснюється і за результатами контролю органів державної влади та місцевого самоврядування. Мова, зокрема, йде про передбачені ст. 24 КВК України контрольні заходи, перевірки та відвідування установ виконання покарань, які здійснюються спеціально уповноваженими представниками Президента України, Прем'єр-міністра України, Міністром юстиції України, Міністром внутрішніх справ України, Головою Національної поліції або спеціально уповноваженими ними представниками, головами місцевих державних адміністрацій, народними депутатами України, їх помічниками-консультантами, депутатами місцевих рад, сільськими, селищними, міськими головами або спеціально уповноваженими ними представниками.

Особливу роль у попередженні протиправної поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України відіграє парламентський контроль, який здійснюється Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та спеціально уповноваженими ним представниками (ч. 1 ст. 24 КВК України).

Відповідно до п. 12 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [4], Уповноважений перевіряє стан додержання встановлених прав та свобод людини і громадянина державними органами, у тому числі тими, що здійснюють виконання судових рішень. При цьому, згідно з ст. 19-1 цього Закону, саме на Уповноваженого покладаються функції національного превентивного механізму відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [5]. Основною функцією цього превентивного механізму є налагодження системи регулярних відвідувань місць позбавлення волі з метою недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.

У свою чергу, забезпечення реалізації повноважень Уповноваженого у сфері здійснення парламентського контролю за дотриманням права на захист від катувань покладається на спеціалізований структурний підрозділ Секретаріату Уповноваженого – Департамент з питань реалізації національного превентивного механізму. Відповідно до Регламенту організації та проведення моніторингових візитів національного превентивного механізму, затвердженого наказом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 14.08.2019 р. № 77.15/19 (в редакції наказу від 23.07.2020 р. № 93.15/20) [6], саме на цей департамент покладаються функції щодо підготовки і проведення моніторингових візитів до установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, складання звітів про їх результати, підготовки актів реагування та контролю за їх виконанням.

Міжнародний контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань здійснюється міжнародними організаціями, спеціально створеними міжнародними та міждержавними органами у формі повідомлень, звітів, рекомендацій, доповідей, обміну інформацією, розслідувань, консультацій, інспекцій, відвідування об'єктів спостерігачами, петицій і розгляду спорів [2, с. 344]. З урахуванням вступу України до Ради Європи та приєднання до європейської системи захисту прав людини, особливе значення для вітчизняної пенітенціарної системи мають інспекційні візити Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, створеному відповідно до Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (1987 р.) [7].

У сучасних умовах одним з напрямів попередження проявів девіантної поведінки персоналу кримінально-виконавчої служби є здійснення громадського контролю за діяльністю органів і установ виконання покарань.

Суб'єктами громадського контролю є громадські об'єднання, політичні партії, молодіжні та інші громадські організації, органи самоорганізації населення, трудові колективи та збори громадян за місцем проживання, а також окремі громадяни. Контрольні повноваження цих суб'єктів не мають юридично владного змісту, а висновки за результатами перевірок мають рекомендаційний характер [2, с. 347].

Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 25 КВК України, громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань у виправних колоніях, арештних домах, виправних центрах та слідчих ізоляторах здійснюють спостережні комісії.

Важливу роль у попередженні протиправних дій персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України відіграють органи прокуратури України, які відповідно до п. 9 Перехідних положень Конституції України продовжують виконувати функцію нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях – до набрання чинності законом про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій.

Згідно зі ст. 26 Закону України «Про прокуратуру», прокурор, здійснюючи нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях, вправі: відвідувати місця попереднього ув'язнення і установи виконання покарань; опитувати засуджених (ув'язнених); знайомитися з документацією, матеріалами, перевіряти законність наказів, розпоряджень, інших актів службових осіб органів і установ виконання покарань; у разі їх невідповідності закону вимагати їх скасування та усунення порушень закону; скасовувати акти індивідуальної дії; вимагати від службових чи посадових осіб пояснень щодо допущених порушень закону [8].

Важливе значення для попереджувальної діяльності мають повноваження прокурора вимагати усунення порушень закону та причин і умов, що їм сприяли, притягнення винних осіб до передбаченої законом відповідальності (п. 4 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про прокуратуру»).

Нагляд прокурора здійснюється шляхом проведення регулярних перевірок, а також у зв'язку з необхідністю належного реагування на відомості про можливі порушення законодавства, що містяться у скаргах, зверненнях чи будь-яких інших джерелах (ч. 2 ст. 26 Закону України «Про прокуратуру»).

Письмові вказівки прокурора органам і установам, що виконують судові рішення у кримінальних провадженнях, є обов'язковими і підлягають негайному виконанню.

Положення Закону України «Про прокуратуру» конкретизовано у наказі Генерального прокурора від 29.12.2021 р. № 400 «Про організацію діяльності прокурорів з протидії порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах» [9].

Дані офіційної статистичної звітності свідчать про певну активність органів прокуратури України у виявленні порушень закону під час виконання судових рішень у кримінальних провадженнях, при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, притягненні винних осіб до передбаченої законом відповідальності, звільненні незаконно утримуваних осіб, скасуванні або приведенні у відповідність до закону індивідуальних правозастосовних актів.

Так, протягом 2020 року з життям заходів щодо усунення порушень закону у цій сфері розглянуто 4050 документів прокурорського реагування, за ініціативою прокурора звільнено 19 незаконно утримуваних осіб (переважно зі слідчих ізоляторів), притягнуто до відповідальності 3015 представників персоналу кримінально-виконавчої служби, скасовано (приведено у відповідність із законом) 611 незаконних актів службових осіб органів і установ виконання покарань [10].

Переважаюча частина порушень традиційно виявляється в діяльності персоналу виправних колоній, слідчих ізоляторів та уповноважених органів з питань пробації. Саме до цих органів та установ спрямовується найбільша частина актів прокурорського реагування у цій сфері, до відповідальності притягується найбільше осіб та скасовується велика кількість незаконних актів.

В цілому, під час виконання наглядової функції органи прокуратури реагують на різноманітні за змістом, значущістю, формами прояву та механізмами дії криміногенні фактори, що у тій чи іншій мірі обумовлюють вчинення кримінальних та інших правопорушень персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України.

Під час проведення перевірок ці фактори нейтралізуються, права громадян і інтереси держави поновлюються, винні особи превентивно притягуються до відповідальності (насамперед, дисциплінарної та адміністративної).

Що ж до створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій, то, як слушно зазначається дослідниками, нормативно-правові акти, які б визначали таку систему контролю за додержанням законів в діяльності органів і установ виконання покарань відсутні, а підготовлений Міністерством юстиції України проєкт Закону України «Про пенітенціарну систему» [11] не містить жодної згадки про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій. У зв'язку з цим, визначена Законом України «Про прокуратуру» функція нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях є досі вельми актуальною [12, с. 112].

**Висновки.** Контроль і нагляд за виконанням кримінальних покарань є вагомими заходами попередження девіантної, у тому числі протиправної та злочинної, поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.

Серед контрольних заходів чільне місце посідає відомчий контроль, який здійснюється вищестоящими органами

управління і посадовими особами цього органу, а також Управлінням пенітенціарних інспекцій. Виявлення фактів протиправної поведінки персоналу служби здійснюється і за результатами контролю органів державної влади та місцевого самоврядування. Особливу роль при цьому відіграє парламентський контроль, який здійснюється Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та спеціально уповноваженими ним представниками. Важливим напрямом є міжнародний та громадський контроль за діяльністю органів і установ виконання покарань.

Нагляд прокурора здійснюється шляхом проведення регулярних перевірок, а також у зв'язку з необхідністю належного реагування на відомості про можливі порушення законодавства, що містяться у скаргах, зверненнях чи будь-яких інших джерелах.

Під час виконання наглядової функції органи прокуратури реагують на різноманітні криміногенні фактори, що у тій чи іншій мірі обумовлюють вчинення кримінальних та інших правопорушень персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України, нейтралізують ці фактори, поновлюють права громадян і інтереси держави, ініціюють притягнення винних осіб до передбаченої законом відповідальності.

#### *Література:*

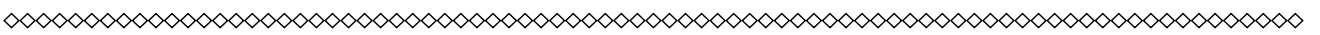
1. Кримінально-виконавче право України (у схемах та таблицях) : навчальний посібник / за ред. В. І. Олефіра, О. Г. Колба. К. : Видавництво «Центр учбової літератури», 2016. 264 с.
2. Кримінально-виконавче право України : підручник : у 2-х т. / за ред. С. Ю. Бараша. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2018. Т. 1. 364 с.
3. Управління пенітенціарних інспекцій : офіційний вебсайт Державної кримінально-виконавчої служби України. URL: <https://kvs.gov.ua/about-service/structure/upi/> (дата звернення: 03.05.2022).
4. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.05.2022).
5. Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання від 21.06.2006 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_f48#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_f48#Text) (дата звернення: 09.05.2022).
6. Регламент організації та проведення моніторингових візитів національного превентивного механізму : наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 14.08.2019 р. № 77.15/19 (в редакції наказу від 23.07.2020 р. № 93.15/20). URL: [https://old.ombudsman.gov.ua/files/2020/orgrozp/1\\_%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%20%D0%9D%D0%9F%D0%9C.pdf](https://old.ombudsman.gov.ua/files/2020/orgrozp/1_%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%20%D0%9D%D0%9F%D0%9C.pdf) (дата звернення: 12.05.2022).
7. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26.11.1987 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_068#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text) (дата звернення: 05.05.2022).
8. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 07.05.2022).
9. Про організацію діяльності прокурорів з протидії порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах : Наказ Генерального прокурора від 29.12.2021 р. № 400. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0400905-21#Text> (дата звернення: 01.05.2022).
10. Звіт про роботу прокурора : офіційний вебсайт Офісу Генерального прокурора. URL: <https://www.gp.gov.ua/1stat> (дата звернення: 02.05.2022).
11. Проект Закону України «Про пенітенціарну систему» від 22.03.2021 р. № 5293. URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?pf3511=71498](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71498) (дата звернення: 03.05.2022).
12. Сикал М. Питання прокурорського нагляду за додержанням законів при виконання судових рішень у кримінальних справах. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 1 (13). С. 111–114.

#### **Serazhim I. Supervision and control over execution of criminal penalties as directions of prevention of deviant behavior of personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine**

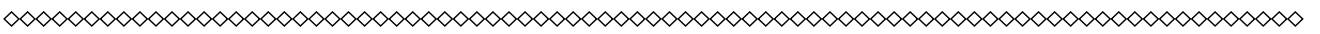
**Summary.** The article is devoted to the peculiarities of the control and prosecutor's supervision over the activities of the bodies and institutions of execution of penalties as significant measures to prevent deviant, including illegal and criminal, behavior of the personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine. It is established that the control over the activities of the bodies and institutions of execution of punishments is carried out at the departmental level by the superior management bodies and officials of the State Criminal-Executive Service of Ukraine, which includes, in particular, the Department of Penitentiary Inspections. It is determined that one of the important forms of prevention of manifestations of deviant behavior of personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine is their certification, which is a means of individual evaluation of professional activity of employees. As a component of the departmental control over the activities of bodies and institutions of execution of penalties, official investigations which are carried out in case of violation of official discipline, committing criminal or administrative offenses, destruction or loss of official documents, material values, committing by persons of ordinary and supervisory staff of acts that violate the rights and freedoms of citizens, etc. are distinguished. It is established that identification of facts of unlawful behavior of representatives of the personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine and providing them with a legal assessment is carried out according to the results of control by state authorities, local self-government, the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, international organizations, specially created international and interstate bodies, the public. It is determined that within the framework of the function of supervision over the observance of laws in the execution of court decisions in criminal proceedings, the prosecutor's office has separate powers in the field of control and supervision of the activities of bodies and institutions of execution of penalties, in particular, to conduct inspections, to demand the elimination of violations of the law and the reasons and conditions that contributed to them, to bring guilty persons to the legal liability, etc.

**Key words:** State Criminal-Executive Service of Ukraine, personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine, supervision and control over execution of criminal penalties, deviant behavior.





**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС,  
КРИМІНАЛІСТИКА,  
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**



*Мар'янова С. С.,  
аспірантка кафедри кримінального процесу,  
детективної та оперативно-розшукової діяльності  
Національного університету «Одеська юридична академія»*

## ІСТОТНЕ ПОРУШЕННЯ ВИМОГ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНУ ЯК ПІДСТАВА СКАСУВАННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ ККС ВС

**Анотація.** Стаття присвячена встановленню та систематизації критеріїв, якими керується Касаційний кримінальний суд Верховного Суду у своїй практиці, констатуючи допущення судами попередніх інстанцій істотних порушень вимог кримінального процесуального закону, та, як наслідок скасовуючи рішення, що були ними ухвалені. Констатовано, що перевіряючи дотримання судами попередніх інстанцій дотримання норм кримінального процесуального права ККС ВС з'ясовує чи був певний недолік у процесуальній діяльності компенсований наданням інших гарантій справедливого судового розгляду, і якщо так – чи було це достатньо для того, аби суд ухвалив законне і обґрунтоване судове рішення. Доведено, що при оцінці істотності порушення кримінального процесуального закону, Касаційний кримінальний суд Верховного Суду бере до уваги той факт, як воно вплинуло на можливість учасника кримінального провадження реалізувати свої процесуальні права та донести свою правову позицію до суду. На підставі релевантної судової практики встановлено, що істотність порушення кримінального процесуального закону певною мірою можна оцінити й через призму досягнення завдань кримінального провадження.

**Ключові слова:** істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, підстави для зміни або скасування судових рішень, кримінальна процесуальна форма, суд апеляційної інстанції, суд касаційної інстанції, Верховний Суд.

**Постановка проблеми.** Істотними порушеннями вимог кримінального процесуального закону законодавець визнає такі порушення, які перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити законне та обґрунтоване судове рішення. Їх встановлення судом апеляційної або касаційної інстанції тягне за собою скасування судового рішення та призначення нового розгляду в суді першої або апеляційної інстанції. Сама концепція істотних порушень вимог кримінального процесуального закону ґрунтується на ідеї фундаментального значення дотримання кримінальної процесуальної форми для забезпечення принципу законності при здійсненні кримінального провадження, порушення якої тягне за собою скасування процесуальних рішень.

І хоча норми ст. 412 КПК України, які встановлюють перелік таких порушень, є доволі усталеними і не піддавалися змінам з часу прийняття чинного КПК України, у правозастосовній практиці і досі не виробилося єдиного підходу до розуміння як загального концепту істотних порушень так і тлумачення окремих підстав безумовного скасування судових

рішень. Це обумовлює необхідність подальшого дослідження цього аспекту кримінальної процесуальної діяльності, у тому числі з урахуванням правових позицій Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (далі – ККС ВС), які на теперішньому етапі є ключовим орієнтиром у забезпеченні єдності судової практики.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** У кримінальній процесуальній доктрині до проблематики тлумачення змісту поняття істотних порушень вимог кримінального процесуального закону у різних контекстах зверталися В.В. Беспала, Н.Р. Бобченко, Л.В. Гаврилук, Н.В. Глинська, І.В. Гловюк, О.В. Капліна, Н.В. Кіцен, Л.М. Лобойко, Д.А. Пеший, Н.П. Сиза, М.М. Стоянов, І.А. Тітко, О.О. Торбас, Д.В. Шилін. Втім, переважна більшість цих робіт не ґрунтується на новітній практиці Касаційного кримінального суду Верховного Суду, що зумовлено відносною новизною цього аспекту дослідження.

Саме тому, **метою** даної роботи є встановлення та систематизація критеріїв, якими керується ККС ВС у своїй практиці, констатуючи допущення судами попередніх інстанцій істотних порушень вимог кримінального процесуального закону, та, як наслідок скасовуючи рішення, що були ними ухвалені.

**Виклад основного матеріалу.** Положення ч. 1 ст. 412 КПК України встановлюють, що істотними порушеннями вимог кримінального процесуального закону є такі порушення вимог КПК України, які перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити законне та обґрунтоване судове рішення. Це означає, що у разі, якщо особа, що звернулася із апеляційної або касаційної скаргю, порушує і ні питання про істотне порушення кримінального процесуального закону, саме на суд апеляційної або касаційної інстанції покладається обов'язок здійснити оцінку істотності такого порушення, його впливу на загальну справедливість судового розгляду та у підсумку – вирішити чи підлягає судове рішення скасуванню внаслідок такого порушення. У вітчизняній кримінальній процесуальній доктрині ведуться серйозні дискусії з приводу того, якими критеріями має керуватися суд, здійснюючи оцінку істотності порушення вимог кримінального процесуального закону.

На думку Н.В. Глинської та Л.М. Лобойка, найбільш коректним виміром суттєвості порушень, допущених при ухваленні підсумкового процесуального рішення, є справедливість прийнятого кримінального процесуального акту. Відповідно, автори дотримуються такої позиції, що суттєвими порушеннями кримінального процесуального закону є ті, що вплинули на загальну справедливість судового розгляду [1, с. 30]. По суті,



даний підхід відповідає усталеній практиці ЄСПЛ за ст. 6 Конвенції.

Н.Р. Бобечко відносить до істотних порушень вимог кримінального процесуального закону невиконання або дію всупереч приписам кримінального процесуального законодавства України, які закріплюють гарантії прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, установлюють підстави, умови, послідовність і строки проведення процесуальних дій, їх фіксацію, а також недотримання положень кримінального процесуального законодавства України, що визначають підстави, режим прийняття, оформлення, проголошення та звернення до виконання процесуальних рішень, якщо такі діяння перешкодили чи могли перешкодити ухвалити законне, обґрунтоване та справедливе судове рішення [2, с. 113]. Як бачимо, автор вдається до конкретизації таких порушень через їх класифікацію, що потенційно могла би бути орієнтиром для судів вищих інстанцій.

О.О. Торбас розглядає істотні порушення вимог кримінального процесуального закону лише у контексті обмеження та порушення прав та законних інтересів учасників кримінального провадження. На його думку, щоб констатувати істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, суд повинен: 1) встановити, які саме права мав відповідний учасник кримінального провадження; 2) встановити, чи були ці права порушені; 3) визначити, чи можна вважати відповідне порушення прав істотним порушенням вимог КПК України. Автор зазначає, що на останньому етапі судді мають враховувати одразу низку факторів (обсяг прав, що було порушено; результати судового розгляду; забезпечення законних інтересів учасників кримінального провадження тощо), а також власний досвід задля визначення такого порушення [3, с. 211-212].

В цілому слід підтримати позицію автора, яка полягає у тому, що на рівні доктрини навряд чи доцільно розрізняти істотні порушення прав та свобод учасників кримінального провадження та інші порушення кримінальної процесуальної форми [3, с. 211]. Справа в тому, що кримінальна процесуальна форма за своєю сутністю є гарантією прав та свобод учасників, вона існує для того, аби до кожного учасника була застосована належна правова процедура, а відтак її порушення завжди тягне за собою і порушення прав та свобод учасників кримінального провадження. В цьому контексті показовою є правова позиція, яку висловив ККС ВС Постанові від 30 серпня 2018 року (судова справа № 750/9889/15-к), визнавши безпідставність набуття юридичною особою статусу потерпілого. Як було зазначено у судовому рішенні: «У матеріалах провадження відсутні будь-які дані, що УПСЗН Деснянської районної у місті Чернігові раді було заявником про вчинення злочину, постанова про залучення представника цього управління як потерпілого, а також відомості про вручення пам'ятки про процесуальні права та обов'язки потерпілого теж відсутні. Тобто, відомостей, які б підтверджували набуття у визначеному кримінальним процесуальним законом порядку управлінням соцзахисту статусу потерпілого, матеріали справи не містять. Під час апеляційної процедури, суд на це увагу не звернув. Посилання в обвинувальному акті на статус потерпілого, без правового підґрунтя є недостатнім. Наведене є істотним порушенням кримінального процесуального закону та перешкодило апеляційному суду ухвалити законне і обґрунтоване судове рішення» [4]. Як бачимо, у даній справі суд визнав істотним порушенням не

обмеження прав та свобод, а навпаки – наділення особи правовим статусом, але порушення відповідної процесуальної форми дає підстави розглядати це як підставу для скасування судового рішення в контексті ч. 1 ст. 412 КПК України. Безпідставне набуття особою певного правового статусу в свою чергу може порушити права та свободи інших учасників кримінального провадження. В цьому аспекті яскраво проявляється єдність та взаємозв'язок дотримання процесуальної форми та забезпечення прав та свобод учасників кримінального провадження.

Основоположне мірило істотності порушень кримінальної процесуальної форми знаходить своє вираження безпосередньо у нормі ч. 1 ст. 412 КПК України – такі порушення перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити законне та обґрунтоване судове рішення. Втім, абстрактність його формулювання спонукає до пошуку більш конкретних критеріїв визначення межі, за якою певне порушення стає таким, що впливає на законність та обґрунтованість судових рішень. Безумовно, жоден із запропонованих у даній роботі критеріїв не може претендувати на універсальність, оскільки не виключна навіть і така ситуація, коли одне і те саме порушення в одному кримінальному провадженні може бути визнане істотним, а в іншому ні. Це залежить, зокрема, і від того, чи був певний недолік у процесуальній діяльності компенсований наданням інших гарантій справедливого судового розгляду, і якщо так – чи було це достатнім для того, аби суд ухвалив законне і обґрунтоване судове рішення. Власне на суди вищої ланки і покладається завдання здійснити відповідну логічну операцію і, за наявності підстав, скасувати судове рішення, призначити новий судовий розгляд у суді першої або апеляційної інстанції. Схожий підхід було продемонстровано Великою Палатою Верховного Суду у Постанові від 12 вересня 2018 року, в якій Судом вирішувалося питання про те, чи є істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону роз'яснення обвинуваченому права на суд присяжних поза межами підготовчого судового засідання. За результатами розгляду касаційної скарги Суд дійшов висновку про те, що «...для залишення судових рішень у силі в кожному конкретному випадку необхідні дані, які би з достатньою переконливістю свідчили про відсутність в особи перешкод у реалізації свого права на особливий порядок судового розгляду попри зазначений недолік. За наявності обґрунтованих підстав для висновку, що в результаті роз'яснення права на суд присяжних на стадії судового розгляду обвинувачений мав реальну можливість ефективно скористатися ним, суд касаційної інстанції вправі не визнати відсутність роз'яснення такого права прокурором при направленні обвинувального акта до суду і судом у підготовчому судовому засіданні безумовною підставою для скасування вироку» [5].

Аналіз низки рішень ККС ВС дозволяє констатувати, що при оцінці судом істотності порушення кримінального процесуального закону, судом було взято до уваги той факт, як воно вплинуло на можливість учасника кримінального провадження реалізувати свої процесуальні права та донести свою правову позицію до суду. Розглянемо декілька релевантних прикладів із практики суду касаційної інстанції.

Наприклад, у Постанові від 28 листопада 2018 р. ККС ВС дійшов висновку, що «хоча ненадання письмового перекладу вироку суду на грузинську мову і становить порушення вимог КПК, але стороною захисту не було наведено переконливих доводів, які б з урахуванням обставин даного кримінального

провадження та процесуальної поведінки сторони захисту вказували, що це істотно обмежило право засудженого на захист чи апеляційне оскарження вироку суду або що це порушення перешкодило або могло перешкодити суду апеляційної інстанції постановити законне та обґрунтоване рішення» [6]. Тобто, незважаючи на те, що норма ч.4 ст. 29 КПК України передбачає, що судові рішення, якими суд закінчує судовий розгляд по суті, надаються сторонам кримінального провадження або особі, стосовно якої вирішено питання щодо застосування примусових заходів виховного або медичного характеру, а також представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у перекладі на їхню рідну або іншу мову, якою вони володіють, на думку суду касаційної інстанції, порушення цієї норми ніяк не вплинуло на реалізацію обвинуваченим свого права на оскарження та постановлення судом законного та обґрунтованого судового рішення.

Аналогічного підходу дотримався ККС ВС у Постанові від 29 вересня 2020, судова справа № 125/163/17 вказавши, що відсутність засудженого в залі судового засідання під час проголошення вироку не є підставою для визнання вироку незаконним [7]. Незважаючи на те, що відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 412 КПК здійснення судового провадження за відсутності обвинуваченого, крім випадків, передбачених ч. 3 ст. 323 чи ст. 381 КПК, визнається істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону та підставою для скасування судового рішення, на думку суду, відсутність засудженого в залі судового засідання під час проголошення вироку жодним чином не вплинуло на законність і обґрунтованість ухваленого рішення, не перешкодило обвинуваченому реалізувати свої права, в тому числі й право на оскарження вироку в апеляційному порядку, а тому не може бути підставою для скасування судового рішення.

Схожі позиції висловлював ККС ВС і в контексті дотримання права обвинуваченого на законний склад суду. Як правило, порушення цього аспекту права на справедливий суд завжди визнавав істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону, зокрема, з підстав неналежного розгляду клопотань про відвід судді [8], порушення принципу недопустимості повторної участі судді [9], наявності сумніву у неупередженості судді [10] тощо. Ухвалення судового рішення незаконним складом суду є безумовною підставою його скасування та призначення нового судового розгляду відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 412 КПК України. Втім, у судовій практиці істотність такого порушення також оцінювалося ККС ВС з позиції впливу на реалізацію обвинуваченим своїх прав. Так, наприклад, у Постанові ККС ВС від 06 грудня 2021 року було визнано неістотним порушенням вимог кримінального процесуального закону вирішення головуючим суддею лише одного організаційного питання – дати і часу підготовчого судового засідання, в той час як судові провадження в суді першої інстанції здійснювалося колегіально [11].

Істотність порушення кримінального процесуального закону певною мірою можна оцінити й через призму досягнення завдань кримінального провадження. Системний аналіз актуальної практики ККС ВС дозволяє засвідчити певну тенденційність у цьому аспекті. Відповідно до ст. 2 КПК України завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, пов-

ного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Можна виділити достатньо великий сегмент практики ККС ВС стосовно визнання істотними тих порушень кримінального процесуального закону, які впливають на повноту судового розгляду. Так, наприклад, суд визнавав істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону проведення судом першої інстанції т.зв. «скороченого» судового розгляду відповідно до ч. 3 ст. 349 КПК України, визнавши недоцільним дослідження певних доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорується у випадках: нез'ясуванням судом повторно позиції обвинуваченого щодо можливості такого розгляду після того, як він не підтвердив усі обставини вчинення інкримінованого йому злочину [12]; проведення скороченого судового розгляду щодо обвинуваченого, який має психічний розлад, що ставить під сумнів добровільність його позиції [13]; нездійсненням судом допиту обвинуваченої стосовно обставин вчинення злочинного діяння, зокрема щодо часу, місця, способу його вчинення, переліку та вартості викраденого майна, а лише зазначення у вироку, що вони нею не оспорується [14].

До цього ж сегменту правозастосовної практики ККС, пов'язаної із тлумаченням норми ч. 1 ст. 412 КПК України можна віднести й позиції щодо меж повторного дослідження доказів судом апеляційної інстанції. Суд неодноразово визнавав порушення кримінального процесуального закону нездійсненням судом апеляційної інстанції повторного дослідження доказів у випадках, коли він надавав їм іншу, ніж суд першої інстанції оцінку [15]. Крім того, ККС ВС сформував позицію відповідно до якої, якщо апеляційний суд переоцінює хоча б один доказ, здобутий у суді першої інстанції, він повинен безпосередньо дослідити всі інші докази з дотриманням вимог ст. 23 КПК [16].

Наявні у судовій практиці й випадки, коли ККС ВС визнавав порушення кримінального процесуального законодавства через застосування неналежної правової процедури, що теж є аспектом, який охоплюється ст. 2 КПК України. Зокрема, необхідністю дотримання належної правової процедури Об'єднаною палатою ККС ВС було мотивовано позицію про те, що рішення про визначення групи слідчих, які здійснюватимуть досудове розслідування та визначення старшого слідчого, який керуватиме діями інших слідчих повинно прийматись у формі постанови [17].

Наведені міркування щодо критеріїв, які бере до уваги ККС ВС констатуючи істотне порушення вимог кримінального процесуального закону не є вичерпними. Наприклад, нерідко суд у своїй практиці констатує порушеннями такого роду порушення засад кримінального провадження, визначених Главою 2 КПК України. Однак цей аспект вимагає більш комплексних та ґрунтовних наукових досліджень.

**Висновки.** Аналіз наявної судової практики ККС ВС дозволяє здійснити певні висновки щодо тих критеріїв, які натеper враховує суд, ухвалюючи рішення про скасування судового рішення та призначення нового розгляду в суді першої або апеляційної інстанції через допущення судами істотних порушень вимог кримінального процесуального закону.

По-перше, одне і те саме порушення в одному кримінальному провадженні може бути визнане істотним, а в іншому ні. Це залежить від фактичних обставин конкретного кримінального провадження. Перевірячи дотримання судами попередніх інстанцій дотримання норм кримінального процесуального права ККС ВС з'ясовує чи був певний недолік у процесуальній діяльності компенсований наданням інших гарантій справедливої судового розгляду, і якщо так – чи було це достатньо для того, аби суд ухвалив законне і обґрунтоване судові рішення.

По-друге, при оцінці істотності порушення кримінального процесуального закону, ККС ВС бере до уваги той факт, як воно вплинуло на можливість учасника кримінального провадження реалізувати свої процесуальні права та донести свою правову позицію до суду.

По-третє, істотність порушення кримінального процесуального закону певною мірою можна оцінити й через призму досягнення завдань кримінального провадження. ККС ВС у своїй практиці доволі часто констатує наявність істотних порушень вимог кримінального процесуального закону через порушення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, неповноти та неупередженості судового розгляду, застосування неналежної правової процедури та інших аспектів, що охоплюються контекстом ст. 2 КПК України.

#### Література:

- Глинська Н.В., Лобойко Л.М. Міра впливу порушень кримінального процесуального закону на загальну справедливість як критерій визначення їх істотності. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 30. С. 28–34.
- Бобченко Н.Р. Істотне порушення кримінального процесуального закону як підстава для перевірки судових рішень в апеляційному та касаційному порядку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Випуск 32. Т.3. С. 108–114. С. 113.
- Торбас О.О. Способи реалізації суддівського розсуду в кримінальному процесу України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 1 (30). С. 209–212, 211–212.
- Постанова Касаційного кримінального Суду Верховного Суду від 30 серпня 2018 року, судова справа № 750/9889/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76290956>
- Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 вересня 2018 року, судова справа № 523/6472/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76947335>
- Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 28 листопада 2018 року, судова справа № 202/8975/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/7829770>
- Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29 вересня 2020 року, судова справа № № 125/163/17. URL: <http://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=91998557&red=100003d162c79415232a0095d3f0e53b37fa22&d=5>
- Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 22 листопада 2018 року, судова справа № 448/1716/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78267929>
- Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15 травня 2018 року, судова справа № 552/2926/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74055188>
- Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 13 грудня 2018 року, судова справа № 552/4932/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78680610>
- Постанова Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 06 грудня 2021 року, судова справа № 756/4855/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/101873632>
- Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15 лютого 2018 року, судова справа № 664/2078/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72269224>
- Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18 жовтня 2018 року, судова справа № 187/9/17-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77313009>
- Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 17 грудня 2020 року, судова справа № 426/14810/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93709256>
- Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 22 березня 2018 року, судова справа № 207/4103/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72970351>
- Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 17 квітня 2018 року, судова справа № 554/13101/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73500696>
- Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 04 жовтня 2021 року, судова справа № 724/86/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100214751>

#### Maryanova S. The significant violation of the requirements of criminal procedure law as a ground for cancellation of the court decision: some issues in the context of Supreme Court's practice

**Summary.** The article is devoted to the establishment and systematization of the criteria by which the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court is guided in its practice, ascertaining the admission by the courts of previous instances of significant violations of the requirements of the criminal procedural law, and, as a result, canceling the decisions made by them. It was established that when checking the compliance of the courts of previous instances with the norms of criminal procedural law, the Supreme Court finds out whether a certain deficiency in the procedural activity was compensated by the provision of other guarantees of a fair trial, and if so, whether this was sufficient for the court to make a legal and justified judicial decision. It has been proven that when assessing the significance of a violation of the criminal procedural law, the Supreme Court takes into account the fact that it affected the possibility of a participant in criminal proceedings to exercise his procedural rights and convey his legal position to the court. On the basis of the relevant judicial practice, it was established that the significance of the violation of the criminal procedural law can be assessed to a certain extent through the lens of achieving the objectives of the criminal proceedings.

**Key words:** significant violation of the requirements of the criminal procedural law, grounds for changing and canceling court decisions, criminal procedural form, court of appeal, court of cassation, Supreme Court.

**Мурзановська А. В.,**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри кримінального процесу,  
детективної та оперативно-розшукової діяльності  
Національного університету «Одеська юридична академія»*

**Пожар В. Г.,**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри кримінального процесу,  
детективної та оперативно-розшукової діяльності  
Національного університету «Одеська юридична академія»*

**Шилін Д. В.,**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри кримінального процесу,  
детективної та оперативно-розшукової діяльності  
Національного університету «Одеська юридична академія»*

## ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ДОТРИМАННЯ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ ТА РОЗУМНИХ СТРОКІВ: ОКРЕМІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

**Анотація.** Стаття присвячена розгляду сучасних проблем теорії та практики інституту закриття кримінального провадження, зокрема досліджено таку підставу закриття провадження як закінчення строків досудового розслідування.

Проблематика закриття кримінального провадження судом на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК полягає насамперед у тому, що в дійсності, така підстава для закриття кримінального провадження стосується виключно стадії досудового розслідування та виключних повноважень прокурора на закриття кримінального провадження щодо підозрюваного. Проте, оскільки ст. 314 КПК містить вказівку на можливість закриття судом кримінального провадження, на практиці суди у підготовчому провадженні нерідко закривають кримінальні провадження із зазначеної підстави. З теоретичної точки зору підтримано таку практику судів, проте слід зауважити про проблему реалізації у цьому аспекті засади невідворотності кримінальної відповідальності та покарання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, з якого не повинно бути ніяких виключень.

Констатовано, що така підстава закриття кримінального провадження містить у собі небезпеку порушення принципу презумпції невинуватості, оскільки після повідомлення особі про підозру, питання її винуватості презюмується і провадження закривається з формальної, по суті не реабілітуючої підстави. Тому вказано на особливу важливість врахування позиції сторони захисту для забезпечення презумпції невинуватості при закритті кримінального провадження з цієї підстави.

Також встановлено, що існування такої підстави закриття провадження як закінчення строку досудового розслідування, коли жодній особі не було повідомлено про підозру, лише сприяє бездіяльності дізнавача, слідчого та прокурора щодо ефективного розслідування кримінальних правопорушень.

Авторами зроблено висновок про юридичну недосконалість кримінального процесуального законодавства в частині нормативного регулювання зазначених підстав для закриття кримінального провадження та запропоновано два шляхи вирішення окресленої проблеми. Перший спрямований загалом на скасування деяких недоцільних підстав закриття кримінального провадження. Другий – на вдосконалення механізму забезпечення дотримання розумних строків при закритті кримінального провадження, а саме через удосконалення інституту відповідальності прокурорів у цьому аспекті. Для цього запропоновано доповнити ч. 2 ст. 28 КПК нормою про те, що прокурор, слідчий суддя, судді несуть персональну відповідальність за дотримання передбачених законом строків вчинення окремих процесуальних дій та прийняття окремих процесуальних рішень. Якщо недотримання зазначених строків мало наслідками істотні порушення вимог процесуального закону, неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність або невиконання завдань кримінального провадження, такі особи повинні бути притягнуті до відповідальності, передбаченої законом.

**Ключові слова:** закриття кримінального провадження, презумпція невинуватості, розумність строків провадження, постанова про закриття кримінального провадження, ухвала про закриття кримінального провадження.

**Постановка проблеми.** Сучасна практика застосування норм кримінального процесуального законодавства України виявляє недосконалість юридичних конструкцій та багато дефектів логіко-структурної побудови окремих його норм та інститутів. Такі недоліки законодавчої техніки породжують різне розуміння та різні підходи під час правозастосовного тлумачення певних норм і відповідно ведуть до відсутності єдності правозастосовної практики. Однією з найбільш проблем-

них для правозастосування є інститут закриття кримінального провадження, деякі положення якого побудовані таким чином, що потребують певного правозастосовного та теоретичного тлумачення, з метою їх одноманітного усвідомлення та подальшого застосування з метою найбільш ефективного вирішення завдань кримінального провадження в цілому.

Важливим етапом у реформуванні інституту закриття кримінального провадження було чітке визначення у профільному законі підстав закриття кримінального провадження та порядку їх застосування як органами досудового розслідування, так і судом. Разом з тим, не всі його положення сприймаються беззаперечно позитивно, а деякі питання взагалі залишилися поза увагою законодавця, чим викликають часом негативні або позитивні тенденції судової практики щодо вирішення цих прогалин та недоліків. Це зокрема стосується такої підстави закриття провадження як закінчення строків досудового розслідування, аналіз якої вказує на непослідовність та безсистемність реформування інституту закриття кримінального провадження.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Окремі питання закриття кримінального провадження розглядалися у працях І. В. Басистої, І. В. Гловюк, Т. В. Лукашкіної, Я. В. Замкової, О. В. Капліної, В. В. Литвинова, В. В. Навроцької, Х. М. Павич, А. С. Пастуха, Х. Р. Тайлієвої, С. В. Томина, О. О. Торбаса, Ю. М. Харковця, К. К. Токаренко та ін. Проте питанням закриття кримінального провадження з підстави закінчення строків досудового розслідування та співвідношення засади розумних строків провадження з презумпцією невинуватості у цьому аспекті не приділялася належна увага науковців. Тим не менше, практика висуває ряд проблемних запитань щодо цієї підстави закриття кримінального провадження, які вимагають теоретичного переосмислення та вирішення. Окремі питання окресленої проблематики були предметом обговорення під час Міжнародної науково-практичної конференції «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)» [1, с. 298–301].

**Метою статті** є з'ясування шляхів удосконалення моделі закриття кримінального провадження в аспекті ефективного застосування такої підстави закриття кримінального провадження як закінчення строків досудового розслідування із дотриманням засади розумності строків та презумпції невинуватості.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Закриття кримінального провадження це правова категорія, у якій повинні знайти свою інкарнацію певні юридично значущі факти й обставини, що в свою чергу є юридичним наслідком, правовою реакцією держави щодо встановлення кримінально-правової оцінки діяння тієї чи іншої особи. В основу існування цієї категорії покладена інша правова категорія – підстави закриття кримінального провадження, яка в свою чергу взаємопов'язана з багатьма концептуальними аспектами здійснення кримінального провадження загалом, і зокрема, стосується низки прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Проблематика закриття кримінального провадження судом на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК (після повідомлення особі про підозру закінчився строк досудового розслідування, визначений ст. 219 КПК, крім випадку повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину проти життя

та здоров'я особи), полягає насамперед у тому, що в дійсності, така підстава для закриття кримінального провадження стосується виключно стадії досудового розслідування та виключних повноважень прокурора на закриття кримінального провадження щодо підозрюваного. Виходячи зі змісту ч. 7 ст. 284 КПК, суд на стадії судового провадження не має повноважень закривати кримінальне провадження з цієї підстави, проте ст. 314 КПК містить вказівку на можливість закриття судом кримінального провадження на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК. Тому на практиці можна зустріти випадки закриття судами кримінальних проваджень за клопотаннями сторони захисту на підготовчому провадженні із зазначеної підстави.

Так, колегія суддів Вищого антикорупційного суду (далі – ВАКС) задовольнила клопотання захисника та на підготовчому засіданні закрила кримінальне провадження на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК, оскільки прокурор, як було зазначено в ухвалі суду, незважаючи на складання обвинувального акта в межах строку досудового розслідування, не звернувся з обвинувальним актом до суду в межах строку досудового розслідування: строк досудового розслідування закінчився 25.07.2020 (у суботу), а прокурор звернувся до суду з обвинувальним актом, направивши його до суду, лише 29.07.2020 (у середу) [Див.: 2].

І як далі зазначив суд, оскільки ж у цій справі після повідомлення особи про підозру спливав строк досудового розслідування, цей строк не продовжувався і не зупинявся, а ОСОБА\_1 не підозрювався у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину проти життя та здоров'я особи, кримінальне провадження згідно з п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК підлягало закриттю. Виходячи з такого, та з урахуванням положень ч. 2 ст. 113, ст. 283 КПК, суд вважає, що після закінчення 25.07.2020 строку досудового розслідування прокурор не був уповноважений звертатися до суду з обвинувальним актом, оскільки кримінальне провадження підлягало закриттю. Суд підкреслює, що строк досудового розслідування – не є простою формальністю. Передбачення процесуальним законом обов'язку прокурора якнайшвидше, але не пізніше визначеного законом процесуального строку після повідомлення особі про підозру звернутись до суду з обвинувальним актом або закрити кримінальне провадження – є гарантією фундаментального права людини на розгляд її справи упродовж розумного строку, закріпленого в п. 1 ст. 6 Конвенції, передбаченого ст. 7, ч. 1 ст. 21 КПК, що підтверджується усталеною практикою ЄСПЛ. Отже, особа не може необмежений час перебувати в стані підозрюваного – якщо публічне обвинувачення з будь-яких причин не має можливості визначити обвинувачення, склавши обвинувальний акт, та спрямувати справу до суду протягом визначеного законом строку – особа має бути звільнена від підозри [Там само].

Таким чином, такий процесуальний строк досудового розслідування – є одним із найважливіших проявів правового принципу верховенства права, який вимагає належної правової визначеності у такому особливо вразливому статусі людини як підозрюваний. Тому суд переконаний, що застосування передбачених законом наслідків пропуску такого строку як строк досудового розслідування навіть на один або кілька днів не є зайвим формалізмом або «правовим пуризмом», оскільки: (1) строки досудового розслідування є граничними, (2) положення ч. 5 ст. 294 КПК виключає можливість суду поновити строк досудового розслідування, що завершився [Там само].

Зауважимо, що зазначена ухвала залишена без змін Апеляційною палатою ВАКС [3] та Верховним Судом [4], які тим самим підтримали це рішення.

З наукової точки зору, також слід підтримати таку судову практику, оскільки дійсно, одним з завдань кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду, на реалізацію якого спрямовані і положення засади розумності строку здійснення провадження, і суд, безумовно, повинен про це піклуватися і забезпечувати її дотримання, проте, тут є й інша сторона медалі, – «темна»: хто буде піклуватися про інші завдання? Про захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, про охорону прав, свобод та законних інтересів потерпілих у таких провадженнях? На нашу думку, це повинен робити в першу чергу прокурор! Бо якщо б уповноважені від імені держави – органи прокуратури, виконали б свій процесуальний обов'язок і направили кримінальне провадження до суду вчасно, в межах строків досудового розслідування, як того й вимагає від них закон, то суди б не приймали б таких рішень, які дозволяють уникнути кримінальної відповідальності деяким особам.

Такий обов'язок прокурора постає, в першу чергу, із завдань кримінального провадження, які покладають на нього зобов'язання забезпечити швидке, повне та неупереджене розслідування задля того, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини.

По-друге норми ст. 28 КПК покладають на прокурора обов'язок дотримання розумних строків проведення досудового розслідування, яке полягає зокрема, у необхідності вчиненні всіх передбачених законом процесуальних дій або прийняття необхідних процесуальних рішень в розумні строки, які не можуть перевищувати передбачені КПК України строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень. А отже, прокурор, зобов'язаний згідно вимог ст.ст. 3, 219, 283 КПК в межах строків досудового розслідування, при чому у найкоротший строк після повідомлення особі про підозру здійснити одну з дій (прийняти певне рішення) спрямовану на закінчення досудового розслідування, оскільки особа має право на розгляд обвинувачення проти неї в суді в найкоротший строк або на його припинення шляхом закриття провадження. Інакше можуть настати негативні наслідки, передбачені п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК у формі закриття кримінального провадження з формальної підстави.

Крім того, на наше глибоке переконання, тут криються великі корупційні ризики, оскільки все що треба, це просто зробити так, щоб прокурор невчасно звернувся з обвинувальним актом (спрямував його) до суду. Як це зробити – вже інша справа. Погрози, підкуп, затор, «локдаун», якісь форс-мажор, війна, а може просто безвідповідальне ставлення прокурора само по собі посприяє. І кримінальне провадження можуть закрити.

Саме тому необхідно нарешті створити цілий інститут особистої відповідальності кожного представника сторони обвинувачення за неналежне або несвоєчасне виконання своїх процесуальних обов'язків, за безвідповідальне ставлення до них, навіть передбачити можливість кримінальної відповідальності, якщо така його бездіяльність матиме серйозні наслідки для кримінального провадження. Проте, не просто запровадити

цей інститут, а й створити механізми його ефективного застосування. Тільки це дасть змогу забезпечити належне виконання прокурорами своїх процесуальних обов'язків, бо заробітні плати їм вже підвищили, але це, на жаль, не сприяє вирішенню окреслених питань. Тому цілком можливо і необхідно ставити питання про відповідальність, в тому числі і кримінально-процесуальну [Доклад див.: 5].

З іншого боку, така підстава закриття кримінального провадження містить у собі небезпеку порушення принципу презумпції невинуватості схожої до тої, про яку нещодавно прийняв своє рішення Конституційний Суд № 3-р(П)/2022 від 08.06.2022 р. [6]. Як зауважив Конституційний Суд, «конституційний принцип презумпції невинуватості є багатоаспектним, діє на всіх стадіях кримінального провадження та навіть після його завершення, адже сутність цього принципу полягає в тому, що презумпція стосовно непричетності особи до вчинення кримінального правопорушення має універсальний характер, поширюється на всі сфери суспільного життя особи та діє доти, доки її не спростовано належним чином, тобто, за приписами статті 62 Конституції України, у законному порядку й обвинувальним вироком суду. У розумінні зазначених конституційних приписів метою принципу презумпції невинуватості є захист особи, стосовно якої здійснюється/здійснювалось кримінальне провадження, від будь-яких виявлених у зв'язку із цим форм осуду від публічної влади, унаслідок чого піддано сумніву непричетність такої особи до вчинення кримінального правопорушення, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. За частиною першою статті 62 Конституції України лише обвинувальний вирок суду є тим судовим актом, у якому повинна бути встановлена винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, тому інші акти публічної влади не можуть містити жодних позицій щодо винуватості особи, навіть у вигляді припущень стосовно такої винуватості» (п. 2.2).

У випадку ж закриття кримінального провадження у зв'язку із закінченням строку досудового розслідування, тим більше після повідомлення особі про підозру, питання її винуватості презюмується і провадження закривається з формальної, але по суті нереабілітуючої підстави. Така підстава не спростовує підозру, не визнає особу невинуватою. Крім того, така підозрювана особа згідно тієї ж презумпції невинуватості має право вимагати справедливого судового розгляду й ефективного судового захисту, для чого їй повинні бути надані можливості висловлювати позицію стосовно своєї невинуватості, доводити цю позицію в судовому порядку, вимагати закриття кримінального провадження з реабілітуючих підстав, наприклад за підстави не встановлення достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді і вичерпання можливості їх отримати (п. 3 ст. 284 КПК).

Проте, на думку О. В. Капліної, закриття кримінального провадження за підставою, передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 284 КПК, можливе коли на стадії досудового розслідування певні докази винуватості конкретної особи слідчим та прокурором зібрані (що дає підстави повідомити її про підозру), проте подальше провадження здійснюватися не може у зв'язку з тим, що вичерпані можливості подальшого отримання нових доказів, сукупність яких може бути представлена на доведення винуватості особи в суді, а вина доведена поза розумним сумнівом. Тобто слідчий та прокурор виконали всі слідчі (розшукові), негласні

слідчі (розшукові) дії, інші процесуальні дії, проведення яких було необхідним та можливим у даному кримінальному провадженні. В цій ситуації, керуючись принципом презумпції невинуватості, відповідно до якого недоведена винуватість рівнозначна доведеній невинуватості, усі сумніви щодо доведеності вини мають тлумачитися на користь підозрюваного (ч. 4 ст. 17 КПК), прокурор повинен закрити кримінальне провадження за пунктом 3 частини першої ст. 284 КПК [7, с. 39].

До того ж особа могла бути піддана необґрунтованому кримінальному переслідуванню, а після досягнення неправомірних цілей замість реабілітації підозрюваного, прокурор пропускає строки досудового розслідування і закриває кримінальне провадження за п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК. Як зазначив Конституційний суд у згаданому рішенні: «... держава зобов'язана забезпечити можливість реабілітації особи після закриття кримінального провадження, тобто відновлення її честі, доброго імені, репутації, які постраждали у зв'язку з висунутою їй підозрою чи обвинуваченням щодо вчинення кримінального правопорушення, а також гарантувати перевірку в судовому порядку законності й обґрунтованості кримінального переслідування та ухвалених під час його здійснення процесуальних рішень» (п. 2.3). На важливість врахування позиції сторони захисту та забезпечення презумпції невинуватості при закритті кримінального провадження вже неодноразово звертали увагу сучасні вчені-процесуалісти [8, 9, 10, 11].

Варто також підкреслити, що таке формулювання «крім випадку повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину проти життя та здоров'я особи» порушує принцип рівності всіх перед законом та судом і невідворотності кримінальної відповідальності та покарання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, з якого не повинно бути ніяких виключень. Це просто неприпустимо.

Що стосується абзату 2 ч. 1 ст. 284 КПК, якій передбачає обов'язок слідчого, дізнавача, прокурора закрити кримінальне провадження коли строк досудового розслідування, визначений ст. 219 КПК, закінчився та жодній особі не було повідомлено про підозру, то нам взагалі не зрозуміло законної мети його запровадження. Окрім процесуальної економії за рахунок невиконання завдань кримінального провадження щодо захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, в першу чергу потерпілих, воно ні до чого позитивного не призводить. Така підстава закриття провадження лише сприяє бездіяльності зазначених суб'єктів щодо ефективного розслідування кримінальних правопорушень, тому її існування є абсолютно недоцільним.

**Висновки.** Загалом враховуючи розглянуті аргументи, а також реалії нашої нормотворчої та правозастосовної системи видається доцільним запропонувати два можливих шляхи вирішення окресленої проблеми. Перший доволі радикальний: з огляду на істотні недоліки формулювання такої підстави закриття провадження у п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК, видається недоцільним взагалі існування її як такої та необхідність її скасування. Другий шлях більш складний, проте можливо більш прагматичний. Вважаємо можливим піти шляхом вдосконалення механізму забезпечення дотримання розумних строків при закритті кримінального провадження, а саме через удосконалення інституту відповідальності прокурорів у цьому аспекті. Для цього пропонуємо доповнити ч. 2 ст. 28 КПК

наступним абзацом: «*Прокурор, слідчий суддя, судді несуть персональну відповідальність за дотримання передбачених законом строків вчинення окремих процесуальних дій та прийняття окремих процесуальних рішень. Якщо недотримання зазначених строків мало наслідками істотні порушення вимог процесуального закону, неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність або невиконання завдань кримінального провадження, такі особи повинні бути притягнуті до відповідальності, передбаченої законом.*»

При цьому формулювання п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК також вимагає певних змін задля усунення посягань на засади невідворотності кримінальної відповідальності та рівності всіх перед законом і судом.

#### Література:

1. Пожар В.Г. Деякі аспекти проблематики закриття кримінального провадження в контексті дотримання розумних строків кримінального провадження. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. 704 с. С. 298-301. URL: <http://surl.li/chvva>*
2. Ухвала Вишого антикорупційного суду від 24.09.2020 (№ 991/6516/20). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91900911>
3. Ухвала Апеляційної палати Вишого антикорупційного суду від 03.11.2020 (№ 991/6516/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92699546>
4. Постанова Верховного Суду від 21.04.2021 (№ 991/6516/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96484363>
5. Мурзановська А. В. Кримінально-процесуальна відповідальність за Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 року : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 192 с.
6. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості) № 3-р(П)/2022 від 08.06.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-22#n62>
7. Капліна О. В. Актуальні проблеми тлумачення окремих підстав для закриття кримінального провадження. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 3. С. 38–45. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc\\_2016\\_3\\_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2016_3_7)
8. Гловюк І. В. Щодо питання удосконалення моделі закриття кримінального провадження у судовому провадженні. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2021. Вип. 42. С. 130–137. DOI: 10.31359/2079-6242-2021-42-130. URL: <http://dSPACE.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/4299>
9. Тomin С. В. Реалізація окремих засад кримінального провадження у випадку його закриття у зв'язку з декриміналізацією діяння. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. № 2 (5). С. 306–316. URL: [http://www.pjv.nuoua.od.ua/v2\\_2014/30.pdf](http://www.pjv.nuoua.od.ua/v2_2014/30.pdf)
10. Павич Х. М. Закриття кримінального провадження судом першої інстанції : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2017. 291 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/02/Дисертація-Павич.pdf>
11. Басиста І. Закриття кримінального провадження на підставі набуття чинності закону, яким скасовано кримінальну відповідальність за діяння, вчинене особою: окремі проблеми. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2020. № 71. С. 108–121. URL: <http://dSPACE.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3803>

**Murzanovska A., Pozhar V., Shylin D. Closing of Criminal Proceedings in the Context of Compliance with the Presumption of Innocence and Reasonable Time: Some Theoretical, Methodological and Praxeological Issues**

**Summary.** The article is dedicated to the consideration of modern problems of theory and practice of the institute of closing of criminal proceedings, in particular the grounds for closing the proceedings as the expiration of the terms of the pre-trial investigation had been researched.

The problems of closing of criminal proceedings by the court on the basis of point 10 part 1 of the article 284 of the Criminal Procedural Code primarily concern the fact that a ground for closing of criminal proceedings applies exclusively on the stages of pre-trial investigation and with exclusive powers of a prosecutor to close the criminal proceedings against the suspect. However, since the article 314 of the CPC contains an indication of the possibility of closing by the court of criminal proceedings, in practice the courts in the preparatory proceedings often close criminal proceedings based on the specified grounds. From the theoretical point of view, this practice of the courts is supported, however it should be noted that the problem of implementation in this aspect of the principle the inevitability of criminal liability and punishment of persons who committed criminal offences, of which there should be no exceptions.

It is stated that this basis for closing of the criminal proceedings carried the risk of violating the principle of the presumption of innocence, as after notifying the person of the suspicion, the question of the guilt is presumed and the proceedings are closed with a formal, in fact non-rehabilitative grounds. Therefore, special importance is pointed

out taking into account the position of the defence to ensure the presumption innocence in closing of criminal proceedings on this ground.

It is also proved that the existence of such a ground for closing of proceedings as the expiration of the pre-trial investigation, when no person has been notified of the suspicion, only contributes to inaction of an inquirer, investigator and prosecutor as for effective investigation criminal offences.

The authors concluded that there was a legal imperfection of the criminal procedural legislation in terms of regulations of the specified bases for closing of criminal proceedings and proposed two ways to solve the outlined problem. First solution is aimed in general at the abolition of some impractical grounds for closing of criminal proceedings. The second solution is to improve the mechanism ensuring compliance with reasonable time of closing of the criminal proceedings, namely through the improvement of the institution of responsibility of prosecutors in this aspect. In order to do this, it is proposed to add part 2 of the article 28 of the CPC norm that a prosecutor, investigating judge, judges bear personal responsibility for compliance with the terms enshrined in the laws of carrying the separate procedural actions and acceptance of separate procedural decisions. If there was non-compliance with these terms that had consequences of significant violations of procedural law, wrong application of the law of Ukraine on criminal liability or failure to perform the tasks of criminal proceedings, such persons must be brought to responsibility, provided by law.

**Key words:** closing of criminal proceedings, presumption of innocence, reasonable time of proceedings, a decision to close criminal proceedings, a resolution to close the criminal proceedings.



*Новик В. А.,**orcid.org/0000-0002-6534-5670**аспірант кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права  
Національної академії внутрішніх справ*

## СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ЛІСОВОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

**Анотація.** Статтю присвячено аналізу стану, тенденцій, географії кримінальних правопорушень, що вчиняються у галузі охорони лісового фонду України. Досліджено особливості збільшення кількості протиправних проявів, пов'язаних з незаконними порубками лісів, рівнем корупції у лісовій галузі, що призводить до знищення об'єктів рослинного світу, забруднення значних територій, виникнення надзвичайних ситуацій природного характеру. Основними причинами виникнення проблем у лісовій сфері є недосконалість системи управління та розвитку лісового господарства, відсутність правових та економічних механізмів, стимулювання запровадження природозберігаючих технологій, недосконалість податкової бази, а також нечіткість визначення правового статусу щодо управління землями під поєзакисними лісовими смугами.

Особливу небезпеку викликають дії осіб, обов'язками яких є безперешкодно обстежувати в установленому законодавством порядку ліси, що перебувають у власності чи користуванні громадян і юридичних осіб; перевіряти в установленому порядку в громадян і юридичних осіб наявність дозволів та інших документів на використання лісових ресурсів і користування лісами; проводити перевірки додержання лісокористувачами, власниками лісів вимог нормативно-правових актів і нормативних документів з питань ведення лісового господарства; складати протоколи та розглядати відповідно до законодавства справи про адміністративні правопорушення, правопорушення у сфері охорони, захисту, використання та відтворення лісів та ін.

Було зазначено, що за оцінкою спеціалістів 13,2 млрд гривень – приблизна сума збитків лісової галузі України внаслідок військової агресії РФ. У лісництвах, які перебували на окупованій території, знищені будівлі та розграбоване обладнання, транспортні засоби, величезну шкоду нанесено лісовій екосистемі, на більшості об'єктах ще досі тривають розмінування, очищення від військової техніки тощо.

Зазначено, що близько 5 тисяч працівники природно-заповідного фонду щодня роблять все можливе, щоб захистити та зберегти українську природу. Але незважаючи на це, особливо небезпечним є те, що кримінальні правопорушень у сфері використання лісових ресурсів, за даними офіційної статистики, вчиняються працівниками державної лісової охорони, на які покладається здійснення державного контролю за дотриманням лісового законодавства та забезпечення охорони лісів від пожеж, незаконних рубок, захист від шкідників і хвороб, пошкодження внаслідок антропогенного та іншого шкідливого впливу.

На жаль, недоліки законодавчого характеру обумовлюють неефективність здійснення досудового розслідування

кримінальних правопорушень у сфері охорони лісового фонду. Цьому сприяє різна кваліфікація органами досудового розслідування протиправних дій підозрюваних осіб відповідно кримінального законодавства; неврегульованість у законодавстві порядку перевезення та переробки незаконно зрубаного лісу; мінімізація митних платежів під час експорту лісу; монополізація діяльності з організації продажу деревини через товарні біржі.

**Ключові слова:** ліс, лісовий фонд, запобігання кримінальним правопорушенням, правова охорона лісового фонду України.

**Постановка проблеми.** Сьогодні основними напрямками державної політики є забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля [1]. І відповідно Конституції України кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, а також право на її поширення.

Відповідно до засад державної екологічної політики процеси глобалізації та суспільних трансформацій підвищили пріоритетність збереження довкілля, а отже, потребують від України вжиття термінових заходів. Протягом тривалого часу економічний розвиток держави супроводжувався незбалансованою експлуатацією природних ресурсів, низькою пріоритетністю питань захисту навколишнього природного середовища, що унеможливило досягнення збалансованого (сталого) розвитку. Як зазначено в Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року причинами такого становища є низький рівень розуміння в суспільстві пріоритетів збереження довкілля та переваг збалансованого (сталого) розвитку, недосконалість системи екологічної освіти та просвіти; незадовільний рівень дотримання природоохоронного законодавства та екологічних прав і обов'язків громадян; незадовільний рівень дотримання природоохоронного законодавства та екологічних прав і обов'язків громадян [2].

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Питання запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються у галузі охорони лісового фонду України досліджувалися вітчизняними вченими: Необхідно звернути увагу на проведені дослідження: Корняковою Т. В., Шульгою А. М., Сторчоусом О., Мельник О. В., Поліщуком Г. С., Єгоровою Т. П., Дудуровим О.О., Письменським Є.О., Турловою Ю. А., Заїчко О. В. Конопельським В.Я., Будяченко О.М. та іншими вченими.

**Постановка завдання.** У статті розкривається особливості стану і тенденцій кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері охорони лісового фонду України. Окрема увага

приділена особам, що вчиняють зазначені кримінальні правопорушення, обов'язками яких є охорона лісів в установленому законодавством порядку.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Одним з найважливіших напрямів державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища є забезпечення збереження, відновлення та охорони лісів. Лісистість становить 15,9% території України. Ліси займають 15,9% території держави, де вони розміщені нерівномірно, від 3,7% у Запорізькій до 51,4% у Закарпатській областях. Оптимальним, за європейськими рекомендаціями, є показник лісистості 20 відсотків, для досягнення якого необхідно створити більше двох мільйонів гектарів нових лісів. Водночас створення нових лісів не повинне здійснюватися шляхом заліснення унікальних степових ділянок [2].

Основними причинами виникнення проблем у лісовій сфері є недосконалість системи управління та розвитку лісового господарства, відсутність правових та економічних механізмів, стимулювання запровадження природозберігаючих технологій, недосконалість податкової бази, а також нечіткість визначення правового статусу щодо управління землями під пользахисними лісовими смугами.

Відсутність системи фінансування лісгосподарської діяльності, особливо у східних і південних регіонах України, призвела до припинення робіт із створення захисних лісових насаджень на малопродуктивних і деградованих землях та невиконання попереджувальних протипожежних заходів у лісах, що підвищило ризик виникнення лісових пожеж, осередків шкідників і хвороб лісу, висихання лісів і погіршення екологічної ситуації [2].

Сьогодні, незважаючи на умови воєнного стану лісова галузь змогла адаптуватися до реалій воєнного часу, про що свідчать і останні економічні показники. За I квартал 2022 року чистий дохід від реалізації продукції склав 4,5 млрд грн. Це на 423 млн грн більше, ніж у аналогічному періоді 2021 року.

Координація робіт з охорони та відтворення лісів здійснюється центральними (у лісах державної власності) та місцевими органами виконавчої влади (у лісах комунальної власності).

Тільки за місяць лісокультурної кампанії підприємства Держлісагентства [3], яке здійснює державне управління в галузі ведення лісового і мисливського господарства, а також державного контролю за дотриманням вимог нормативно-правових актів щодо ведення лісового господарства, висадили 103,2 млн деревних рослин на площі 15 184,6 га, з яких 471,5 га – це лісорозведення (створення нових лісів), а також сприяння природному поновленню (введення недостаючих порід) на площі 1236,4 га. Під час війни продовжується озеленення нашої країни. Більше того, у планах побудувати у 8 областях сучасні селекційно-насіневі центри, аби збільшити потужності для вирощування посадкового матеріалу на майбутні роки [4].

Необхідно зазначити, що здійснення державного контролю за додержанням вимог лісового та мисливського законодавства; забезпечення охорони лісів від пожеж, незаконних рубок, шкідників і хвороб, пошкодження внаслідок антропогенного та іншого шкідливого впливу; запобігання злочинам і адміністративним правопорушенням у сфері лісового та мисливського господарства, а також використання лісових ресурсів

і мисливських тварин покладається на Державну лісову охорону, що має статус правоохоронного органу.

Державна лісова охорона діє у складі Держкомлісгоспу, Республіканського комітету Автономної Республіки Крим з питань лісового і мисливського господарства, обласних управлінь лісового та мисливського господарства і підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління Держкомлісгоспу. Держлісоохорона має статус правоохоронного органу<sup>1</sup>, метою такої діяльності є здійснення правових, лісоохоронних та інших заходів, спрямованих на збереження, розширене відтворення, невиснажливе використання лісових ресурсів та об'єктів тваринного світу [6].

Виявлення кримінальних правопорушень у сфері охорони лісового фонду України, що вчиняється службовими особами здійснюється Державним бюро розслідувань. Саме на зазначеній правоохоронний орган покладаються завдання щодо запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються службовими особами та працівниками правоохоронних органів [7].

Основні зусилля ДБР впродовж 2021 року були зосереджені на запобіганні, виявленні, припиненні, розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених працівниками правоохоронних органів; корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних із одержанням неправомірної вигоди та розкраданням бюджетних коштів; кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами; кримінальних правопорушень, пов'язаних із порушенням прав людини під час виконання своїх повноважень працівниками правоохоронних органів [8].

ДБР в межах своєї компетенції забезпечує протидію кримінальним правопорушенням проти довкілля, а саме в сфері охорони лісового фонду України. Порівняно з 2020 роком рівень розкриття таких правопорушень зріс (98 обвинувальних актів проти 79). Понад 79% надісланих до суду обвинувальних актів пов'язані з незаконною порубкою, перевезенням, зберіганням та збутом лісу. Найбільше кримінальних правопорушень за фактами незаконних порубок лісів розслідувалось у Харківській (63 кримінальні провадження), Закарпатській (44) та Чернівецькій (34) областях. Найзначніші фінансові втрати встановлено у Харківській (20,9 млн грн), Волинській (17,2 млн грн), Київській (13 млн грн) та Вінницькій (понад 9,7 млн грн) областях, на які припадає понад 22% від загальної суми встановлених у сфері охорони навколишнього природного середовища збитків [8].

Всього встановлених збитків держави понад 239 млн грн кількість розслідуваних кримінальних проваджень 595, 104 обвинувальних актів направлено до суду щодо 196 осіб.

Найбільші збитків було завдано в Херсонській (62), Київській (61), Львівській (32,9), Харківській (21,4), Волинській (17,2), Вінницькій (10,6) областях [8].

Особливу небезпеку викликають дії осіб, обов'язками яких є безперешкодно обстежувати в установленому законодавством порядку ліси, що перебувають у власності чи користуванні

<sup>1</sup> Відповідно до ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів» до правоохоронних органів відносяться – органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [5].

громадян і юридичних осіб; перевіряти в установленому порядку в громадян і юридичних осіб наявність дозволів та інших документів на використання лісових ресурсів і користування лісами та на право полювання і використання ресурсів державного мисливського фонду; проводити перевірки додержання лісокористувачами, власниками лісів та користувачами мисливських угідь вимог нормативно-правових актів і нормативних документів з питань ведення лісового господарства та у галузі мисливського господарства та полювання; складати протоколи та розглядати відповідно до законодавства справи про адміністративні правопорушення, правопорушення у сфері охорони, захисту, використання та відтворення лісів, а також у галузі мисливського господарства та полювання та інш.

До кримінальної відповідальності притягнуто 52 учасника злочинних угруповань, які вчинили 43 кримінальні правопорушення проти довкілля. Також майже на 51% збільшилася кількість кримінальних правопорушень у сфері надкористування. Найбільше таких зафіксовано у Житомирській, Вінницькій, Одеській та Рівненській областях [8].

Тільки в цьому місяці працівники ДБР повідомили про підозру колишньому лісничому Кобеляцького лісництва держпідприємства «Кременчуцьке лісове господарство». Лісничий займався незаконною рубкою дерев поблизу села Соснівка Полтавської області. До рубки він залучив місцевих мешканців. Деревину лісничий збував на власний розсуд.

Своїми діями колишній посадовець завдав збитків державі на майже 450 тис. грн. ДБР повідомило йому про підозру у незаконній порубці дерев у захисному лісовому насадженні, що спричинило тяжкі наслідки (ч. 4 ст. 246 КК України). Санкція статті передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 7 років. Процесуальне керівництво досудовим розслідування здійснює Полтавська обласна прокуратура [9].

Складність ситуації у сфері охорони лісового фонду України обумовлена тим, що приблизна сума збитків дорівнює 13,2 млрд гривень внаслідок вторгнення РФ [10]. У лісництвах, які перебували на окупованій території, знищені будівлі та розграбоване обладнання, транспортні засоби, величезну шкоду нанесли лісовій екосистемі, на більшості об'єктах ще досі тривають розмінування, очищення від військової техніки тощо.

Через військові дії окупанта 900 заповідних територій України сьогодні перебувають у небезпеці. Це 1,2 млн га, або близько 30% площі всіх природоохоронних територій України. Це тисячі видів рослин, які занесені до Червоної книги України і охороняються законом. Бойові дії порушують спокій диких тварин. Вони або гинуть, або намагаються втекти з гарячих точок. Під загрозою знищення наразі знаходяться: 14 Рамсарських об'єктів площею 397,7 тис. га, близько 200 територій Смарагдової мережі площею 2,9 млн га біосферні заповідники.

На жаль, бойові дії погіршили статистику лісових пожеж. На сьогодні зафіксовано 191 випадок загорянь у лісі на загальній площі 1754 га. Це втричі більше, якщо порівнювати з аналогічним періодом 2021 року. Середня площа однієї пожежі зросла у 16 разів [10].

Близько 5 тисяч працівники природно-заповідного фонду щодня роблять все можливе, щоб захистити та зберегти українську природу. А ще там, де це можливо, допомагають людям, які були вимушені тікати від війни. Так, на природоохоронних територіях вже знайшли прихисток майже 15 тисяч тимчасових переселенців [11].

**Висновки.** Саме тому на сьогоднішній день основним завданням правоохоронних органів є комплексний моніторинг стану навколишнього природного середовища, а саме охорона, збереження, відновлення лісових ресурсів України. Це буде сприяти забезпеченню дотримання природоохоронного законодавства та використання найкращих практик організації охорони лісів країн членів Європейського Союзу.

#### *Література:*

1. Конституція України : Конституція від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#n14>.
3. Положення про Державне агентство лісових ресурсів України : Положення від 08.10.2014 р. № 521. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/521-2014-%D0%BF#Text>
4. Під час війни лісівники висадили 103 млн деревних рослин у рамках програми «Зелена країна». *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/pid-chas-vijni-lisivniki-visadili-103-mln-derevnih-roslin-u-ramkah-programi-zelena-krajina>.
5. Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 р. № 3781-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text>.
6. Положення про державну лісову охорону, лісову охорону інших лісокористувачів та власників лісів : Постанова КМ України від 16.09.2009 р. № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2009-%D0%BF#Text>.
7. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 р. № 794-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19>.
8. Звіт про діяльність Державного бюро розслідувань за 2021 рік. URL: <https://dbr.gov.ua/reports/zvit-pro-diyalnist-derzhavnogo-byuro-rozsliduvan-za-2021-rik> – Назва з екрану.
9. ДБР підозрює лісничого з Полтавщини у незаконній вирубці лісу на майже 450 тис. грн. Державне бюро розслідувань. URL: <https://dbr.gov.ua/news/dbr-pidozryue-lisnichogo-z-poltavshhini-u-nezakonnij-virubci-lisu-na-majzhe-450-tis.-grn>
10. Міндовкілля: 13,2 млрд гривень – приблизна оцінка збитків лісової галузі України внаслідок вторгнення РФ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text>.
11. Через військові дії окупанта 900 заповідних територій України сьогодні перебувають у небезпеці. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mindovkillya-cherez-vijskovi-diyi-okupanta-900-zapovidnih-teritorij-ukrayini-sogodni-perebuvaют-u-nebezpecina>.

#### **Novik V. State and trends of criminal offenses committed in the field of protection of the forest fund of Ukraine**

**Summary.** The article is devoted to the analysis of the state, trends, geography of criminal offenses committed in the field of protection of the forest fund of Ukraine. The features of the increase in the number of illegal actions associated with illegal cutting of forests, the level of corruption in the forest industry, which leads to the destruction of flora, pollution of large territories, the emergence of emergency situations of natural character were investigated. The main causes of problems in the forest sector are imperfect system of management and development of forestry, lack of legal and economic mechanisms, stimulation of implementation of nature-saving technologies, imperfect tax base, as well as unclear definition of the legal status of land management under forest shelter belts.

Particularly dangerous are the actions of persons whose responsibilities are to freely inspect forests owned or used by citizens and legal entities in the manner prescribed by law; to check in the prescribed manner with citizens and legal entities the availability of permits and other documents for the use of forest resources and forest use; to inspect forest users, forest owners and compliance with requirements of regulatory legal acts and regulatory documents on forestry management issues; Draw up protocols and consider, in accordance with the legislation, cases of administrative offences, offences in the field of protection, protection, use and reproduction of forests, etc.

It was noted that according to experts' estimates, 13.2 billion hryvnia is the approximate amount of damage to the forest industry of Ukraine as a result of the military aggression of the Russian Federation. Buildings and looted equipment, vehicles were destroyed in the forestry units in the occupied territory, huge damage was done to the forest ecosystem, most of the sites are still being demined, cleared of military equipment, etc.

It is noted that about 5 thousand employees of the natural-reserve fund every day do their best to protect and preserve

the Ukrainian nature. But despite this, it is especially dangerous that criminal offenses in the use of forest resources, according to official statistics, are committed by employees of the state forest guard, which is charged with exercising state control over compliance with forest legislation and ensuring protection of forests from fires, illegal logging, protection from pests and diseases, damage because of anthropogenic and other harmful effects.

Unfortunately, legislative shortcomings contribute to the ineffectiveness of pre-trial investigation of criminal offenses in the field of forest protection. This is facilitated by different qualification by pre-trial investigation bodies of unlawful actions of suspected persons according to criminal legislation; lack of regulation in the legislation of the order of transportation and processing of illegally cut wood; minimization of customs payments when exporting timber; monopolization of activities to organize timber sales through commodity exchanges.

**Key words:** forest, forest fund, prevention of criminal offenses, legal protection of the forest fund of Ukraine.

**Фоменко М. О.,***помічник заступника голови Донецького апеляційного суду,  
аспірантка кафедри права та публічного адміністрування  
Маріупольського державного університету*

## НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО З ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ ТА СУДОВИМИ ОРГАНАМИ

**Анотація.** Висвітлено актуальні теоретичні та організаційні питання нормативно-правового регулювання взаємодії слідчого з оперативними підрозділами під час здійснення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному провадженні. Розглянуто проблеми питання, пов'язані з колізіями у вітчизняному законодавстві стосовно повноважень слідчих, особливостями взаємодії останніх зі співробітниками оперативних підрозділів, обґрунтовано значущість взаємодії слідчих з іншими суб'єктами кримінального провадження. Проаналізовано та узагальнено наявні наукові підходи до розуміння сутності загального поняття взаємодії та взаємодії слідчих органів зокрема.

Встановлено необхідність належної організації взаємодії слідчого з оперативними підрозділами у кримінальному провадженні, потребує розглянуто необхідність оновлення нормативно-правових основ регулювання взаємодії слідчого з оперативними підрозділами та судовими органами, що тягне за собою підвищення ефективності виконання завдань щодо захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорони прав, свобод та законних інтересів учасників такого провадження, швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду.

Досліджено нормативно-правове підґрунтя діяльності слідчих та оперативних підрозділів для організації взаємодії, визначено основні принципи їх взаємодії. Розглянуто зміст взаємодії, який виражається в безпосередній практичній допомозі як процесуального, так і організаційно-тактичного характеру.

Стаття присвячена сучасному стану нормативного регулювання взаємодії досудового розслідування з оперативними підрозділами, що характеризується динамічним оновленням кримінального процесуального законодавства та інтеграцією українського законодавства у європейське. Висвітлено проблемні питання взаємодії слідчого з оперативними підрозділами, а також розмежування повноважень слідчого та оперативних підрозділів.

Проаналізовано поняття «взаємодія» в контексті сучасного розвитку науки та її розмежування з іншими подібними поняттями.

Розглянуто та досліджено законодавчі прогалини однієї із форм взаємодії слідчого та оперативних підрозділів, а саме «виконання доручень слідчого». Зазначено про проблемні питання стосовно строків виконання таких доручень, через відсутність конкретизації в законодавстві.

Висвітлено процесуальні форми взаємодії слідчого з оперативними підрозділами та слідчими судьями. Означено думку деяких науковців про відсутність повної процесуальної самостійності як слідчого у взаємодії з проку-

рором, так і оперативних підрозділів у взаємодії зі слідчим через їх законодавчо закріплені положення як процесуальних керівників.

Зазначено про таку форму процесуального контролю за діяльністю слідчого як контроль слідчого судді (судовий контроль).

**Ключові слова:** нормативно-правове регулювання, взаємодія, кримінальне провадження, органи досудового розслідування, оперативні підрозділи, слідчий.

**Вступ.** Одним із пріоритетних завдань кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав і свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жодний невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [1].

Слід звернути увагу, що вагоме місце у реалізації означених завдань кримінального провадження належить слідчому, який у межах своєї компетенції, передбаченої КПК України, уповноважений провадити досудове розслідування кримінальних правопорушень (п. 17 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Питання про сутність взаємодії слідчого у кримінальному провадженні були предметом дослідження К.В. Антонова, Н. В. Багрій, В.Д. Берназ, Р.С. Белкіна, Б.А. Вікторова, А.Ф. Волобуєва, І.Ф. Герасимова, І.М. Гуткіна, В.П. Данєвський, О.Ф. Долженкова, В.П. Дробота, О.О. Дульського, В.С. Зеленецького, А.В. Іщенко, Н.С. Карпова, В.П. Корж, А.Г. Лекаря, Є.Д. Лук'янчикова, Г.А. Матусовського, Д.Й. Никифорчука, І.В. Озерського, М.А. Погорецького, О.М. Порубова, Б.В. Романюк, В.П. Сапальова, М.В. Салтєвського, М.О. Селіванова, І.В. Сервецького, І.М. Сорокотягіна, В.П. Хомколова, М.Є. Шумило та багатьох інших науковців.

При цьому, незважаючи на те, що в теорії кримінального процесу проблема взаємодії слідчого у кримінальному провадженні привертала увагу багатьох науковців, практична реалізація цілого ряду пов'язаних з нею питань так і не була вирішена в повній мірі.

**Постановка проблеми.** В сучасних умовах реформування соціальної та економічної сфери життя країни важливе

значення становить внутрішня стабільність та законність. Однією зі складових стабільності є чітка та законодавчо закріплена взаємодія правоохоронних органів, зокрема органів досудового слідства з оперативними підрозділами. При цьому предметом особливої уваги є питання модернізації нормативно-правового регулювання взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами та судовими органами.

Не дивлячись на велику кількість наукових поглядів на поставлені питання, законодавець не встановлює чітку регламентацію повноважень суб'єктів кримінального провадження в нормативно-правовому сенсі, особливо на стадії досудового розслідування між слідчим, оперативними підрозділами та судом.

**Метою статті** є встановлення нормативно-правових основ регулювання взаємодії слідчого з оперативними підрозділами та судовими органами з'ясування сутності процесуальної взаємодії слідчого із оперативними підрозділами, визначення існуючих прогалин у правовому регулюванні та пріоритетні напрями його удосконалення.

**Результати дослідження.** На сьогодні за надзвичайно великих обсягів кримінальних правопорушень неупереджене і кваліфіковане їх розслідування потребує щоденної взаємодії слідчого та оперативних працівників при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень [2, с. 114].

Головною правовою колізією є те, що Кримінальний процесуальний кодекс не надає визначення, що таке «взаємодія». Необхідно звернутися до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», згідно п. 5 ст. 7 якого термін «взаємодія» визначений як обов'язок підрозділів, які проводять оперативно-розшукову діяльність, здійснювати взаємодію між собою та іншими правоохоронними органами, зокрема відповідними органами іноземних держав та міжнародних антитерористичних організацій, з метою швидкого і повного попередження, виявлення та припинення кримінальних правопорушень. Як свідчить аналіз практичної діяльності, особливе місце в процесі взаємодії відводиться його формам [3, с. 26].

Основні форми взаємодії оперативних підрозділів і слідчих під час проведення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД): а) процесуальні: передача протоколу прокуророві про проведення негласної слідчої (розшукової) дії (ст. 252 КПК України); доручення слідчого щодо проведення негласної слідчої (розшукової) дії (ст.ст. 40, 246 КПК України); надання допомоги слідчому при провадженні негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 40 КПК України); б) організаційні: обмін інформацією; координація; консультації; реалізація матеріалів ОРД; аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину [4].

Взаємодію слідчого з іншими учасниками слідчо-оперативної групи Ю.І. Азаров розглядає як спільну діяльність слідчо-оперативних та експертно-криміналістичних підрозділів із розробки та здійснення заходів, пов'язаних з комплексним використанням процесуальних, оперативно-розшукових і техніко-криміналістичних засобів з метою успішного розкриття злочинів, встановлення винних і виявлення обставин, що сприяли їх вчиненню, а також вжиття заходів для їх усунення [5, с. 88]. А. Я. Хитра взаємодію слідчого з працівниками оперативних підрозділів у кримінальному провадженні визначає як засновану на законі та спільності завдань у кримінальному судочинстві погоджену колективну діяльність, яка передбачає

ефективне використання правових заходів і сил слідчих, зумовлену їх компетенцією та формами діяльності і спрямовану на розслідування злочинів та запобігання їм [6, с. 6].

Актуальною є думка В. Д. Пчолкіна, який вважає, що взаємодія – це спільність цілей і завдань, погоджених за часом, місцем і змістом, а також визначена законодавством діяльність компетентних суб'єктів із раціонального застосування наявних сил, засобів і методів із метою своєчасного виявлення, розкриття та розслідування злочинів [7, с. 99].

На думку Р.С. Белкіна взаємодія визначається як одна із форм організації розслідування злочину, що являє собою засноване на законі співробітництво слідчого з органами дізнання, спеціалістами, експертами. Це співробітництво погоджене за цілями, місцем та часом [8, с. 30-31].

В.В. Іванов під взаємодією оперативно-розшукових підрозділів органів внутрішніх справ зі слідчим розглядає організований згідно із чинним законодавством і відомчими нормативними актами процес ділового співробітництва (узгоджених або спільних заходів), спрямований на вирішення завдань кримінального судочинства і забезпечення безпеки учасників кримінального процесу (судочинства) [9, с. 17].

Другу групу науковців утворюють В.М. Аتماжитов, В.Я. Мацюк, В.А. Некрасов, Л.В. Родинюк, які пропонують під взаємодією різних суб'єктів протидії злочинності розуміти погоджену діяльність процесуального, оперативно-розшукового, адміністративного та організаційно-управлінського характеру [10, с. 45, 132].

Якщо більш детально, то можна звернутись до вже згаданих ст.ст. 40, 41 та 281 та низки інших статей Кримінального процесуального кодексу України, в яких, так чи інакше, визначені загальні межі повноважень слідчого й оперативних підрозділів під час здійснення взаємодії у кримінальному провадженні. Згідно зазначених норм, безпосередня взаємодія здійснюється на підставі доручення слідчого оперативним підрозділам щодо проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій і зорієнтована на розв'язання наступних завдань, зокрема на розслідування злочинів і розшук підозрюваних, місцезнаходження яких невідоме.

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» підрозділи, які здійснюють оперативно – розшукову діяльність зобов'язані виконувати письмові доручення слідчого, вказівки прокурора та ухвали слідчого судді, суду і запити повноважних державних органів, установ та організацій про проведення оперативно-розшукових заходів [11]. Тобто виникає певна неузгодженість. Вона полягає в тому, що у чинному КПК України на протигагу Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», не передбачено можливість залучення слідчим оперативних підрозділів до взаємодії шляхом доручення їм проводити оперативно – розшукові заходи, хоча потреба в цій формі взаємодії слідчого і оперативних підрозділів практично існує.

Працівникам оперативного підрозділу надається право, згідно з дорученням слідчого, звертатися з клопотаннями до прокурорів і слідчих суддів щодо проведення НСРД та тимчасового доступу до речей і документів та їх вилучення (виймки). При цьому вони обмежуються у праві звертатись до слідчого судді, прокурора, що надалі має забезпечити економію часу слідчого, який на сьогодні витрачається на технічну роботу з підготовки клопотань щодо проведення негласних

слідчих (розшукових) дій, їх погодження процесуальними прокурорами та отримання ухвали в Апеляційних судах, що вимагає безпосередньої присутності слідчих, у тому числі їх прибуття в адміністративні центри Автономії та областей звіддалених районів.

Під час виконання доручень слідчого, прокурора співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого. Втручання у процесуальну діяльність співробітника оперативного підрозділу, що здійснюється у межах доручення, осіб, які не мають на те законних повноважень, забороняється. Співробітники оперативних підрозділів (крім підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України) не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власного ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора, за винятком випадків, коли таке звернення здійснюється за дорученням слідчого.

Співробітник оперативного підрозділу може звернутися до слідчого, прокурора з клопотанням про проведення слідчих (розшукових) або негласних слідчих (розшукових) дій з метою встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Наступною групою джерел правових підстав для взаємодії слідчого з відповідними суб'єктами у кримінальному провадженні виправдано вважати, крім вже згаданого Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», також Закони України: «Про Національну поліцію», «Про Службу безпеки України», «Про прокуратуру», «Про державну таємницю», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про охоронну діяльність», «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» тощо. Здебільшого, ці законодавчі акти визначають правовий статус окремих суб'єктів взаємодії, їх права та обов'язки тощо.

У ст. 5 Закону України «Про Національну поліцію» зазначено, що поліція у процесі своєї діяльності взаємодіє з органами правопорядку та іншими органами державної влади, а також органами місцевого самоврядування відповідно до закону та інших нормативно-правових актів. Згідно ж п. 4 ч. 2 ст. 25 поліція здійснює інформаційну взаємодію з іншими органами державної влади України тощо [12].

У ст. 16 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 р. визначено основні положення щодо взаємодії органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України у питаннях боротьби з організованою злочинністю [13].

У Законі України «Про охоронну діяльність» є Розділ V «Взаємодія суб'єктів охоронної діяльності з правоохоронними органами та громадськістю», в якому закріплено, що суб'єкти охоронної діяльності (це – суб'єкт господарювання будь-якої форми власності, створений та зареєстрований на території України, що здійснює охоронну діяльність на підставі отриманої у встановленому порядку ліцензії) та правоохоронні органи можуть спільно організувати взаємодію і надавати взаємодопомогу у діяльності, що спрямована на попередження, припинення і розкриття кримінальних правопорушень та забезпечення охорони громадського порядку [14].

У ст. 3 «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» зазначено, що громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону створюються і діють у взаємодії з правоохоронними органами, Державною прикордонною службою України, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, додержуючись принципів гуманізму, законності, гласності, добровільності, додержання прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, рівноправності членів цих формувань [15].

Підзаконні нормативно правові акти переважно конкретизують як саме має відбуватись взаємодія між слідчим та іншими її суб'єктами, досить часто визначаючи конкретні алгоритми дій у цій сфері.

Отже як бачимо, в чинному законодавстві України, передусім кримінальному процесуальному, немає безпосередньої норми, яка б визначала поняття взаємодії взагалі та взаємодії слідчого з відповідними суб'єктами у кримінальному провадженні зокрема.

Організаційна форма взаємодії слідчого з оперативними підрозділами певною мірою базується на особистих взаємовідносинах, які складаються між слідчим та працівниками інших підрозділів, до обов'язків яких входить проведення оперативно-розшукової діяльності [16, с. 10–11].

Розглянемо недоліки нормативно-правового регулювання та застосування на прикладі конфіденційного співробітництва (ст. 275 КПК України).

Втілення його в практику спирається на норми Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Стаття 275 Кримінального процесуального кодексу України відсилає до п. 14 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» в якому встановлено право оперативних підрозділів використовувати конфіденційне співробітництво згідно з положеннями ст. 275 КПК України.

Суб'єкти оперативно-розшукової діяльності, встановлюючи та використовуючи негласне співробітництво, мають покладатися на положення вищевказаної статті Кримінального процесуального кодексу України. Водночас засновувати на цих положеннях систему негласного співробітництва неможливо ні в оперативно-розшуковій діяльності, ні в кримінальному процесі, оскільки вони є незмістовними та колізійними

Зокрема, у ч. 1 ст. 275 КПК України зазначено, що під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій слідчий має право використовувати інформацію, отриману внаслідок конфіденційного співробітництва з іншими особами, або залучати цих осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій у випадках, передбачених цим Кодексом. Частина 2 вищевказаної статті передбачає заборону залучати до конфіденційного співробітництва під час проведення негласних слідчих дій адвокатів, нотаріусів, медичних працівників, священнослужителів, журналістів, якщо таке співробітництво буде пов'язане з розкриттям конфіденційної інформації професійного характеру [17, с. 69].

Необхідно зауважити, що ані в Кримінальному процесуальному кодексі України, ані в Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначення конфіденційного співробітництва не надано. Також КПК не визначає повноважень слідчого (детектива) щодо встановлення конфіденційного співробітництва з особами та його організації.

Д. Б. Сергєєва зазначає, що Кримінальний процесуальний кодекс України не визначає випадків, коли слідчий може використовувати інформацію, отриману шляхом конфіденційного співробітництва з іншими особами, або залучати цих осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій [18, с. 49].

Так, якщо оперативно-розшукові заходи, які кореспондуються з відповідними НСРД, можливо проводити з огляду на положення ч. 2 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», то для застосування конфіденційного співробітництва (ст. 275 КПК України), використання несправжніх (імітаційних) засобів (ст. 273 КПК України) таких підстав немає. Адже ні конфіденційне співробітництво, ні використання несправжніх (імітаційних) засобів не становлять змісту окремих ОРЗ. Отже, суб'єкти ОРД можуть використовувати негласне співробітництво лише під час виконання доручень слідчого, прокурора на проведення НСРД [19, с. 10].

Однією з найважливіших форм взаємодії слідчого з оперативними підрозділами Л. В. Борисова вважає спільне планування. Слідчий під час розслідування злочину висуває необхідні версії, визначає шляхи та засоби їх перевірки, після чого планує розслідування. У свою чергу оперативні підрозділи також складають план підготовки та здійснення заходів, необхідних для розкриття злочину. У разі встановлення взаємодії характер планування змінюється: замість розрізненого здійснюється спільне планування, обов'язковим елементом якого є обмін інформацією (взаємне спілкування та консультації) – для забезпечення належної координації при плануванні взаємодії [20, с. 123].

Судовий контроль за виконанням негласних слідчих дій має на меті створити додаткові гарантії обґрунтованості рішення, що приймає особа, яка здійснює розслідування. Однак не всі негласні слідчі дії є об'єктом судового контролю. Крім судді, функціями санкціонування таких дій наділено й інших учасників досудового слідства. Залежно від особливостей національного законодавства ці функції виконують прокурори, міністри, спеціально уповноважені посадові особи [21, с. 90].

Взаємодія слідчого з судовими органами (судом, слідчим суддею) є багатогранною, але основні її аспекти можна описати як «судовий контроль у кримінальному провадженні».

До таких аспектів належать наступні: 1) розгляд слідчим суддею клопотання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження (ст. 132 КПК); 2) розгляд слідчим суддею клопотання про проведення окремих слідчих (розшукових) дій (огляд та обшук житла чи іншого володіння особи, проведення слідчого експерименту у житлі чи іншому володінні особи) та негласних слідчих (розшукових) дій (ч. 3 ст. 246 КПК); 3) розгляд слідчим суддею скарг на рішення, дії та бездіяльність слідчого і прокурора (ст. 303–306 КПК); 4) розгляд слідчим суддею заяв про відводи (ст. 81 КПК); 5) розгляд слідчим суддею клопотання про передання чи знищення речових доказів (ч. 7 ст. 100 КПК); 6) допит слідчим суддею свідка, потерпілого під час досудового розслідування (ст. 225 КПК); 7) розгляд слідчим суддею клопотання про встановлення строку ознайомлення з матеріалами кримінального провадження в порядку ст. 290 КПК; 8) розгляд слідчим суддею клопотань про тимчасовий та екстрадиційний арешт при вирішенні питань щодо видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиції) (глава 44 КПК); 9) розгляд клопотання слідчого прокурора про здійснення спеціального досудового розслідування (ст. 297–1

КПК). За результатами розгляду вказаних питань слідчий суддя постановляє ухвалу. Оскарженню під час досудового розслідування підлягають ухвали слідчого судді, які вказані у ст. 309 КПК [22, с. 3–4].

Поза судовим контролем залишилося проведення таких негласних слідчих (розшукових) дій: зняття інформації з електронних інформаційних систем у випадку, коли доступ до них не обмежується їхнім власником, володільцем або утримувачем або не пов'язаний із подоланням системи логічного захисту (ч. 3 ст. 264 КПК України), контроль за вчиненням злочину (ст. 271 (за винятком ч. 8) КПК України), виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК України) [23, с. 87].

Необхідно зауважити, що відповідно до положень Глави 21 КПК України слідчий є «ініціативним суб'єктом» проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

При цьому, згідно ч. 1 ст. 250 КПК України, у виняткових невідкладних випадках, пов'язаних з урятуванням життя людей і запобіганням вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину, передбаченого розділами I, II, VI, VII (ст. ст. 201 і 209), IX, XII, XIV, XV, XVII Особливої частини КК України, негласна слідча (розшукова) дія може бути розпочата до постановлення ухвали слідчого судді у випадках, передбачених КПК України, за рішенням слідчого, узгодженого з прокурором, або прокурора.

Судовий контроль на стадії досудового розслідування, що був запроваджений у нормах «нового» Кримінального процесуального кодексу України є правовою гарантією як для людини, громадянина, так і кримінального провадження загалом, оскільки він спрямований на недопущення незаконного обмеження конституційних прав учасників кримінальної процесуальної діяльності, а в разі необхідності на швидке й ефективне їх відновлення.

**Висновок.** Резюмуючи вищевикладене, питання взаємодії слідчого та інших учасників кримінального провадження залишається актуальним, а отже підлягає подальшому теоретичному дослідженню.

Ефективність досягнення завдань кримінального судочинства напряму залежить від взаємодії, перш за все, слідчого з оперативними підрозділами та судовими органами.

Систематизувавши наукові шляхи до визначення сутності взаємодії, необхідно зауважити, що наразі досі існують прогалини в законодавстві, Закон України «Про оперативно-розшукові діяльності» суперечить Кримінальному процесуальному кодексу України в контексті регулювання повноважень слідчого та оперативно-розшукових органів. Основною рисою, що об'єднує визначення терміну «взаємодія» у багатьох науковців є його законодавче закріплення. Відсутність єдиного підходу до нормативно-правового регулювання повноважень та взаємодії слідчого, працівника оперативного підрозділу та слідчого судді зумовлює більші витрати часу для забезпечення проведення негласних слідчих розшукових дій.

#### Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 13.04.2012 р. (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Щербина Л.І. Взаємодія органів досудового слідства з оперативними підрозділами. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2015, № 14, том 2. С. 114–116.



3. Безсонна Т.Ф., Левенець С.А. Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. Харків : ХНУВС, 2019. С. 26–28.
4. *Актуальні проблеми досудового розслідування* : зб. тез доповідей IV Всеукр. наук.- практ. конф. (Київ, 1 липня 2015 р.). Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2015. 360 с. URL: <http://www.naiu.kiev.ua/files/naukova-diyalnist/naukovizaxodi/zbirnuki/2015/zbirn-probl-dos-rozslid.pdf>.
5. Азаров Ю. І. Особливості взаємодії слідчого з експертом (спеціалістом) на початковому етапі досудового розслідування / Ю. І. Азаров, С. О. Рафальський. *Юрид. наука*. 2014. № 10. С. 87–96.
6. Хитра А. Я. Взаємодія слідчого та органу дізнання при провадженні кримінальних справ : курс лекцій / А. Я. Хитра, В. О. Кучер. Львів : Державний ун-т внутр. справ, 2009. 100 с.
7. Пчолкін В. Д. Взаємодія слідчих та працівників оперативних підрозділів у ході розслідування злочинів / В. Д. Пчолкін. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2009. Вип. 9. С. 97–103.
8. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия 2–е изд. доп. / Р. С. Белкин. М. : Мегатрон XXI, 2000. 334 с.
9. Іванов В. В. Взаємодія оперативних підрозділів органів внутрішніх справ і слідчого на досудових стадіях кримінального процесу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 21.00.06 / В. В. Іванов. Київ: 1998. 20 с.
10. Оперативне розпізнавання : монографія / В. А. Некрасов, В. Я. Мацюк, Н. Є. Філіпенко, Л. В. Родинюк. Київ : КНТ, 2007. 216 с.
11. Про оперативно-розшукову діяльність [Електронний ресурс]: Закон України від 18 лютого 1992 року (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>.
12. Про Національну поліцію [Електронний ресурс]: Закон України від 2 липня 2015 року (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
13. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30 червня 1993 року (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text>.
14. Про охоронну діяльність : Закон України від 22 березня 2012 року (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4616-17#Text>.
15. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 червня 2000 року (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14#Text>.
16. Лисин Н. С. Отдельные проблемы взаимодействия следователя с органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, при расследовании преступлений, составляющую молодежную организованную преступность / Н. С. Лисин. *Российский следователь*. 2013. № 1. С. 10–11.
17. Малюга В.М. Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами та іншими суб'єктами в системі методики розслідування злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.М. Малюга. Львів, 2016. 289 с.
18. Сергеева Д. Б. Негласне співробітництво в кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 4. С. 47–54.
19. М.Л. Грібов, О.І. Козаченко. Шляхи вдосконалення правового регулювання негласного співробітництва. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020, № 2 (115). С. 8–18.
20. Борисова Л. В. Щодо взаємодії слідчих і оперативних підрозділів при розслідуванні наркозлочинів в умовах подолання протидії / Л. В. Борисова. *Форум права*. 2011. № 1. С. 121–125.
21. Князев С. М. Судовий контроль за здійсненням негласної діяльності: міжнародний досвід. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 1 (17). С. 90–98.
22. Судовий контроль у кримінальному провадженні / Харків : Право, 2015. 13 с. URL: <https://jurkniga.ua/contents/sudoviy-kontrol-u-kriminalnomu-provazhenni.pdf>
23. Барпій М.В. Судовий контроль за проведенням негласних слідчих (розшукових) дій: окремі аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Вип. 35. Ч. I. Т. 3. С. 86–89.

### Fomenko M. Normative and legal regulation of interaction of the investigator with operative units and judicial bodies

**Summary.** Topical theoretical and organizational issues of regulatory and legal regulation of the investigator's interaction with operational units during the implementation of operational and investigative activities in criminal proceedings are highlighted. The problems related to conflicts in the domestic legislation regarding the powers of investigators, the peculiarities of the interaction of the latter with the staff of operational units are considered, the importance of the interaction of investigators with other subjects of criminal proceedings is substantiated. The available scientific approaches to understanding the essence of the general concept of interaction and interaction of investigative bodies in particular are analyzed and generalized.

The need for proper organization of the investigator's interaction with operational units in criminal proceedings has been established. protection of the rights, freedoms and legitimate interests of the participants in such proceedings, prompt, complete and impartial investigation and trial.

The normative-legal basis of activity of investigative and operative divisions for the organization of interaction is investigated, the basic principles of their interaction are defined. The content of interaction, which is expressed in direct practical assistance of both procedural and organizational and tactical nature, is considered.

The article is devoted to the current state of normative regulation of interaction of pre-trial investigation with operative subdivisions, which is characterized by dynamic updating of criminal procedural legislation and integration of Ukrainian legislation into European one. The problematic issues of the investigator's interaction with the operational units, as well as the separation of powers of the investigator and operational units are highlighted.

The concept of «interaction» in the context of modern development of science and its delimitation with other similar concepts is analyzed.

Legislative gaps in one of the forms of interaction between the investigator and operational units, namely «execution of the investigator's instructions», are considered and investigated. Problematic issues regarding the deadlines for the implementation of such instructions are indicated due to the lack of specification in the legislation.

Procedural forms of interaction of the investigator with operational units and investigating judges are highlighted. The opinion of some scholars on the lack of full procedural independence of both the investigator in cooperation with the prosecutor and operational units in cooperation with the investigator due to their statutory provisions as procedural managers.

This form of procedural control over the activities of the investigator is indicated as the control of the investigating judge (judicial control).

**Key words:** legal regulation, interaction, criminal proceedings, pretrial investigation, operational units, investigator.

Чучман О. І.,

*аспірант кафедри кримінального процесу  
Національної академії внутрішніх справ*

## РОЗСУД СЛІДЧОГО СУДДІ У ДОКАЗУВАННІ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ

**Анотація.** У статті проаналізовано зміст розсуду слідчого судді у доказуванні при здійсненні судового контролю. Звертається увага на обмеженість використання терміну «розсуд» у нормах КПК України, що водночас не означає відсутності прав і, тим більше, обов'язків професійних учасників кримінального провадження щодо реалізації ними свого розсуду, внутрішнього переконання. Досліджено повноваження слідчого судді при здійсненні судового контролю, що у переважній більшості мають дискреційний характер, оскільки надають можливість слідчому судді на власний розсуд визначити повністю або частково вид і зміст рішення, яке приймається, через можливість вибору на власний розсуд одного з кількох варіантів рішень, передбачених кримінальним процесуальним законом. Встановлено, що розсуд слідчого судді у доказуванні при здійсненні судового контролю є результатом здійснюваного ним у межах визначених повноважень вибору варіанту рішення з альтернатив, передбачених кримінальним процесуальним законом або таких, які не суперечать йому, що виражається у формі належного процесуального акту. Окрім тих кримінальних процесуальних норм, які безпосередньо визначають підстави, умови і порядок прийняття того чи іншого рішення слідчим суддею, а також встановлюють вимоги, яким повинно відповідати судові рішення, основні критерії для прийняття процесуальних рішень загалом, і за розсудом слідчого судді зокрема, передбачені у визначених кримінальним процесуальним законом загальних засадах кримінального провадження. При цьому розсуд слідчого судді це і є рішення слідчого судді, ухвалені ним на підставі закону та відповідно до встановлених фактичних обставин. Доводиться, що загальні законодавчі формулювання щодо повноважень слідчого судді, зокрема «має право», «вправі», «може» та ін., у подальших кримінальних процесуальних нормах часто деталізуються, конкретизуються і тим самим обмежують сферу його розсуду. Відповідно розсуд слідчого судді – це не тільки право на свободу вибору, а й обов'язок за визначених та встановлених обставин прийняти законне, обґрунтоване і вмотивоване рішення. Водночас якість ухвалених слідчим суддею рішень залежить не тільки від його професійності, а й від правової культури, моральної свідомості, тобто правосвідомості слідчого судді. Відповідно актуальним є не лише удосконалення кримінального матеріального та процесуального законодавства, а й «розвиток» та «підтримання» високого рівня правосвідомості слідчих суддів, їх ставлення до правозастосовної практики, що ними формується.

**Ключові слова:** доказування у кримінальному провадженні, судовий контроль, повноваження слідчого судді, розсуд слідчого судді, ухвалення слідчим суддею рішень під час досудового розслідування.

**Постановка проблеми.** Питання, пов'язані з доцільністю, допустимістю та межами розсуду суб'єктів правозастосування

у сфері кримінального провадження, складають одну з основних проблем, які перебувають у колі постійної уваги теоретиків і практиків, що обумовлено низкою об'єктивних причин.

Насамперед, йдеться про динамічність розвитку відповідних суспільних відносин, неможливість (а інколи недоцільність) формулювання у тексті закону абсолютно визначених норм, а також недоліки правових норм, які не дозволяють з достатньою повнотою та чіткістю визначити модель правомірної поведінки, що ними передбачається.

Як вказує О.О. Торбас, розсуд є однією з фундаментальних правових категорій, адже він дозволяє правозастосувачам використовувати нормативні положення відповідно до обставин, які склалися в конкретній правовій ситуації. Без можливості застосування розсуду законодавець не міг би приймати універсальні нормативно-правові акти, адже будь-який акт нормотворення вимагав би прогнозування всіх можливих ситуацій та способів взаємодії учасників правовідносин. Розсуд є дієвим механізмом для спрощення нормативного масиву та забезпечення індивідуалізованого підходу в процесі правозастосування у нормативно-визначених межах. Однак саме визначення меж розсуду і викликає найбільше складнощів у процесі реалізації відповідних правових положень, адже в такому випадку законодавець не надає чітких інструкцій як необхідно діяти в тій чи іншій ситуації, а лише зобов'язує уповноважених осіб самостійно оцінювати фактичні обставини і нормативні положення та обирати найбільш оптимальний варіант поведінки [1, с. 1].

Саме тому питання щодо поняття, підстав і меж розсуду у правозастосовній діяльності, зокрема судового розсуду, мають важливе теоретичне та практичне значення.

Особливу значущість судовий розсуд відіграє під час досудового розслідування при вирішенні питань, віднесених кримінальним процесуальним законом до повноважень слідчого судді.

Адже судовий контроль, будучи однією із функцій судової влади у кримінальному процесі, є однією із найбільш важливих гарантій прав і свобод учасників кримінального провадження. Така характеристика судового контролю є невід'ємною складовою переважної більшості визначень цього правового явища, що містяться на сторінках правової літератури.

Зокрема М.А. Макаров, судовий контроль у кримінальному процесі визначає як діяльність слідчого судді в стадії досудового розслідування та під час екстрадіційної процедури зі здійснення у порядку, передбаченому КПК України, наданих йому повноважень, метою якої є своєчасне забезпечення захисту та охорони прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні [2, с. 27].

Судовий контроль створює систему додаткових засобів забезпечення законності застосування заходів процесуального

примусу, захисту від необґрунтованого обмеження прав і свобод, зловживання зі сторони владних учасників досудового розслідування, а тому доцільність, допустимість та межі розсуду слідчого судді при здійсненні судового контролю є запорукою швидкого, неупередженого та ефективного вирішення відповідних питань.

Проблеми нормативного врегулювання та практики здійснення слідчими суддями судового контролю, підстав, умов і порядку ухвалення ними процесуальних рішень перебувають у сфері наукових інтересів багатьох дослідників, таких як І.В. Гловюк, Т.Г. Ль'єва, Д.І. Клепка, Д.Є. Крикливець, М.А. Макаров, В.Т. Нор, С.О. Пшенічко, С.Л. Шаренко, О.Г. Шило та ін.

Незважаючи на тривале і доволі активне наукове дослідження питань, що стосуються здійснення судового контролю у кримінальному провадженні, реалізації слідчим суддею відповідних повноважень, окремі проблеми залишаються малодослідженими або такими, що набули нового змісту у зв'язку зі зміною законодавства, мають неоднозначне трактування у правозастосовній практиці, а тому вимагають особливої уваги на сучасному етапі розвитку науки і практики кримінального процесу.

Однією із таких є проблема розсуду слідчого судді при здійсненні судового контролю загалом і ухваленні рішень в межах доказування відповідних обставин зокрема, необхідність та актуальність наукового дослідження якої обумовлюється вищенаведеними факторами.

**Постановка завдання.** Метою статті є теоретичне обґрунтування змісту розсуду слідчого судді у доказуванні при здійсненні судового контролю.

**Виклад основного матеріалу.** Поняття «розсуд» лише двічі використовується у нормах КПК України – при унормуванні особливостей допиту малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого (ч. 1 ст. 354) та встановленні порядку виступу прокурорів у судових дебатах, якщо в судовому розгляді брали участь декілька прокурорів (ч. 2 ст. 364).

Однак це не означає відсутності прав і, тим більше, обов'язків професійних учасників кримінального провадження щодо реалізації ними свого розсуду, внутрішнього переконання.

Варто зазначити, що і поняття самого «судового контролю» у нормах КПК України фактично відсутнє. Так, лише у п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК України вказується, що до повноважень слідчого судді належить здійснення у порядку, передбаченому цим Кодексом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Однак при цьому, – як відмічає Н.В. Ковальова, – саме поняття «судового контролю» не знайшло свого ані термінологічного, ані суттєвого визначення як у вказаній статті, так і взагалі в нормах кримінально-процесуального закону [3, с. 311].

Конкретні повноваження слідчого судді по здійсненню судового контролю, зокрема у формі попереджувального та подальшого, а також інших видів контролю, встановлені окремими нормами КПК України, що регламентують підстави, умови та процесуальний порядок застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій, тощо.

Повноваження слідчого судді при здійсненні судового контролю у переважній більшості мають дискреційний характер, оскільки надають можливість слідчому судді на власний

розсуд визначити повністю або частково вид і зміст рішення, яке приймається, через можливість вибору на власний розсуд одного з кількох варіантів рішень, передбачених кримінальним процесуальним законом.

Так, беручи участь у доказуванні, слідчий суддя відповідно до ч. 1 ст. 94 КПК України за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінює кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення.

Тобто, під час оцінки доказів розсуд слідчого судді представляє собою засноване на внутрішньому переконанні прийняття слідчим суддею в межах наданих йому законом дискреційних повноважень рішення про належність чи неналежність, допустимість чи недопустимість, достовірність чи недостовірність кожного доказу, достатність чи недостатність сукупності зібраних доказів.

Відповідно до ст. 194 КПК України слідчий суддя вправі постановити ухвалу як про застосування запобіжного заходу, так і про відмову в застосуванні запобіжного заходу; при постановленні ухвали про застосування запобіжного заходу слідчий суддя вправі зобов'язати підозрюваного виконувати один або кілька обов'язків із тих, що визначені ч. 5 цієї статті.

Згідно з ч. 6 ст. 194 КПК України в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, крім обов'язків, передбачених ч. 5 цієї статті, слідчий суддя може застосувати до особи, яка підозрюється у вчиненні такого кримінального правопорушення, один або декілька обмежувальних заходів, встановлених цією ж нормою.

При цьому, варто вказати на те, що навіть у випадках, коли певне повноваження слідчого судді визначене імперативно, закріплене у зобов'язуючій нормі, його реалізація не позбавлена дискреції зі сторони слідчого судді, оскільки встановлення підстав і умов для прийняття відповідного рішення все одно відбувається через оцінку слідчим суддею встановлених обставин.

Так, наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 194 КПК України слідчий суддя, суд зобов'язаний постановити ухвалу про відмову в застосуванні запобіжного заходу, якщо під час розгляду клопотання прокурор не доведе наявності всіх обставин, передбачених частиною першою цієї статті.

Таким чином, маючи обов'язок відмовити у застосуванні запобіжного заходу за наведених у ч. 2 ст. 194 КПК України обставин, слідчий суддя встановлює ці обставини (тобто, недоведення прокурором наявності всіх обставин, передбачених ч. 1 ст. 194 КПК України) з певним ступенем дискреції.

Так само відповідно до ч. 5 ст. 206 КПК України слідчий суддя має обов'язок незалежно від наявності клопотання слідчого, прокурора звільнити особу, якщо орган державної влади чи службова особа, під вартою яких трималася ця особа, не доведе: 1) існування передбачених законом підстав для затримання особи без ухвали слідчого судді, суду; 2) неперевикнення граничного строку тримання під вартою; 3) відсутність звільнення у доставленні особи до суду.

Водночас доведеність вищевказаних обставин, а значить і наявність чи відсутність підстав для прийняття рішення про звільнення особи з-під варти, знову ж таки визначається слідчим суддею з певним ступенем дискреції.

Досліджуючи межі застосування судового розсуду в кримінальному провадженні, В.В. Вапнярчук визначає судовий розсуд в кримінальному процесі як здійснюваний в регламентованому законом порядку специфічний вид правозастосувальної діяльності суду, сутність якої полягає у виборі з підстав, визначених законом, за власною волею з декількох рівнозаконних альтернатив найбільш ефективної (дієвої). Межі такої діяльності автор наділяє двояким характером: з одного боку, вони об'єктивовані приписами нормативно-правових актів та правоположеннями судової практики; з іншого – вони обумовлюються суб'єктивними особистісними особливостями судді, який застосовує розсуд [4].

Не заперечуючи суб'єктивну складову процесу оцінки доказів та ухвалення відповідного процесуального рішення, вважаємо, що суб'єктивні особистісні особливості судді утворюють зміст інших категорій, таких як індивідуальна правосвідомість і внутрішнє переконання, на основі яких і формується розсуд слідчого судді під час вирішення питань, пов'язаних зі здійсненням судового контролю.

Саме як рішення, висновок, розуміння чого-небудь тлумачить слово «розсуд» академічний тлумачний словник української мови, а слово «переконання» – як тверду впевненість, певність у чому-небудь; віру у щось [5].

Ми погоджуємось з тим, що допустимий розсуд суб'єкта правозастосування, зокрема і слідчого судді в доказуванні у кримінальному провадженні, може стосуватись лише вибору з альтернатив, які передбачені законом, або які законів не суперечать.

Адже, виходячи із вищевикладеного, розсуд і є прийняттям рішення у ситуації, що потребує вирішення. Сам же процес прийняття рішення, незалежно від сфери діяльності, в якій воно приймається, загалом складається з таких етапів: 1. Виявлення проблемної ситуації та постановка задачі прийняття рішення. 2. Формулювання поняття якості рішення та його структуризація до рівня критеріїв. 3. Описання характеристик зовнішнього середовища, прогнозування можливих результатів дій із подальшим виявленням або конструюванням альтернативних варіантів рішень. 4. Оцінювання якості варіантів рішень, порівняння їх між собою та вибір одного чи декількох найвідповідніших меті. 5. Аналіз рішень, опрацювання плану реалізації та впровадження рішення [6, с. 6–7].

У контексті предмета дослідження варто вказати на певні особливості цих етапів, що мають місце у кримінальному провадженні.

Насамперед, це стосується формулювання поняття якості рішення та його структуризація до рівня критеріїв, оскільки для державних органів і посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, і які постійно приймають відповідні рішення, як процесуального, так і криміналістичного характеру, якість та критерії таких рішень визначені вимогами кримінального процесуального закону. А в силу дії засади законності під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, КПК України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства (ч. 1 ст. 9 КПК України), тобто вони можуть діяти так, і тільки так, як їм передбачає кримінальний процесуальний закон.

Відповідно будь-які варіанти прийняття процесуального рішення за розсудом слідчого судді повинні перебувати лише в межах закону.

Окрім тих кримінальних процесуальних норм, які безпосередньо визначають підстави, умови і порядок прийняття того чи іншого рішення слідчим суддею, а також встановлюють вимоги, яким повинно відповідати судові рішення, основні критерії для прийняття процесуальних рішень загалом, і за розсудом слідчого судді зокрема, передбачені у визначених кримінальним процесуальним законом загальних засадах кримінального провадження.

Таким чином, можна дійти висновку, що визначальною ознакою розсуду слідчого судді у доказуванні при здійсненні судового контролю є те, що розсуд – це вибір серед альтернатив, кожна з яких є законною (прямо передбаченою кримінальним процесуальним законом) або не суперечить законові. Будь-яке інше рішення слідчого судді, що виходить за межі цієї площини, буде незаконним і слідчий суддя не вправі на свій розсуд його приймати.

На підтвердження цієї позиції наведемо рішення судді Вищого антикорупційного суду від 19 січня 2021 р., ухвалене ним за результатами розгляду заяви про відвід слідчого судді. Залишаючи заяву без задоволення, суддя зокрема зауважив, що вирішення питання про надання можливості ознайомитися із матеріалами судової справи, яка перебуває у провадженні слідчого судді, – належить до повноважень цього судді. В той же час, матеріали судової справи змістовно можуть складати відомості досудового розслідування, розголошення яких може здійснюватися виключно з дозволу слідчого, прокурора. Слідчий суддя не може на власний розсуд визначати, розголошення якої інформації може заподіяти шкоду інтересам досудового розслідування. Єдиний виняток, коли матеріали досудового розслідування імперативно перестають охоронятися таємницею досудового розслідування на стадії досудового розслідування (при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження), є надання підозрюваному копії клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу (ч. 2 ст. 184 КПК України) [7].

Таким чином, суддею було встановлено, що слідчий суддя у цьому випадку діяла в межах повноважень і вимог кримінального процесуального закону щодо необхідності забезпечення таємниці досудового розслідування та не допускала будь-яких проявів упередженості.

Ще однією ознакою розсуду слідчого судді у доказуванні при здійсненні судового контролю є те, що розсуд відображається у формі правозастосовного акту, який відповідно до вимог КПК України має бути вмотивованим.

КПК України передбачає, що розсуд слідчого судді при прийнятті ним процесуальних рішень у межах наданих повноважень викладається у відповідних ухвалях, які повинні відповідати загальним вимогам до судових рішень, передбачених КПК України.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 370 КПК України судові рішення повинно бути законним, обґрунтованим і вмотивованим.

При цьому, навіть у випадках, коли слідчий суддя постановляє ухвалу без виходу до нарадчої кімнати, відповідно до ч. 2 ст. 372 КПК України оголошуються висновок суду та мотиви, з яких суд дійшов такого висновку. У цьому випадку фіксування рішення слідчого судді та мотивів його розсуду відбувається

у журналі судового засідання (ст. 108 КПК України), а також за допомогою технічних засобів (ст. 107 КПК України).

**Висновки і перспективи подальших досліджень.** Таким чином, розсуд слідчого судді у доказуванні при здійсненні судового контролю є результатом здійснюваного ним у межах визначених повноважень вибору варіанту рішення з альтернатив, передбачених кримінальним процесуальним законом або таких, які не суперечать йому, що виражається у формі належного процесуального акту.

Виходячи з цього, розсуд слідчого судді це і є рішення слідчого судді, ухвалене ним на підставі закону та відповідно до встановлених фактичних обставин.

Водночас варто зауважити, що загальні законодавчі формулювання щодо повноважень слідчого судді, зокрема «має право», «вправі», «може» та ін., у подальших кримінальних процесуальних нормах часто деталізуються, конкретизуються і тим самим обмежують сферу його розсуду.

Так, наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 206 КПК України кожен слідчий суддя суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться особа, яка тримається під вартою, має право постановити ухвалу, якою зобов'язати будь-який орган державної влади чи службу особу забезпечити додержання прав такої особи. При цьому у ч.ч. 2–7, 9 цієї ж статті загальне право слідчого судді постановити вищевказану ухвалу конкретизується стосовно певних обставин до рівня обов'язку.

Таким чином, розсуд слідчого судді – це не тільки право на свободу вибору, а й обов'язок за визначених та встановлених обставин прийняти законне, обґрунтоване і вмотивоване рішення.

Водночас якість ухвалених слідчим суддею рішень залежить не тільки від його професійності, а й від правової культури, моральної свідомості, тобто правосвідомості слідчого судді. Відповідно актуальним є не лише удосконалення кримінального матеріального та процесуального законодавства, а й «розвиток» та «підтримання» високого рівня правосвідомості слідчих суддів, їх ставлення до правозастосовної практики, що ними формується.

#### *Література:*

1. Торбас О.О. Розсуд у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2021. 39 с.
2. Макаров М.А. Судовий контроль у кримінальному процесі: теоретичні та правові основи : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2018. 495 с.
3. Ковальова Н.В. Слідчий суддя, як представник судової влади під час досудового провадження. *Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 жовт. 2012 р.). Харків : ХНУВС, 2012. С. 311–314.
4. Вапнярчук В.В. Межі застосування судового розсуду в кримінальному провадженні. *Теорія і практика правознавства* : електр.

наук. фахове видання. 2014. Вип. 1 (5). URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp\\_2014\\_1\\_28](http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_28).

5. Словник української мови : Академічний тлумачний словник в 11 т. (1970–1980) : онлайн-версія. URL: <http://sum.in.ua/>.
6. Кушлик-Дивульська О.І., Кушлик Б.Р. Основи теорії прийняття рішень. Київ, 2014. 94 с.
7. Ухвала судді Вищого антикорупційного суду від 19 січня 2021 року у справі № 991/233/21 (провадження 1-кк/991/293/21).

#### **Chuchman O. The discretion of the investigating judge in the evidence in the exercise of judicial control**

**Summary.** The article analyzes the content of the discretion of the investigating judge in the evidence in the exercise of judicial control. Attention is drawn to the limited use of the term “discretion” in the norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which does not mean the absence of rights and, moreover, the responsibilities of professional participants in criminal proceedings to exercise their discretion, inner conviction. The powers of the investigating judge in the exercise of judicial control have been studied, which in the vast majority are discretionary, as they allow the investigating judge to determine in full or in part the type and content of the decision, by choosing one of several options criminal procedural law. It is established that the investigative judge’s discretion in proving judicial control is the result of his choice within the limits of certain powers to choose the option of alternatives provided by the Criminal Procedure Code or those that do not contradict it, expressed in the form of a proper procedural act. In addition to those criminal procedural norms that directly determine the grounds, conditions and procedure for a decision of an investigating judge, as well as establish the requirements to be met by a court decision, the main criteria for procedural decisions in general and at the discretion of the investigating judge in particular the general principles of criminal proceedings determined by the criminal procedure law. In this case, the discretion of the investigating judge is the decision of the investigating judge, adopted by him on the basis of law and in accordance with the established facts. It turns out that the general legislative wording on the powers of the investigating judge, in particular “has the right”, “exercise”, “may”, etc., in subsequent criminal procedural rules are often detailed, concretized and thus limit the scope of its discretion. Accordingly, the discretion of the investigating judge is not only the right to freedom of choice, but also the obligation in certain and established circumstances to make a lawful, reasonable and reasoned decision. At the same time, the quality of the decisions made by the investigating judge depends not only on his professionalism, but also on the legal culture, moral consciousness, ie legal awareness of the investigating judge. Accordingly, it is important not only to improve the criminal substantive and procedural legislation, but also to “develop” and “maintain” a high level of legal awareness of investigating judges, their attitude to law enforcement practice, which they form.

**Key words:** evidence in criminal proceedings, judicial control, powers of the investigating judge, discretion of the investigating judge, adoption of decisions by the investigating judge during the pre-trial investigation.

*Шаповал А. О.,**аспірант кафедри кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності  
Національного університету «Одеська юридична академія»*

## ОГЛЯД ТА ОБШУК ТРАНСПОРТНОГО ЗАСОБУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

**Анотація.** У статті автор аналізує чинне кримінальне процесуальне законодавство України в умовах воєнного стану, а також досліджує хронологію законодавчих змін, починаючи з 2014 року. Встановлено, що з початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України процедура проведення огляду та обшуку транспортного засобу зазнала кардинальних змін. Зазначається, що однією із основних новел є можливість проведення огляду та обшуку транспортного засобу в умовах воєнного стану у нічний час доби, тобто з 22 до 6 години. Акцентується увага на тому, що за таких умов вибір часу проведення вищевказаних слідчих (розшукових) дій повністю покладається на слідчого, прокурора, й не потребує наявності умови «невідкладності», що в свою чергу може призводити до зловживань таким правом. Окрім цього встановлено, що органи досудового розслідування отримали право проводити огляд та обшук транспортного засобу за відсутності понятних, якщо їх залучення є об'єктивно неможливим або пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я. Зазначається, що при цьому запроваджується обов'язок здійснювати безперервну відеофіксацію під час проведення вищевказаних слідчих (розшукових) дій. Автор пропонує внести зміни до п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України та закріпити, що безперервний відеозапис обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи повинен відображати всі дії та рухи учасників проведення таких слідчих (розшукових) дій. Також зазначається, що керівник відповідного органу прокуратури отримав право санкціонувати проведення огляду та обшуку транспортного засобу. При цьому уточнюється, що такими повноваженнями він наділений лише в умовах воєнного стану та у разі відсутності об'єктивної можливості виконання слідчим суддею своїх повноважень. Проаналізовано останні статистичні дані Державної судової адміністрації України, які показали, що 14% від загальної кількості судів загальної юрисдикції припинили здійснювати правосуддя, а 9% від загальної кількості судів є пошкодженими або повністю зруйнованими. Констатовано, що надання керівнику органу прокуратури певних «судових» функцій є вимушеним кроком в умовах сьогодення. Автор приходять до висновку, що не зважаючи на певну суперечливість законодавчих змін у процедурі проведення огляду та обшуку транспортного засобу, вони необхідні та своєчасні в умовах воєнного стану.

**Ключові слова:** поліція, прокуратура, суд, права людини, огляд, обшук, транспортний засіб, воєнний стан, комендантська година, блокпост.

**Постановка проблеми.** З моменту повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України змінилося не лише життя мирних громадян. Кардинальних змін також зазнало кримінальне процесуальне законодавство нашої держави. Так 1 травня 2022 року набув чинності прийнятий Верховною Радою України Закон «Про внесення змін до Крими-

нального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» № 2201-IX [3], яким внесено значний обсяг змін до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України). Вищевказаним нормативно-правовим актом, серед іншого, запроваджено особливий режим досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану. Такі законодавчі зміни значно розширили повноваження правоохоронних органів під час проведення досудового розслідування, а особливо – під час проведення таких слідчих (розшукових) дій як огляд та обшук транспортного засобу. Мета внесення таких законодавчих змін є очевидною, оскільки, в умовах воєнного стану та повномасштабної війни в Україні значно збільшилась кількість злочинів проти основ національної безпеки та воєнних злочинів. Серед них: державна зрада; шпигунство; колабораційна діяльність; несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України та інші злочини. Однак тут постає важливе питання про баланс публічних та приватних інтересів: чи не надмірно зачіпають права людини нові повноваження органів досудового розслідування, і чи дійсно вони наскільки необхідні в умовах воєнного стану?

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблематику проведення досудового розслідування та слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану вивчали такі вітчизняні науковці та практики, як: І.В. Гловюк, В.А. Завтур, О.О. Кравчук та інші. Однак, незважаючи на наявність наукових досліджень, присвячених вказаній проблематиці, дуже мало уваги приділяється питанням процедури проведення огляду та обшуку транспортного засобу в умовах воєнного стану.

**Метою статті** є аналіз останніх законодавчих змін кримінального процесуального законодавства України щодо умов та підстав проведення огляду та обшуку транспортного засобу в умовах воєнного стану, виявлення існуючих недоліків їх практичного застосування та формування пропозицій щодо їх вдосконалення.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Ще у 2014 році КПК України було доповнено новим на той час розділом IX-1 «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції» [1]. На той час вищевказаний розділ складався лише з однієї статті, яка регламентувала порядок проведення досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції.

У 2021 році до КПК України знову були внесені зміни, відповідно до яких, дещо змінилася назва розділу IX-1 на

«Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях» [2]. Однак єдина стаття цього розділу (ст. 615 КПК України) змін не зазнала.

З початку повномасштабного вторгнення російської федерації та запровадження на території України воєнного стану розділ IX-1 КПК України зазнав кардинальних змін та доповнень. По-перше, було змінено назву вищевказаного розділу на «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану». По-друге, було значно розширено та доповнено новими положеннями вищевказаний розділ КПК України [3]. Останні зміни якраз і регламентують підстави та умови проведення досудового розслідування, слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану, зокрема, огляду та обшуку транспортного засобу. Окрім трансформації вищевказаного розділу, окремих змін зазнали й інші статті та розділи КПК України.

Однією із основних законодавчих змін є можливість в умовах воєнного стану проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час доби, тобто з 22 до 6 години. Раніше така можливість існувала лише для невідкладних випадків, коли затримка в їх проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного. Це означає, що в умовах воєнного стану правоохоронні органи на абсолютно законних підставах можуть проводити огляди чи обшуки транспортних засобів у нічний час доби незважаючи на те, чи є випадок невідкладним. Чи є необхідними такі законодавчі зміни? В умовах сьогоднішнього – безперечно, що так. Однак тут все ж таки існує вірогідність зловживання вказаним правом правоохоронними органами. Це пов'язано з тим, що більшість оглядів та обшуків навіть в умовах воєнного стану можуть бути проведені без нагальної терміновості, у денний час доби і за наявності власника. Це звичайно не стосується тієї частини дійсно невідкладних оглядів та обшуків, які проводять правоохоронні органи по різним категоріям справ, а особливо в умовах воєнного часу. Тому в даному випадку вибір часу проведення вищевказаних слідчих (розшукових) дій повністю покладається на слідчого, прокурора, й не потребує наявності умови «невідкладності».

Розглянемо для прикладу наступну ситуацію: особу вночі затримують працівники правоохоронних органів за підозрою у скоєнні колабораційної діяльності та проводять на місці обшук її транспортного засобу. Зрозуміло, що вночі потенційно може бути більше порушень її прав під час проведення такої слідчої (розшукової) дії. Так, адже в даній ситуації дуже висока ймовірність того, що особа не зможе скористатись правовою допомогою адвоката (захисника) або залучити перекладача (у разі його необхідності). Тому вважаємо таку законодавчу норму доречною та навіть необхідною в умовах воєнного стану, однак після його завершення або зупинення варто повернутись до «загального» порядку проведення слідчих (розшукових) дій.

Наступною не менш важливою новелою у КПК України стала можливість проводити огляд та обшук житла чи транспортного засобу за відсутності понятих. Аналізуючи положення п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України варто зазначити, що органи досудового розслідування мають право проводити огляд чи

обшук транспортного засобу або житла без залучення понятих лише за наявності двох умов:

- 1) якщо залучення понятих є об'єктивно неможливим;
- 2) якщо залучення понятих пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я.

Цей перелік є вичерпним та розширеному тлумаченню не підлягає. Такі законодавчі зміни є виправданими та доречними, оскільки, в умовах воєнного стану в Україні (а особливо в районах, де ведуться активні бойові дії) не завжди можливо знайти понятих для участі у проведенні слідчих (розшукових) дій. В якості прикладу можна проаналізувати наступну ситуацію. Працівники правоохоронних органів вночі (у період комендантської години) зупинили на блокпосту транспортний засіб. Під час поверхневого огляду автомобіля поліцейські та військовослужбовці виявили велику кількість зброї. В такому випадку для правильного документування вищевказаного кримінального правопорушення поверхневої перевірки транспортного засобу (яка регулюється ст. 34 Закону України «Про Національну поліцію та є превентивним поліцейським заходом) буде недостатньо – тут необхідно проводити огляд або обшук транспортного засобу (в розумінні КПК України). Саме в цей момент у правоохоронних органів виникнуть складнощі у залученні понятих.

Так, відповідно до Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України № 1455 від 29 грудня 2021 року, блокпост – посилений контрольно-пропускний пункт, який за рішенням військового командування тимчасово встановлюється на вході/виході (в'їзді/виїзді) на територію/з території, де введено воєнний стан і встановлено особливий режим (за винятком державного кордону), на якому облаштовуються місця для перевірки осіб, транспортних засобів, багажу та вантажів, позиції вогневих засобів та бойової техніки, місця для відпочинку та забезпечення життєдіяльності особового складу, який виконує завдання на такому пункті, до складу якого можуть входити службові особи військових формувань та правоохоронних органів, які відповідно до закону залучені до здійснення заходів правового режиму воєнного стану [6]. З цього поняття слідує, що на блокпосту можуть перебувати лише службові особи військових формувань та правоохоронних органів. Однак вони не можуть бути понятими, оскільки, є заінтересованими особами в результатах кримінального провадження (абз. 3 ч. 7 ст. 223 КПК України). Згідно з Порядком здійснення заходів під час запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування в окремих місцевостях, де введено воєнний стан, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України № 573 від 8 липня 2020 року, на території, де запроваджено комендантську годину, забороняється перебування у визначений період доби на вулицях та в інших громадських місцях осіб без виданих перепусток, а також рух транспортних засобів [7]. Таким чином, в умовах воєнного стану на блокпосту у нічний час доби (під час комендантської години) буде дуже проблематично знайти понятих для проведення огляду чи обшуку транспортного засобу.

Важливо також зазначити, що присутність понятих і раніше не завжди гарантувала безсторонність та прозорість проведення огляду та обшуку транспортного засобу. Мова йде про

непоодинокі випадки залучення слідчим чи прокурором до проведення вищевказаних слідчих (розшукових) дій в певній мірі заінтересованих осіб (наприклад, практикантів з органів поліції чи прокуратури, знайомих співробітників правоохоронних органів). Часто з такими особами слідчий, прокурор разом приїжджали на місце проведення огляду чи обшуку, що може ставити під сумнів їх незаінтересованість. Цю проблему законодавець вирішив, закріпивши обов'язок здійснення безперервної відеофіксації під час проведення огляду чи обшуку транспортного засобу або житла. Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України, у такому разі хід і результати проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи в обов'язковому порядку фіксуються доступними технічними засобами шляхом здійснення безперервного відеозапису. Це позитивна новела для органу досудового розслідування, оскільки, в умовах діджиталізації та технічного прогресу, мобільний телефон або планшет із функцією відеозапису є майже у кожного. В таких умовах здійснити безперервний відеозапис слідчої (розшукової) дії буде набагато простіше, аніж знайти та правильно запротоколювати понятих.

Інше питання відносно інформативності такого відеозапису. Так, розглянемо для прикладу ситуацію, коли працівники правоохоронних органів проводять огляд чи обшук масштабного об'єкту, наприклад вантажного автомобілю з причепом. Зазвичай для проведення таких слідчих (розшукових) дій залучають щонайменше декілька оперативних співробітників та слідчих. Тобто, обшук проводять одночасно в декількох місцях транспортного засобу. Декілька понятих в такому разі могли б слідкувати та фіксувати всі дії учасників проведення огляду чи обшуку. Однак, з відеофіксацією ситуація дещо інша. Так, п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України лише вказує на необхідності здійснення відеофіксації «доступними технічними засобами», але не зобов'язує слідчого, прокурора здійснювати безперервну відеофіксацію з декількох технічних засобів. Тому в даному випадку цілком може статися ситуація, коли «частина» проведеного огляду чи обшуку просто не потрапить до відеозапису. Окрім цього, також постає питання щодо належної якості такого відеозапису. Це пов'язано з тим, що безперервний відеозапис вищевказаних слідчих (розшукових) дій може бути поганої якості (наприклад, якщо огляд чи обшук транспортного засобу проводять в нічний час доби). З такого відеозапису буде складно встановити будь-які деталі проведення вищевказаних слідчих (розшукових) дій. У зв'язку з вищевикладеним, було б доречно доповнити п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України ще одним реченням наступного змісту: *«Такий відеозапис повинен відображати всі дії та рухи учасників проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи».*

Наступною важливою новелою КПК України є надання права керівнику прокуратури санкціонувати проведення деяких заходів забезпечення кримінального провадження, слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. Перелік таких процесуальних дій є досить широким та разом з тим, вичерпним. Серед них, зокрема, можливість в умовах воєнного стану надавати дозвіл на проведення огляду та обшуку житла чи іншого володіння особи. Так, відповідно до ч. 1 ст. 615 КПК України, у разі введення воєнного стану та якщо відсутня об'єктивна можливість виконання слідчим суддею повноважень, передбачених статтями 233, 234, 235 КПК України такі повноваження виконує керівник відповідного органу прокуратури.

Іншими словами, якщо слідчий суддя за об'єктивних причин не може виконувати свої повноваження у певній місцевості в умовах воєнного стану, керівник відповідного органу прокуратури має право винести постанову про дозвіл на проведення огляду чи обшуку транспортного засобу. Згідно з приписами п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України, така постанова має бути винесена за клопотанням прокурора, або клопотанням слідчого, погодженого з прокурором. При цьому, прокурор (або група прокурорів), який здійснюватиме повноваження у конкретному кримінальному провадженні, визначається керівником відповідного органу прокуратури після початку досудового розслідування (ст. 37 КПК України).

Безсумнівно, вищевказана новела КПК України є найбільш дискусійною у порівнянні з іншими. Це пов'язано з тим, що в даному випадку законодавець фактично переклав функцію здійснення судового контролю на сторону обвинувачення. З одного боку, це грубе порушення основоположних норм та принципів здійснення судочинства в Україні, оскільки, відповідно до ст. 124 Конституції України, правосуддя в Україні здійснюють виключно суди, тому делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються [8]. Однак, тут є й «інша сторона медалі». Так, згідно з останніми статистичними даними Державної судової адміністрації України, станом на 31 травня 2022 року не здійснюють правосуддя 99 апеляційних та місцевих судів, що становить 14% від загальної кількості. Пошкодженими або повністю зруйнованими є 67 (9%) від загальної кількості (777) приміщень судів [9]. Тому, якщо розглядати такі законодавчі зміни через призму воєнного стану та активних бойових дій в Україні – вони, все ж таки, є виправданими та своєчасними в умовах сьогодення.

Візьмемо для прикладу наступну ситуацію. Працівники правоохоронних органів в районі проведення активних бойових дій затримали підозрюваного у скоєнні державної зради. Для отримання доказів протиправної діяльності їм необхідно провести обшук транспортного засобу підозрюваного. Однак суд, до територіальної підсудності якого належить розгляд клопотань відповідного органу досудового розслідування, не працює. Саме за таких умов «судові» повноваження керівника відповідного органу прокуратури виглядають доволі виправданими.

**Висновки.** З початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України кримінальне процесуальне законодавство зазнало кардинальних змін. Така трансформація законодавства пов'язана насамперед з необхідністю виявлення та розслідування злочинів проти основ національної безпеки, оборони та інших особливо тяжких злочинів. Торкнулися зміни порядку проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема й огляду та обшуку транспортного засобу. По-перше, в умовах воєнного стану органи досудового розслідування отримали право на проведення огляду та обшуку транспортного засобу у нічний час доби, тобто з 22 до 6 години. Раніше така можливість існувала лише для невідкладних випадків, коли затримка в їх проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного. Вважаємо таку законодавчу норму доречною та навіть необхідною в умовах воєнного стану, однак після його завершення або зупинення варто повернутись до «загального» порядку проведення слідчих (розшукових) дій. По-друге, органи досудового



розслідування отримали право проводити огляд та обшук транспортного засобу за відсутності понятих, якщо їх залучення є об'єктивно неможливим або пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я. При цьому запроваджується обов'язок здійснювати безперервну відеофіксацію під час проведення огляду чи обшуку транспортного засобу. В умовах воєнного стану такі законодавчі зміни є виправданими та доречними, однак, було б доречно доповнити п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України положенням про те, що «такий відеозапис повинен відображати всі дії та рухи учасників проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи». По-третє, керівник відповідного органу прокуратури отримав право санкціонувати проведення огляду та обшуку транспортного засобу. Однак такими повноваженнями він наділений лише в умовах воєнного стану та у разі відсутності об'єктивної можливості виконання слідчим суддею своїх повноважень. Незважаючи на певну суперечливість такої законодавчої норми, вважаємо її необхідною в умовах воєнного стану та в районах проведення активних бойових дій, де суди повністю припинили або призупинили здійснювати правосуддя.

#### *Література:*

1. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції : Закон України № 1631-VII від 12 серпня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1631-18#Text>
2. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення окремих положень у зв'язку із здійсненням спеціального досудового розслідування : Закон України № 1422-IX від 27 квітня 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-20#n47>
3. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : Закон України № 2201-IX від 14 квітня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#n45>
4. Кримінальний процесуальний кодекс України № 4651-VI від 13 квітня 2012 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
5. Про Національну поліцію : Закон України № 580-VIII від 2 липня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
6. Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан : Постанова Кабінету Міністрів України № 1455 від 29 грудня 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#Text>
7. Питання запровадження та здійснення деяких заходів правового режиму воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України № 573 від 8 липня 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-%D0%BF#Text>
8. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
9. ДСА України про здійснення правосуддя в умовах війни станом на 31 травня 2022 року. Судова влада України, 31 травня 2022 року. URL: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/pres-centr/news/1279804/>

#### **Shapoval A. Inspection and search of the vehicle under conditions of martial law**

**Summary.** In the article the author analyses the current criminal procedural legislation of Ukraine under conditions of martial law and examines the chronology of legislative changes since 2014. It was established that since the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine, the procedure of vehicle inspection and search has undergone fundamental changes. It is noted that one of the main novelties is the possibility of vehicle inspection and search under conditions of martial law at night, i.e. from 22 to 6 o'clock. The emphasis is made on the fact that under such conditions the choice of time for the above investigative (search) actions is entirely imposed upon the investigator and prosecutor, and does not require the occurrence of a condition of 'urgency', which can lead in its turn to abuse of this right. In addition, it was established that the pre-trial investigation bodies were given the right to inspect and search the vehicle in the absence of witnesses, if their involvement is objectively impossible or is connected with a potential danger to their lives or health. It is noted that the obligation to carry out continuous video recording during the above-mentioned investigative (search) actions is introduced. The author proposes to amend Paragraph 1 Part 1 of Article 615 of the Criminal Procedural Code of Ukraine and to formalise that a continuous video recording of a search or inspection of a home or other property of a person must reflect all actions and movements of the participants of such investigative (search) actions. It is also noted that the head of the relevant authority of the prosecutor's office was given the right to authorize the inspection and search of the vehicle. It is specified that he is endowed with such powers only under conditions of martial law and in case the investigating judge has no objective possibility to exercise his powers. The latest statistic data of the State Judicial Administration of Ukraine were analyzed, which showed that 14% of the total number of courts of general jurisdiction discontinued executing justice, and 9% of the total number of courts were damaged or completely destroyed. It was stated that granting certain 'judicial' functions to the head of the prosecutor's office is a forced step in today's conditions. The author comes to a conclusion that despite some inconsistencies in legislative changes of the procedure of vehicle inspection and search, they are necessary and timely under conditions of martial law.

**Key words:** police, prosecutor's office, court, human rights, inspection, search, vehicle, martial law, curfew, checkpoint.



---

**МІЖНАРОДНЕ ПРАВО  
ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавСТВО**

---

**Ковальова О. В.,***кандидат юридичних наук,  
завідувач кафедри оперативно-розшукової діяльності  
та інформаційної безпеки факультету № 3  
Донецького державного університету внутрішніх справ*

## КІБЕРДОСТУПНІСТЬ ТА ЗАХИСТ ВІД НЕСАНКЦІОНОВАНОГО ДОСТУПУ ДО ДОКАЗІВ ЯК ОСНОВНИЙ СТАНДАРТ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

**Анотація.** В статті розглядається кібердоступність та захист від несанкціонованого доступу до доказів як основний стандарт інформаційного забезпечення досудового розслідування зарубіжних країн. Автор вказує, що на сьогоднішній день зарубіжні держави мають достатньо позитивний досвід у сфері інформаційного забезпечення досудового розслідування кримінальних правопорушень. Останнє пояснюється їх активним розвитком та прогресивним підходом до кримінально-правової та процесуальної політики. На сьогоднішній день зарубіжні країни мають не тільки виважену та налагоджену нормативно-правову базу, але і достатньою кількістю техніки, необхідної для здійснення своєчасної пошукової та аналітичної слідчо-розшукової діяльності. Особлива увага приділяється Німеччині та США, а також вказується, що процес накопичення та використання інформації в цих країнах має бути задокументовано. Використання програмного масиву для доступу до певної інформації має бути не тільки проведене відповідно до нормативно-правових актів, але і після повідомлення осіб, у відношенні яких воно застосовується. Звертається увага на те, що правоохоронні органи США більш ретельно підходять як до збору доказової інформації, так і до захисту прав та свобод своїх громадян. Більше того, в країні враховуються не тільки інтереси кримінальних правопорушників та потерпілих, але і власне правоохоронних органів. Саме з метою спрощення роботи останніх, скорочення термінів досудового розслідування в країні ведеться плідна робота над створенням шляхів удосконалення рівня інформаційного забезпечення досудового розслідування.

Підсумовується, що в межах досліджуваного стандарту інформаційне забезпечення у зарубіжних країнах поділяється на такі види як: 1) *техніко-криміналістичне забезпечення* – технічні засоби та прилади, необхідні для здійснення судово-експертної діяльності в межах кримінального провадження з наступним створенням інформаційного масиву; 2) *інформаційно-довідкове та методичне забезпечення* – наукова література, в якій викладені особливості та алгоритми проведення досудового розслідування; 3) *інформаційно-аналітичне та загально-технічне забезпечення* – засоби та прилади, необхідні для вирішення загальних проблем та завдань досудового розслідування.

**Ключові слова:** досудове розслідування, кібердоступність, інформаційне забезпечення, несанкціонований доступ, кримінальне правопорушення, зарубіжні держави, програмне забезпечення.

**Постановка проблеми.** На сьогоднішній день зарубіжні держави мають достатньо позитивний досвід у сфері інформаційного забезпечення досудового розслідування кримінальних правопорушень. Останнє пояснюється їх активним розвитком та прогресивним підходом до кримінально-правової та процесуальної політики. На сьогоднішній день зарубіжні країни мають не тільки виважену та налагоджену нормативно-правову базу, але і достатньою кількістю техніки, необхідної для здійснення своєчасної пошукової та аналітичної слідчо-розшукової діяльності. Таким чином, виходячи із вказаного, вважаємо за доцільне зупинитись на цьому питанні більш детально з метою виокремлення найбільш сучасних підходів до інформаційного забезпечення досудового розслідування суспільно небезпечних діянь з метою імплементації позитивного досвіду в українську кримінальну процесуальну діяльність.

**Мета.** Метою статті є розгляд кібердоступності та захисту від несанкціонованого доступу до доказів як основних стандартів інформаційного забезпечення досудового розслідування зарубіжних країн.

**Аналіз наукових публікацій.** Окремі аспекти особливостей інформаційного забезпечення досудового розслідування у зарубіжних країнах було розглянуто у працях І.В. Арістової, О.М. Бандурки, В.М. Брижко, В.І. Галагана, В.О. Глушкова, В.Г. Лукашевича, Є.Д. Лук'янчикова, А.М. Новицького, О.В. Олійника, Ю.В. Попова, В.М. Росоловського, О.С. Саїнчина, Д.Я. Семир'янова, І.С. Стаценко-Сургучової, Л.В. Трофімової, В.С. Цимбалюка, В.Ю. Шепітька та інших вчених.

**Виклад основного матеріалу.** Відтак, «у 2008 році Конституційний суд ФРН своїм рішенням дозволив проведення таємних онлайн-обшуків персональних комп'ютерів підозрюваних у разі суворого дотримання низки умов. Цей спосіб проведення розслідувань може застосовуватись лише тоді, коли є «обґрунтовані підозри в наявності загрози встановленому правопорядку», перш за все «здоров'ю, життю і свободі людини». Норма діє також у разі виникнення загрози основам і власності держави або основам існування людини. Проведення таємних он-лайн-обшуків допускається тільки із санкції суду. Застосовувана при цьому шпигунська програма отримала назву «бундестроянець». Зважаючи на ефективність цієї технології, парламент ФРН 22 червня 2017 року своїм законом дозволив використовувати «бундестроянець» для спостереження за перепискою в Інтернеті або через месенджери, наприклад WhatsApp. Оскільки повідомлення месенджерів передаються

каналами зв'язку у зашифрованому вигляді, залишається єдина реальна можливість їх переглянути – на пристрої відправника та/або на пристрої отримувача, що й буде здійснювати «бундестроянець». Крім того, розширилось коло випадків його застосування. Якщо раніше приховане кіберспостереження дозволялося застосовувати лише в справах, пов'язаних з тероризмом, то тепер Бундестаг дозволив використовувати вказані технології при розслідуванні вбивств, комп'ютерних махінацій, відмивання грошей, ухилення від сплати податків, злочинів, пов'язаних з порушенням міграційного законодавства. Як і при прослуховуванні телефонних розмов, служби, які ведуть спостереження, зобов'язані у кожному окремому випадку отримати відповідний дозвіл від прокуратури» [1]. Таким чином, законодавцем Німеччини було створено умови для застосування необмеженого кібердоступу до певного кола інформації, необхідної для доказування та досудового розслідування взагалі.

«Зокрема, під час використання спеціальних технічних засобів до інформаційно-технічної системи вносяться тільки ті зміни, які потрібні для збирання даних, а після закінчення заходу вносяться всі можливі технічні зміни, що автоматично повертають систему до вихідного стану. Скопійовані дані мають бути технічно захищені від змін, несанкціонованого використання та несанкціонованого ознайомлення. Використання технічного засобу має бути запроTOCOLьоване із зазначенням: характеристик технічного засобу і часу його використання; технічних даних ідентифікації інформаційно-технічної системи, а також тих систем, в яких проводилися навіть незначні зміни; інформації, що дозволяє встановити місце розташування зібраних даних; відомостей про підрозділ, який проводить цей захід. Дані протоколу можуть використовуватися з метою підтвердження для підозрюваного законності проведення заходу або для встановлення місця, де проводився цей захід. Заходи щодо проникнення в інформаційно-технічні системи можуть бути спрямовані лише щодо особи, яка підлягає відповідальності згідно з § 17 або § 18 Закону «Про Федеральну поліцію». Указані заходи здійснюються за поданням керівника Федерального відомства кримінальної поліції або його заступника на підставі судового ордеру, в якому повинно бути зазначено: прізвище та адреса особи, стосовно якої проводиться захід (в разі наявності); за можливості точна характеристика інформаційно-технічної системи, в якій має проводитися збирання даних; тип, межі та тривалість заходу із зазначенням часу його закінчення; головні причини проведення. Під час проведення заходу правоохоронцями докладається максимум зусиль (наскільки це дозволяють технічні можливості), для того щоб відомості, які стосуються сфери особистого життя, не збиралися. Отримані дані (під наглядом уповноваженого представника суду) мають негайно переглядатися уповноваженим з питань захисту даних Федеральної кримінальної поліції та двома службовцями ВКА, один з яких має бути фахівцем із судових справ, на предмет змісту інформації, яка стосується особистого життя. Дані, що стосуються сфери особистого життя, не повинні використовуватися та мають бути негайно знищені» [2, с. 109]. Варто також звернути увагу на те, що процес накопичення та використання інформації має бути задокументовано. В країні з цією метою використовується спеціальне програмне забезпечення, призначене для моніторингу. Цікавим фактом також є те, що використання програмного масиву для доступу до певної інформації

має бути не тільки проведене відповідно до нормативно-правових актів, але і після повідомлення осіб, у відношенні яких воно застосовується.

«Допоміжну функцію у процесі проведення оперативно-розшукових заходів шляхом використання кіберпростору у ФРН виконують інформаційні системи спеціальних служб NADIS (Nachrichtendienstliches Informationssystem) та поліції INPOL» [3]. «Разом з тим, слід зазначити, що німецькі правозахисники та спеціалісти з комп'ютерної безпеки вбачають у ситуації, що склалася, певну небезпеку порушення прав і свобод» [4]. «Так, фахівці із Співки комп'ютерних експертів і професіональних хакерів Chaos Computer Club (CCC) проаналізували код «бундестроянця» та виклали результати аналізу у своєму звіті» [5]. «Виявилось, що можливості цих програм значно ширші, ніж заявлялося офіційно. Наприклад, з'ясувалося, що «бундестроянці» можуть не просто спостерігати за поточним спілкуванням користувача та зчитувати його, але й встановлювати на комп'ютер, за яким ведеться спостереження, додаткові програмні модулі. Ці модулі дозволяють сканувати жорсткий диск, а також дистанційно керувати мікрофоном, відеокамерою та клавіатурою. Більше того, програма дозволяє приховано інсталювати на комп'ютер підозрюваного дані, які можуть слугувати доказом його вини. Особливу увагу фахівців з CCC привернуло те, що функція встановлення додаткових модулів у коді «троянця» прихована особливо ретельно. Як вважають правозахисники, не виключено, що розробники знали про те, які можливості вона дає та що це йде всупереч закону. Отже, не зважаючи на чітко прописані процедури застосування технологій кіберстеження, у німецьких правозахисників все ще залишаються обґрунтовані побоювання щодо можливості порушення гарантованих Конституцією прав і свобод при застосуванні «бундестроянця»» [1, с. 110]. Таким чином, можна сказати, що не дивлячись на теоретично корисну програму, котра сприяє збору та наступному використанню доказової інформації спеціально уповноваженими особами, фактично на практиці часто виникають ситуації, коли така програма може бути використана з метою посягання на доказовий електронний документообіг. Останнє свідчить про те, що на сьогоднішній день навіть у зарубіжних країнах в межах інформаційного забезпечення досудового розслідування не завжди дотримуються прав та свобод людини та громадянина.

«З огляду на розглянутий вище досвід застосування шпигунських програм правоохоронними органами ФРН, цікавим є також досвід правоохоронних органів США (насамперед – ФБР) щодо застосування кібертехнологій при розслідуванні злочинів. Правило 41 Федеральних правил кримінальних процедур» [6] «визначає процедуру отримання ФБР або іншим федеральним правоохоронним органом США дозволу на негласне отримання інформації з електронних пристроїв. Разом з тим, як повідомляє «The Wall Street Journal» [7], «ФБР офіційно не розкриває деталей своєї діяльності, але інформацію можна зібрати по уривчастих відомостях з судових рішень та з інтерв'ю колишніх і нинішніх агентів. Наприклад, в одному з судових документів згадується, що агенти ФБР просили дозволу суду на здійснення фотозйомки із зараженого комп'ютера, але суддя не дозволив, побоюючись, що в кадр потраплять люди, які не мають відношення до розслідування. Перший відомий комп'ютерний інструмент спостереження ФБР був сніфером трафіку (від англ. to sniff – «нюхати») під

назвою Carnivore, який встановлювався на мережевих магістралях за дозволу постачальників Інтернет-послуг» [8]. Варто звернути увагу на те, що правоохоронні органи США більш ретельно підходять як до збору доказової інформації, так і до захисту прав та свобод своїх громадян. Більше того, в країні враховуються не тільки інтереси кримінальних правопорушників та потерпілих, але і власне правоохоронних органів. Саме з метою спрощення роботи останніх, скорочення термінів досудового розслідування в країні ведеться плідна робота над створенням шляхів удосконалення рівня інформаційного забезпечення досудового розслідування.

«Починаючи з 1998 року ФБР використало Carnivore приблизно 25 разів, доки громадськість дізналася про це в 2000 році внаслідок розголосу, якого набула відмова провайдера Earthlink дозволити ФБР встановити інструмент у своїй мережі. Earthlink побоювався, що сніффер надасть ФБР необмежений доступ до всіх комунікацій з клієнтами. ФБР наполягав, що його прецизійні фільтри не дозволяють збирати щось, окрім цільових повідомлень. Але незалежний огляд Carnivore виявив, що при неправильному налаштуванні система могла збирати «зайву інформацію», крім того, система мала дуже низький рівень захисту. Слід зазначити, що, перехоплюючи мережевий трафік, Carnivore не мав змоги прочитати зашифровані повідомлення. Отже, для розшифровки ФБР було вимушене застосовувати додаткові інструменти, наприклад, так звані «клавіатурні шпигуни» або «кейлоггери» (англ. – keylogger) для перехоплення паролів. У 1999 році під час розслідування діяльності організованого злочинного угруповання необхідно було перехопити Інтернет-листування одного з ватажків цього угруповання, Нікодемо Сальваторе Сарво (Nicodemo Salvatore Scarfo), який використовував шифрування для захисту своїх повідомлень. Щоб прочитати ці повідомлення, ФБР встановило на його комп'ютері кейлоггер. Причому на відміну від сучасних систем, які можна встановлювати віддалено, агентам ФБР довелося двічі фізично проникнути до офісу Сарво: для встановлення кейлоггера та для отримання перехопленої ним інформації. Слід зазначити, що отримання віддаленого контролю за комп'ютером Сарво на той час було неможливо внаслідок декількох причин, однією з яких було те, що Сарво для доступу до мережі Інтернет використовував комутоване з'єднання» [1, с. 111]. Отже, як свідчить практика, як і в Німеччині, у США, не дивлячись на їх виваженість та принциповість, також є прогалини у роботі засобів інформаційного забезпечення, котрі можуть негативно відбитися не тільки на результатах досудового розслідування, а і на іміджі самих правоохоронних органів.

«У 2001 році стало відомо про новий інструмент ФБР для перехоплення паролів – Magic Lantern, який можна було встановлювати віддалено та який, окрім натиснення клавіш, фіксував історію веб-перегляду, усі відкриті на комп'ютері порти, а також імена користувачів та збережені паролі. Вважається, що Magic Lantern вперше був використаний в операції Trail Mix під час розслідування у відношенні групи з прав тварин у 2002 та 2003 роках. У 2009 році стало відомо про ще один інструмент спостереження – CIPAV (від Computer and Internet Protocol Address Verifier – верифікатор комп'ютера та адреси Інтернет-протоколу), призначений для збирання IP-адреси та MAC-адреси комп'ютера, інвентаризації всіх відкритих портів та програмного забезпечення, встановленого на комп'ютері,

а також інформацію з системного реєстру, ім'я користувача та останню URL-адресу, відвідану з даного комп'ютера. Всі ці дані відправлялися до ФБР через мережу Інтернет. Тим не менш, CIPAV не мав функціоналу кейлоггера і не перехоплював інформацію з каналів зв'язку. Цей інструмент у 2004 році допоміг ідентифікувати вимагача, який пошкоджував телефонні та Інтернет-кабелі, і щоб припинити цю протиправну діяльність, вимагав грошей від телекомунікаційних операторів. У 2007 році CIPAV був використаний для ідентифікації підлітка, який надіслав електронною поштою повідомлення про замінування середньої школи штату Вашингтон» [1, с. 112]. Отже, основним алгоритмом створення програм для удосконалення інформаційного забезпечення досудового розслідування у США є розробка програм, котрі фактично «ламають» комп'ютерну систему та імплементуються у роботу останньої.

«Щоб заразити комп'ютер підозрюваного підлітка, ФБР змусило його завантажити спеціальний програмний засіб, розмістивши посилання (файл формату «pdf») в приватній кімнаті чату облікового запису MySpace. Посилання було для фальшивої статті Associated Press, яка мала на меті повідомити про загрозу бомби. Згодом цей же інструмент був використаний у різних інших випадках розслідувань, починаючи від хакерських атак до проявів тероризму та шпигунства, для основної мети – ідентифікувати IP-адресу комп'ютерів зловмисників, які використовували різні способи анонімізації своїх дій в Інтернеті для того, щоб приховати свою особу та місцезнаходження. У 2012 році ФБР починає використовувати новий спосіб атак, відомий під назвою «водопій» (англ. – watering hole attack). Ця атака передбачає впровадження шпигунських програм на веб-сайт, де збираються підозрювані у вчиненні злочину, внаслідок чого заражаються комп'ютери всіх відвідувачів сайту. Федеральні агенти часто та успішно використовували зазначену атаку для викриття відвідувачів веб-сайтів з дитячою порнографією. Зазвичай ці сайти розміщуються в анонімній мережі Tor, доступ до якої можна отримати лише за допомогою його спеціалізованого браузера, який приховує реальну IP-адресу користувачів» [1, с. 112]. Таким чином ФБР створює програми, котрі надають можливість отримати необмежений доступ до комп'ютерів користувачів, які підозрюються у вчиненні кримінальних правопорушень або у співучасті. Варто також звернути увагу на те, що аналогічні алгоритми, закладені в базу таких програм також часто використовуються хакерами для кібератак та отримання несанкціонованого доступу до персональних даних користувачів.

«Першим відомим випадком застосування атаки «водопій» є операція «Торпедо», спрямована на розкриття анонімних відвідувачів трьох дитячих порнографічних сайтів, розміщених на серверах штату Небраска у 2012 році. А в 2013 році ця тактика була застосована у відношенні постачальника послуг анонімного веб-хостингу Freedom Hosting, на серверах якого розміщувалися серед інших і сайти з дитячою порнографією. У серпні 2013 року, після того як ФБР захопило контроль над серверами Freedom Hosting, всі розміщені на них сайти відображали сторінку «Down for Maintenance» з вбудованим в неї прихованим кодом Javascript. Код використовував одну з вразливостей Firefox, щоб примусити заражені комп'ютери виявити свою реальну IP-адресу для ФБР. Тим не менш, була одна проблема з тактикою. Хостинг Freedom – це не лише розміщення дитячих порнографічних сайтів, на ньому також розміщувалися ресурси

непричетних до злочинної діяльності організацій та осіб, які також могли бути ураженими «федеральним» ШПЗ. У 2015 році ФБР та його міжнародні партнери використовували аналогічну тактику, щоб виявити більше 4000 машин, що належали членам і майбутнім членам дитячого порнографічного сайту Pauprep. Як і в попередніх випадках, агенти ФБР перехопили управління над серверами й продовжили підтримувати роботу сайту на протязі приблизно двох тижнів. Правоохоронці розмістили на Pauprep певний програмний засіб, завдяки якому стало можливим встановити реальні IP-адреси відвідувачів» [9]. «Таким чином, не дивлячись на захист анонімності в мережі Tor, агенти ФБР змогли виявити реальні IP-адреси приблизно 1300 користувачів даного ресурсу, що призвело до понад 200 кримінальних переслідувань» [10]. Що стосується пошуку та отримання інформації в контексті розслідування фактів створення сайтів із дитячою порнографією, маємо зауважити, що такого роду програми є дуже корисними, оскільки вони не тільки надають можливість отримати доступ до такого сайту, а і встановити дані, необхідні для розшуку підозрюваних осіб та доказування їх причетності до цих кримінальних правопорушень.

«Зрештою, приблизно 137 особам було пред'явлено звинувачення у злочинах. Однак під час судових слухань адвокати одного з затриманих Джея Мічо (Jay Michaud) зажадали від сторони обвинувачення розкрити спосіб, за допомогою якого був встановлений їх підзахисний. Але ФБР відмовилось надавати цю інформацію, посилаючись на таємність технології (у справі ця технологія фігурує під загальною назвою «мережева слідча техніка», англ. – network investigative technique, скорочено NIT). Як наслідок, Міністерство юстиції США відмовилося від обвинувачень. Ще декілька обвинувачених успішно опротестували свій арешт на підставі того, що вони жили за межами території, зазначеної в ордері на негласне отримання інформації. До речі, останнє стало одним з приводів для внесення змін до Правил 41 у 2016 році, розширюючи права суддів на дачу ордеру на всю територію США» [11]. «На відміну від ФБР, інші американські спецслужби, ЦРУ, АНБ та кіберпідрозділи армії США, а так само британська MI5, не виконують правоохоронних функцій, а отже, добута ними інформація, як правило, не використовується в якості доказової бази під час судових процесів. Саме це, а також інші особливості специфіки їх роботи обумовили майже повну відсутність публічно доступної інформації про застосовувані ними «хакерські» технології. У пресу потрапляють лише окремі витoki інформації, наприклад» [12-14], «які, як правило, недостатні для проведення об'єктивного дослідження. Разом з тим, інформація про окремі випадки застосування ШПЗ західними спецслужбами свідчить про можливість використання цих програм не лише для отримання інформації (тобто, для розвідувальних цілей), але й для застосування їх в якості «кіберзброї» для проведення кібердиверсій чи кібертерактів» [15]. Таким чином, ми можемо стверджувати, що такого роду програми можуть не тільки сприяти отриманню інформації, необхідної для позитивного завершення досудового розслідування, а і навпаки – порушувати нормальний алгоритм останнього.

«Варто звернути увагу на те, що у вітчизняному кримінально-процесуальному законодавстві така негласна слідча (розшукова) дія регламентується статтею 264 КПК України: «Зняття інформації з електронних інформаційних систем»» [16]. «Відповідно до положень цієї статті пошук, виявлення і фіксація

відомостей, що містяться в електронній інформаційній системі або їх частин, доступ до електронної інформаційної системи або її частини, а також отримання таких відомостей без відома її власника, володільця або утримувача може здійснюватися на підставі ухвали слідчого судді, якщо є відомості про наявність інформації в електронній інформаційній системі або її частині, що має значення для певного досудового розслідування. Не потребує дозволу слідчого судді здобуття відомостей з електронних інформаційних систем або її частини, доступ до яких не обмежується її власником, володільцем або утримувачем або не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту. В ухвалі слідчого судді про дозвіл на втручання у приватне спілкування в цьому випадку додатково повинні бути зазначені ідентифікаційні ознаки електронної інформаційної системи, в якій може здійснюватися втручання у приватне спілкування» [1, с. 110]. Отже, в українському законодавстві основна увага акцентується на першочерговому захисті прав та свобод громадян країни, особливо – захисті персональних даних, у зв'язку із чим було передбачено спеціальну процедуру отримання дозволу на вилучення певної інформації.

**Висновки.** Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що в межах вказаного стандарту інформаційне забезпечення у зарубіжних країнах поділяється на такі види як: 1) *техніко-криміналістичне забезпечення* – технічні засоби та прилади, необхідні для здійснення судово-експертної діяльності в межах кримінального провадження з наступним створенням інформаційного масиву; 2) *інформаційно-довідкове та методичне забезпечення* – наукова література, в якій викладені особливості та алгоритми проведення досудового розслідування; 3) *інформаційно-аналітичне та загально-технічне забезпечення* – засоби та прилади, необхідні для вирішення загальних проблем та завдань досудового розслідування.

#### Література:

1. Бундестаг принял спорный закон о наблюдении за мессенджерами / Deutsche Welle. URL: <http://www.dw.com/ru/бундестаг-принял-спорный-закон-о-наблюдении-за-мес-сендзерами/a-39384123>
2. Нізовцев Ю.Ю., Леонов Б.Д. Використання кібертехнологій у процесі розслідування злочинів: аналіз зарубіжного досвіду. *Інформація і право*. 2017. № 3. С. 108–116.
3. Манжай О.В. Досвід Великобританії, ФРН та КНР. (Навчально-тренувальний центр боротьби з кіберзлочинністю та моніторингу кіберпростору на громадських засадах). URL: <http://cybercop.in.ua/index.php/naukovi-statti/80-naukovi-statti/201-dosvid-velikobritanijifm-ta-knr>
4. Спецслужба в смартфоні : в ФРГ різко критикують новий закон о слежке. *Deutsche Welle*. URL: <http://www.dw.com/ru/спецслужба-в-смартфоне-в-фрг-резко-критикуют-новый-закон-о-слежке/a-39389583>
5. Фатальный «бундестроянец», или как немецкие власти подорвали к себе доверие. *Deutsche Welle*. URL: <http://www.dw.com/ru/фатальный-бундестроянец-или-какнемецкие-власти-подорвали-к-себе-доверие/a-15449570>
6. Federal Rules of Criminal Procedure. URL: <https://www.federalrulesofcriminalprocedure.org>
7. FBI Taps Hacker Tactics to Spy on Suspects. *The Wall Street Journal*. URL: <https://www.wsj.com/articles/SB10001424127887323997004578641993388259674>
8. Everything we know about how the fbi hacks people. *WIRED*. URL: <https://www.wired.com/2016/05/history-fbis-hacking>
9. ФБР сняло обвинения с педофила, чтобы не раскрывать исходники своей малвари. *Хакер*. URL: <https://haker.ru/2017/03/07/michaud-case-dropped>

10. Child porn case dropped to prevent FBI disclosure. *BBC*. URL: <http://www.bbc.com/news/technology-39180204>
11. FBI's New Hacking Powers Take Effect This Week. *FORTUNE*. URL: <http://fortune.com/2016/11/30/rule-41>
12. C.I.A. Developed Tools to Spy on Mac Computers, WikiLeaks Disclosure Shows. *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2017/03/23/technology/cia-spying-maccomputers-wikileaks.html>
13. How the NSA'S firmware hacking works and why it's so unsettling. *WIRED*. URL: <https://www.wired.com/2015/02/nsa-firmware-hacking>
14. Wikileaks claims MI5 and CIA developed spyware to turn televisions and smart phones into bugs. *The Telegraph*. URL: <http://www.telegraph.co.uk/news/2017/03/07/wikileaksclaims-mi5-cia-developed-spyware-turn-samsung-tvs>
15. Кибератаки : вирус-диверсант Stuxnet в ядерной энергетической программе Ирана. Часть 1. Наука и техника. URL: <http://naukatehnika.com/kiberataki-virus-diversantstuxnet-v-yadernoj-energeticheskoy-programme-irana-chast1.html>
16. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.12 р. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.

**Kovalova O. Cyber accessibility and protection against unauthorized access to evidence as the basic standard of information support for pre-trial investigation in foreign countries**

**Summary.** The article considers cyber availability and protection against unauthorized access to evidence as the main standard of information support of pre-trial investigation of foreign countries. The author points out that today foreign countries have quite positive experience in the field of information support of pre-trial investigation

of criminal offenses. The latter is explained by their active development and progressive approach to criminal law and procedural policy. Today, foreign countries have not only a balanced and well-established regulatory framework, but also a sufficient amount of equipment needed for timely search and analytical investigative activities. Special attention is paid to Germany and the United States, and it is pointed out that the process of collecting and using information in these countries should be documented. The use of software to access certain information should not only be carried out in accordance with regulations, but also after notifying the persons to whom it applies. Attention is drawn to the fact that US law enforcement agencies are more careful both in gathering evidence and in protecting the rights and freedoms of their citizens. Moreover, the country takes into account not only the interests of criminal offenders and victims, but also the law enforcement agencies themselves. It is in order to simplify the work of the latter, to reduce the time of pre-trial investigation in the country is fruitful work to create ways to improve the level of information support of pre-trial investigation. It is concluded that within the studied standard information support in foreign countries is divided into such types as: 1) technical and forensic support – technical means and devices necessary for forensic activities in criminal proceedings with the subsequent creation of an information array; 2) information and methodological support and methodological support – scientific literature, which sets out the features and algorithms of pre-trial investigation; 3) information-analytical and general-technical support – means and devices necessary for solving general problems and tasks of pre-trial investigation.

**Key words:** pre-trial investigation, cyber-availability, information support, unauthorized access, criminal offense, foreign countries, software.



**Філатов В. В.**,  
кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри публічного та приватного права  
Університету митної справи та фінансів

## РОЗВИТОК МОДЕЛІ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ В СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

**Анотація.** У статті досліджено особливості становлення моделі перехідного правосуддя на сучасному етапі розвитку міжнародного права. Актуальність теми, яку обрав автор, обумовлена відсутністю належного наукового обґрунтування механізмів перехідного правосуддя в Україні та цілісного бачення цієї концепції. Як наслідок, в державі спостерігається гальмування процесу розбудови політики перехідного періоду, яка є фундаментом сталого розвитку у майбутньому. З огляду на це, автор в цій статті здійснює історико-правовий аналіз розвитку моделі перехідного правосуддя в сучасному міжнародному праві. З'ясовано, що сучасний етап розвитку моделі перехідного правосуддя має достатньо важливе значення для формування механізмів подолання наслідків соціальних потрясінь. Це стало можливим завдяки усвідомленню необхідності комплексного застосування усіх інструментів перехідного правосуддя, що забезпечить необхідний результат. Автор відзначає активізацію процесу нормотворчості, тобто створення відповідних міжнародно-правових джерел перехідного правосуддя, на основі яких застосовується означена модель. Автор припускає, що застосування моделі перехідного правосуддя відбувається в рамках двох основних рівнів: міжнародного і національного, які є взаємозалежними та взаємообумовленими. Акцентовано увагу на значному потенціалі моделі перехідного правосуддя, яка передбачає поєднання процесів примирення на двох вказаних рівнях. Аргументовано, що особливістю сучасного розвитку механізмів перехідного правосуддя є переосмислення ролі інститутів громадянського суспільства у процесі примирення та покарання винних (створення громадянських трибуналів та комісій, які забезпечують налагодження конструктивного діалогу). Автор звертає увагу на суттєве розширення функціональних можливостей механізмів перехідного правосуддя, які стають більш уніфікованими та здатними пристосовуватися до умов кожного окремого національного контексту. Доведено, що характерною відмінністю сучасного етапу розвитку моделі перехідного періоду є розширення передумов її застосування, що відображає паралельний розвиток поставторитарної складової перехідного правосуддя, яка поряд з постконфліктною починає домінувати. Автор доходить висновку, що на сучасному етапі розвитку перед теоретиками і практиками постало питання суспільного призначення моделі перехідного правосуддя, від вирішення якого на пряму залежало змістовне наповнення напрямків і принципів останньої.

**Ключові слова:** еволюція, історичний розвиток, збройний конфлікт, концепція суспільного переходу, перехідне правосуддя, поставторитарна політика, становлення, соціальні потрясіння.

**Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завдан-**

**нями.** В сучасних умовах в Україні активно використовуються напрямки і механізми перехідного правосуддя. Цей процес є достатньо складним, що обумовлено відсутністю комплексного бачення моделі перехідного правосуддя. Тому існує необхідність наукового обґрунтування означеної моделі, невід'ємною частиною якого є аналіз історичних аспектів розвитку. Саме цей напрямок наукового пошуку обрав для себе автор цієї статті.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття.** Питання функціонування моделі перехідного правосуддя в різні часи вивчали: Крістіан Браун, Сюзанна Баклі-Зістель, Стефан Вінтер, Катерина Лу, Фрідерік Міт, Сан'я Ромейке, Тереза Колома Бек, Мартіна Фішер та інші зарубіжні вчені. Однак спеціальних досліджень сучасного етапу еволюції моделі перехідного правосуддя в теорії міжнародного права досі не проводилося, що вказує на актуальність обраної теми наукового пошуку.

**Формування цілей статті.** Метою статті є історико-правовий аналіз розвитку моделі перехідного правосуддя в сучасному міжнародному праві.

**Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.** На сучасному етапі зарубіжні вчені мають різну точку зору щодо моменту початку сучасного етапу розвитку моделі перехідного правосуддя. Зокрема, дискусія точиться навколо двох основних теорій. Представники першої вважають, що початком цього етапу варто вважати укладання Версальського договору після першої світової війни. Яскравим прикладом прибічників такої теорії є Катерина Лу, яка узагальнила відповідні теорії та дійшла важливих теоретичних висновків. Зокрема науковець вважає, що Версальський договір без сумнівів є елементом перехідного правосуддя, але має значні недоліки.

Ключовим недоліком документу є перевага карального правосуддя над нормами правосуддя відновлювального. Тобто, у документі було порушено принцип взаємної поваги та рівності сторін конфлікту, що у подальшому призвело до Другої світової війни. Отже, по суті Версальський договір не сприяв правдивому висвітленню причин і наслідків війни, а також утвердженню моральних істин переможцями або переможеними [1, с. 21]. Слід припустити, що Версальському договору не вистачило визнання «пункту відправлення» та «пункту прибуття», тобто не було належним чином застосовано превентивні механізми, які дають змогу не допустити конфлікт у майбутньому.

Представники другої теорії спільні в думці, що початком сучасного етапу розвитку моделі перехідного правосуддя слід

вважати Нюрнберзький процес та події після Другої світової війни. З цього приводу Санія Ромейке зазначає, що події після Другої світової війни варто вважати початком нового етапу розвитку перехідного правосуддя, який мав наступні недоліки: пізнє визнання багатьох жертв нацистів, внаслідок чого більшість переслідуваних осіб так і не отримали відшкодування; відсутність політичної волі щодо переслідування націонал-соціалістів, багатьом з яких вдалося уникнути відповідальності; неналежна моральна сатисфакція, тобто механізми встановлення історичної правди не були застосовані повною мірою [2, с. 68]. Втім важливість цього етапу розвитку перехідного правосуддя є беззаперечною, оскільки саме в рамках Нюрнберзького процесу вперше модель перехідного правосуддя була запроваджена як цілісна міжнародно-правова конструкція [3, с. 87].

Висловлюючи власну думку зазначимо, що початком сучасного етапу розвитку моделі перехідного правосуддя варто вважати 1919 рік, тобто рік укладання Версальського договору, на користь чого є декілька важливих аргументів. По-перше, ми маємо явний приклад постконфліктного етапу розвитку держав, тобто наявна одна з двох передумов застосування моделі перехідного правосуддя, пов'язана із відповідними соціальними потрясіннями. По-друге, є міжнародно-правовий документ, в якому визначені питання, що розглядаються в площині перехідного правосуддя. Зокрема мова йде про визначення винних та їхнє покарання, а також надання цих особам відповідних гарантій. По-третє, мета документу напряму пов'язана з примиренням та недопущенням конфлікту у майбутньому, що повністю корелюється з вихідними ідеями перехідного правосуддя.

Щодо означеної вище мети, вітчизняні теоретики міжнародного права також схильні вважати, що п'ять основоположних договорів про мир (Версальський, Сен-Жерменський, Тріанонський, Нейський та Севрський), будучи автономними за своєю природою, виражали єдність підходу держав-переможниць до повоєнного мирного облаштування. Закріпивши значний масив партикулярних положень із відновлення мирних взаємовідносин між колишніми ворогами у війні, вказані договори містили в якості безпосередньої складової міжнародно-правову угоду більш загального характеру між потенційно необмеженим числом суб'єктів міжнародного права – Статут Ліги Націй, що визначив фундаментальні на той час принципи та норми мирного співіснування держав у перспективі [4].

Значний еволюційний прорив у розвитку моделі перехідного правосуддя відбувся саме після Другої світової війни, і був пов'язаний із Нюрнберзьким процесом (1945–1946 рік), в рамках якого було застосовано напрямки і принципи перехідного правосуддя. Необхідно відзначити, що в рамках цього процесу, перехідне правосуддя стає не просто деклараціями, а реальним механізмом притягнення до відповідальності військових злочинців, які отримали реальні покарання. Також досліджується модель набуває системності і цілісності за рахунок розширення числа воєнних злочинів та впровадження відповідальності за злочини проти людяності. Тобто, в процесі була надана правова оцінка не тільки порушенням законів і звичаїв ведення війни, а й іншим злочинам: катування, пограбування цивільного населення, вбивство заручників, руйнування населених пунктів тощо [4].

Варто також звернути увагу на те, що в рамках Нюрнберзького процесу відбувається утвердження механізмів визначення причинних зв'язків між воєнними діями агресора та їхніми наслідками, що дуже принципово, адже це і є проявом формування жертвоцентризму у перехідному правосудді. Окрім цього, на підставі таких зв'язків відбувається формування інших елементів перехідного правосуддя, а саме: репарації, амністії, матеріальні компенсації, моральні сатисфакції. Вагомим внеском Нюрнберзького процесу у розвиток моделі перехідного правосуддя є окреслення понятійного апарату передумов застосування напрямків і принципів останнього. Зокрема, у Статуті Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн ОСІ (Статут Нюрнберзького процесу), злочини проти людяності визначено наступним чином: вбивства, знищення, висилка, та інше жорстоке поводження по відношенню до цивільного населення до або під час війни, а також переслідування по політичним, расовим, релігійним мотивам [5].

Здобутки Нюрнберзького трибуналу були достатньо вдало апробовані та допрацьовані в рамках Токійського судового процесу, який відбувся у 1946–1948 роках. Для правової оцінки дій Японії під час Другої світової війни та Другої японсько-китайської війни, було створено спеціальний Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу. В контексті розвитку моделі перехідного правосуддя, цікавим вбачається застосування практики впровадження єдиних принципів судового переслідування воєнних злочинців, а також осіб, які під час війни вчиняли інші злочини проти людяності. Ці принципи стали основою формування національного законодавства, яке дозволило через десятиліття знаходити і карати воєнних злочинців [6, с. 190].

Насправді, це дозволяє значно розширити функціональні можливості моделі перехідного правосуддя у просторі та часі. Враховуючи специфіку окремих збройних конфліктів та громадянських війн, а також їхні руйнівні наслідки, етап перехідного правосуддя може тривати десятиліттями, і тому потрібно створити правові передумови застосування окремих напрямків перехідного правосуддя. Також необхідно звернути увагу на той факт, що досвід Токійського судового процесу показав, що реалізація моделі перехідного правосуддя передбачає гармонійне поєднання норм міжнародного права та норм національного законодавства. При чому, перші за своєю природою є матеріальними нормами, які містять принципи, ідеї, напрямки тощо. Другі ж є процедурними за своїм характером, і регламентують окремі організаційно-процесуальні аспекти реалізації напрямків і принципів перехідного правосуддя. У подальшому, саме це правило стає домінуючим і визначає розвиток моделі перехідного правосуддя в сучасному міжнародному праві.

Спираючись на праці зарубіжних вчених, ми пропонуємо вважати, що сучасний етап тривав до 1990 року. Як ми зазначали раніше, такий хронологічний підхід пов'язаний із розпадом СРСР, які був певним фактором стримування. Якщо схарактеризувати ті еволюційні зміни, в моделі перехідного правосуддя які відбулися у період 1946–1990 років, то слід зазначити про наступне:

– розвиток інституціональних засад перехідного правосуддя (створення спеціальних комісій з правди та розслідування злочинів). Тобто, окрім нормативно-правових джерел, утверджується практика створення інституцій, наділених на перехідному етапі особливими функціями, які спрямовані на

примирення, встановлення правди та недопущення конфлікту у майбутньому. Зокрема, відзначимо наступні інституції, які увійшли в історію перехідного правосуддя: Комісія із розслідування геноциду в Уганді (1974 рік), Комісія зі встановлення правди в Аргентині (1983 рік), Національна комісія правди і примирення в Чилі та Комісія правди в Ель Сальвадорі (1983 рік) [7, с. 630];

– активізація процесу створення міжнародно-правових джерел у сфері перехідного правосуддя. У цьому проявляється превентивний компонент перехідного правосуддя, а також його екстериторіальний характер. Інакше кажучи, розробка таких джерел сприяє універсальності моделі перехідного правосуддя, яку, у разі виникнення соціальних потрясінь, держава може взяти як зразковий алгоритм подолання наслідків конфліктів та досягнення сталого розвитку. Серед таких джерел можна виділити наступні: Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (1966 рік), Кодекс поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку (1979 рік) та інші [8];

– впровадження практики залучення інститутів громадянського суспільства до процесів примирення і встановлення правди. Мова йде про створення громадських трибуналів, які існують як альтернатива міжнародним судовим інстанціям на національному рівні. Це дозволило об'єднати сторони конфлікту та залучити жертв до пошуку історичної правди. Також участь громадськості забезпечила прозорість на неупередженість процедур покарання винних осіб. У якості прикладу наведемо декілька відомих в практиці перехідного правосуддя громадських трибуналів: Трибунал Рассела (1973 рік), Громадський трибунал в Лагінській Америці (1974 рік), Громадський трибунал щодо Чилі (1976 рік) [9].

На сучасному етапі розвитку моделі перехідного правосуддя відбувається спроба теоретичного обґрунтування вихідних засад, принципів та напрямків самого концепту переходу від поставторитарного чи постконфліктного етапу до сталого розвитку. Натомість, ці спроби зіткнулися з двома ключовими проблемами, які завадили сформулювати теорію перехідного правосуддя. По-перше, сфера перехідного правосуддя виявилася надзвичайно неоднорідною, що завадило виникненню на цьому історичному етапі загальної теорії перехідного правосуддя. Здебільшого це пов'язане з міждисциплінарністю досліджуваної моделі, оскільки межі концепції перехідного правосуддя навіть досі залишаються невловимими.

Тобто, перехідне правосуддя це не тільки право, а й політологія, соціологія, психологія та інші фундаментальні суспільні науки. По-друге, правосуддя перехідного періоду – це відносно молода сфера, керована практикою, тому на сучасному етапі розвитку виявилось складним завданням окреслити закономірності розвитку механізмів перехідного правосуддя, а зокрема питання універсальності цієї моделі, яка застосовується в різних контекстах [10, с. 18]. Слід припустити, що на сучасному етапі розвитку модель перехідного правосуддя розвивалася здебільшого інтуїтивно, тобто, теорія напряму залежала від рівня розвитку практики, а остання розвивалася під впливом окремих національних контекстів. Такий розвиток вказує на певні диспропорції розвитку теорії і практики, що на етапі становлення є достатньо закономірним процесом.

Дослідження теоретиків перехідного правосуддя вказує на наявність ще однієї теоретико-прикладної проблеми, яка виникає на сучасному етапі розвитку. Мова йде про дискусію

навколо самої «концепції переходу», яка виникла внаслідок існування двох основних парадигм: перехід від війни до миру та перехід від авторитаризму до демократії. Доволі вдало цю проблему розкрив Стефан Вінтер, який зазначає, що останніми роками все більш поширеним стає визначення переходу в термінах всебічної трансформації суспільно-політичного життя. Цей розвиток пов'язаний з розвитком теорії «відновного правосуддя» та одночасним інтересом до соціального примирення та посттравматичного «зцілення» [11, с. 5].

Отже, на сучасному етапі розвитку перед теоретиками і практикаками по суті постало питання суспільного призначення моделі перехідного правосуддя, від вирішення якого напряму залежало змістовне наповнення напрямків і принципів останньої. На нашу думку, це доволі масштабне на глибоке філософське питання, яке пов'язане з окресленням сфер суспільного життя, які повинні бути трансформовані в рамках перехідного періоду. На той час, це доволі логічне питання, адже необхідно було чітко розмежувати відновне правосуддя та зміни, які відбуваються в демократичних політичних режимах в рамках цілеспрямованої політики сталого розвитку.

**Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямку.** Якщо узагальнити, то сучасний етап розвитку моделі перехідного правосуддя має достатньо важливе значення для формування механізмів подолання наслідків соціальних потрясінь. Перевагою даного етапу є усвідомлення необхідності комплексного застосування усіх інструментів перехідного правосуддя, що забезпечить необхідний результат. Також варто відзначити активізацію процесу нормотворчості, тобто створення відповідних міжнародно-правових джерел перехідного правосуддя, на основі яких застосовується досліджувана модель. Доречно згадати і про візуалізацію двох основних рівнів, в рамках яких відбувається застосування моделі перехідного правосуддя: міжнародного і національного. Це вказує на значно більший потенціал моделі перехідного правосуддя, яка передбачає поєднання процесів примирення на двох вказаних рівнях. До числа особливостей сучасного розвитку механізмів перехідного правосуддя слід зарахувати переосмислення ролі інститутів громадянського суспільства у процесі примирення та покарання винних. Мова йде про громадянські трибунали та комісії, які дають змогу об'єктивніше почути сторін конфлікту та налагодити конструктивний діалог.

Також відбувається суттєве розширення функціональних можливостей механізмів перехідного правосуддя, які шляхом узагальнення історичного досвіду, стають більш уніфікованими та здатними пристосовуватися до умов кожного окремого національного контексту. Характерною відмінністю сучасного етапу розвитку моделі перехідного періоду також є розширення передумов її застосування. Це демонструє паралельний розвиток поставторитарної складової перехідного правосуддя, яка поряд з постконфліктною починає домінувати. При чому перспективним напрямком наукового пошуку слід вважати аналіз перспектив удосконалення моделі перехідного правосуддя в умовах глобальних процесів та інтеграції.

#### *Література:*

1. Catherine Lu Justice and Moral Regeneration: Lessons from the Treaty of Versailles. *International Studies Review*. 2002. Pp. 3–25.
2. Sanya Romeike Transitional Justice in Germany after 1945 and after 1990. *International Nuremberg Principles Academy*. 2016. 79 p.

3. Ruti G. Teitel *Transitional Justice Genealogy* *Harvard Human Rights Journal*. 2003. Vol. 16. Pp. 69–94.
4. Колісниченко К. С. Особливості відновлення міжнародного правопорядку після завершення Першої світової війни. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fela.kpi.ua%2Fbitstream%2F123456789%2F5479%2F1%2F10%2520-%25203%25287%2529%2520-%252019.pdf&clen=157354> (дата звернення: 20.06.2022).
5. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн ОСІ від 08 серпня 1945 року. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998\\_201#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201#Text) (дата звернення: 20.06.2022).
6. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А. П. Бушенка, М. М. Гнатовського. Київ : РУМЕС. 2017. 592 с.
7. Michael P. Scharf Responding to Rwanda: Accountability Mechanisms in the Aftermath of Genocide. *Journal of International Affairs*. Vol. 52, № 2. Pp. 621–638.
8. United Nations Approach to Transitional Justice. URL: [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.un.org%2Fruleoflaw%2Ffiles%2FTJ\\_Guidance\\_Note\\_March\\_2010FINAL.pdf&clen=121804&chunk=true](chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.un.org%2Fruleoflaw%2Ffiles%2FTJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf&clen=121804&chunk=true) (access date: 25.06.2022).
9. Martina Fischer *Transitional Justice and Reconciliation: Theory and Practice*. URL: [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fberghof-foundation.org%2Ffiles%2Fpublications%2Ffischer\\_tj\\_and\\_rec\\_handbook.pdf&clen=729769&chunk=true](chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fberghof-foundation.org%2Ffiles%2Fpublications%2Ffischer_tj_and_rec_handbook.pdf&clen=729769&chunk=true) (access date: 25.06.2022).
10. Susanne Buckley-Zistel, Teresa Koloma Beck, Christian Braun, Friederike Mieth *Transitional Justice Theories*. Canada: Routledge. 2014. 226 p.
11. Stephen Winter *Towards a Unified Theory of Transitional Justice*. *International Journal of Transitional Justice*. 2013. Vol. 8. Pp. 1–21.

#### **Filatov V. Development of the model of transitional justice in modern international law**

**Summary.** The article examines the peculiarities of the formation of the model of transitional justice at the present stage of development of international law. The urgency of the topic chosen by the author is due to the lack of proper scientific substantiation of the mechanisms of transitional justice

in Ukraine and a holistic vision of this concept. As a result, the state is slowing down the process of developing a transition policy, which is the foundation of sustainable development in the future. In view of this, the author in this article carries out a historical and legal analysis of the development of the model of transitional justice in modern international law. It was found that the current stage of development of the model of transitional justice is quite important for the formation of mechanisms to overcome the effects of social upheaval. This became possible due to the awareness of the need for comprehensive application of all instruments of transitional justice, which will provide the desired result. The author notes the intensification of the rule-making process, ie the creation of appropriate international legal sources of transitional justice, on the basis of which this model is used. The author assumes that the application of the model of transitional justice occurs within two main levels: international and national, which are interdependent and interdependent. Emphasis is placed on the significant potential of the model of transitional justice, which provides for a combination of reconciliation processes at these two levels. It is argued that a feature of the modern development of transitional justice mechanisms is a rethinking of the role of civil society institutions in the process of reconciliation and punishment of perpetrators (creation of civil tribunals and commissions that ensure a constructive dialogue). The author draws attention to the significant expansion of the functional capabilities of transitional justice mechanisms, which become more unified and able to adapt to the conditions of each individual national context. It is proved that the characteristic difference of the current stage of development of the transition model is the expansion of the preconditions for its application, which reflects the parallel development of the post-authoritarian component of transitional justice, which along with post-conflict begins to dominate. The author concludes that at the present stage of development before theorists and practitioners the question of the social purpose of the model of transitional justice, the solution of which directly depended on the content of the directions and principles of the latter.

**Key words:** evolution, historical development, armed conflict, the concept of social transition, transitional justice, post-authoritarian politics, formation, social upheavals.

**Черняк О. Ю.,***кандидатка юридичних наук, професорка,**стариша наукова співробітниця лабораторії адаптації національного законодавства України до права ЄС відділу міжнародного приватного права та правових проблем євроінтеграції НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України*

## ФОРМА ДОГОВОРУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

В статті досліджуються особливості оновлення парадигми договірної форми права в цілому і форми договору зокрема в контексті рекодифікації цивільного законодавства України. Авторкою наголошується на необхідності переосмислення концепту договірної форми права через призму європейського контрактного права.

Визначено, що при розробці цивільного законодавства у 2003 році, норми будувались на тісній співпраці з країнами пострадянського простору і тому неповною мірою враховували ту традицію і демократизацію договірної форми права, що на той час вже панувала в європейських країнах.

Акцентовано увагу на доцільності відходу від зарегульованості питань, пов'язаних із формою договору, без розподілу на окремі вимоги до форми договорів для різних видів учасників цивільних відносин.

Важливого значення набуває оновлення підходів до форми договору, де принцип свободи договору щодо форми передбачає, що оферта та акцепт не обов'язково мають бути в письмовій формі.

Авторка наголошує, що в окремих випадках акти м'якого права самі вимагають певної формальності (наприклад, письмової форми або письмової форми на довговічному носії) для конкретного юридичного акта, а національні закони часто вимагають письмової форми або інших формальностей, особливо щодо окремих об'єктів, зокрема, земельних ділянок та іншого нерухомого майна. Однак, за ідеєю розробників вказаних актів, вказівка на такі винятки не виправдана в межах ЄС, оскільки це впливає із загального принципу, що спеціальні положення переважають над більш загальними.

Прикладами обмеження вимог щодо вільної форми договору авторка називає односторонні зобов'язання щодо пожертви та договори, укладені із споживачами, а також для окремих правових систем в межах ЄС є обов'язковою письмова та ускладнена письмова форма для договорів щодо нерухомого майна.

Авторка наголошує на важливості переосмислення національних підходів до розуміння форми договору та їх спрощення.

Вказується, що оновлення парадигми договірної форми права стане складним і тривалим процесом, зважаючи на підходи, які пропонуються на рівні ЄС щодо осмислення принципів договірної форми права, загальних засад регулювання, що стосується визначення його форми, але такий процес є нагальним, оскільки без проведення широко-масштабної та глибинної роботи над системою договірної форми права, настане час неможливості ефективної приватно-правової співпраці бізнесу та приватних суб'єктів з іноземним елементом.

**Ключові слова:** договірне право, рекодифікація, DCFR, форма договору, адаптація законодавства, приватне право.

**Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями.** Незважаючи на тривалу історію розвитку та правових традицій вітчизняного приватного права, необхідно визнати, що історичний досвід правового регулювання є динамічною категорією, що потребує постійного переосмислення й уточнення, в тому числі зважаючи на сучасні тенденції європеїзації вітчизняного законодавства, зокрема в сфері договірної форми права. така потреба актуалізувалась із наданням Україні статусу країни-кандидата до вступу в ЄС та поглибленням співпраці в межах економічних відносин, посиленням вимог до національної правової системи в контексті наближення правових систем України та ЄС.

Звісно, зміни у вітчизняній приватно-правовій системі із прийняттям ЦК України станом на 2003 рік були революційними – вони пропагували до змін усього способу мислення, розуміння ролі права і справедливості в суспільстві. Однак вони будувались на тісній співпраці з країнами пострадянського простору і тому неповною мірою враховували ту традицію і демократизацію договірної форми права, що на той час вже панувала в європейських країнах. Навіть враховуючи, що Угоду про партнерство та співробітництво з ЄС було укладено ще у 1994 році, до змісту ЦК України 2003 року норми договірної форми права, визнані в ЄС, здебільшого не увійшли, незважаючи на те, що розробники враховували традиції німецького та французького цивільного законодавства.

У підсумку ми маємо ЦК України, який, з одного боку, визначив основні засади приватноправового регулювання, однак не зміг відійти від тієї правової традиції, що ставила на певний зарегульований рівень відносин між суб'єктами договірних відносин (особливо щодо таких суб'єктів, як юридичні особи приватного та публічного права).

Зважаючи на вказане, в сучасному векторі, національне договірне право повинно бути реформовано. Особливого значення у цьому напрямку набувають питання форми договору, зважаючи на те, що сучасне приватне право наділяє форму важливим значенням для встановлення власне факту самого зобов'язання, його дійсності.

Сьогодні частина юридичної спільноти все ще відстоює позицію важливості та значення письмової форми договору, особливо, коли мова йде про договори b2b, однак, необхідно констатувати, що координація національної політики і стандартів ЄС з питань форми договору є базисом гармонізації договірної форми права. Чинне законодавство членів ЄС, ЄС в цілому, а також України містить достатню кількість відмінностей щодо нормативних вимог до форми договору [1, с. 142].

Варто зазначити, що лише в 2020 році на рівні законодавства почала реалізовуватись концепція рекодифікації цивільного законодавства України, в тому числі в межах договірних права. Автори Концепції оновлення ЦК України (далі – Концепція) стверджують, що потреба рекодифікації витікає з логіки подальшої системної трансформації суспільства, в тому числі щодо формування реальної й ефективної ринкової економіки як невід’ємної складової громадянського суспільства та євроінтеграційної спрямованості всіх компонентів суспільства [2, с. 5].

**Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.** Питанням удосконалення, рекодифікації, адаптації цивільного законодавства України в контексті наближення національного правопорядку та правопорядку ЄС, в тому числі в сфері договірних відносин, неодноразово приділяли увагу такі вітчизняні науковці, як: С. Абросімов, Н. Весна, О. Гайдунін, Е. Грамацький, А. Гриняк, С. Гринько, А. Довгерт, І. Діковська, І. Калаур, О. Кот, І. Лукасевич-Крутник, Л. Сенден, Д. Снідал, М. Стефанчук, Р. Стефанчук, Г. Фединяк, Є. Харитонов, О. Харитонova та інші. Разом із тим, окремо питання форми договору в контексті європеїзації цивільного законодавства України ще не ставало предметом окремих наукових розвідок.

**Мета статті** полягає у визначенні основних проблем щодо легалізації у цивільному законодавстві України жорстких вимог щодо форми договору та наслідків її недотримання через призму приведення у відповідність законодавства України до законодавства ЄС.

**Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.** Необхідно констатувати, що на сьогодні фактично відсутні ґрунтовні дослідження результатів гармонізації договірних права ЄС, що є непоодинокими. Прикладами таких неформальних уніфікацій на сьогодні можна назвати Принципи європейського договірних права (*Principles of European Contract Law – PECL*) (1995-2002 рр.), *Acquis* Принципи (*Acquis Principles*) (2005 р.), Проект загальної системи підходів (*DCFR*) (2009 р.) тощо. Так, на сьогодні ідея єдиного Цивільного кодексу ЄС відсунута на задній план, зважаючи на вихід Великобританії з ЄС, загальну «кризу» ЄС як політико-правового утворення, визначення додаткових повноважень ЄС у можливості встановлення уніфікованих правил в приватно-правовій сфері в цілому, в сфері контрактного права, зокрема. Однак ті норми м’якого права, що вже напрацьовані протягом декількох десятиків років, демонструють приклад максимального врахування правопорядків країн-членів ЄС, міжнародних актів, розвитку договірних відносин між резидентами різних країн, в тому числі в межах електронних комунікацій.

Здебільшого питання форми договору в межах права ЄС розглядається через тлумачення змісту принципу свободи договору. Існує декілька аспектів свободи як основоположного принципу в приватному праві. Як правило, свобода договору включає в себе свободу вибору контрагента, змісту та форми договору [3]. Це основні ідеї, визначені в *DCFR* і *PECL*. Таке ж значення свобода договору має в Принципах УНІДРУА. Сторони також можуть домовитися про можливість зміни умов договору в будь-якій формі, відмінній від форми самого договору, або його припинення в будь-який момент. Тому важливе значення на сьогодні має відхід від зарегульованості питань,

пов’язаних із формою договору, без розподілу на окремі вимоги до форми договорів для різних видів учасників цивільних відносин. Виключення європейське законодавство та акти «soft law» на сьогодні роблять лише для обмеженого кола договорів (письмова форма є обов’язковою для умов безпеки користування продукцією для споживачів, для договорів дарування тощо), що зумовлено необхідністю захисту інтересів учасників таких договорів [4, с. 50].

Актуальності це питання набуває і у зв’язку із поширенням практики укладення електронних правочинів та необхідності спрощення самої процедури укладення договору у зв’язку із браком часу, недоцільністю використання письмової форми договорів для контрагентів, що мають багаторічну ефективну ділову практику (особливо у випадку, коли мова йде про міжнародних контрагентів за договором), в тому числі, враховуючи наявне на сьогодні застереження з боку національного законодавства щодо форми договорів купівлі-продажу відповідно до змісту Віденської Конвенції про договори міжнародної купівлі-продажу товарів.

Складність формування європейського контрактного права зумовлена, в першу чергу, типами правових систем. Незважаючи на те, що континентальна та загальна системи мають спільні риси щодо укладання договору через традиційний поділ на два волевиявлення (оферту та акцепт), – існують також розбіжності, які, на перший погляд, здаються неможливими до кореляції, які, в тому числі, стосуються самого розуміння договору та його форми. В результаті в межах *PECL* та *DCFR*, на підставі Віденської Конвенції про договори міжнародної купівлі-продажу товарів та Принципів УНІДРУА, було досягнуто набору правил, збалансованих між різними правовими системами. Це не означає, що правила формування договору, визначені в *PECL* та *DCFR* або весь їх текст були створені на основі з’єднання або домінування шляхом вибору найбільш відповідних норм, або правил, що є загальними для різних правових систем. Навпаки, вказані акти свідчать про свою специфічну систему, вони побудовані на основі забезпечення комерційних відносин між державами-членами ЄС під впливом розвиненої торговельної практики та на основі надання власної автономної інтерпретації правил міжнародної торгівлі відповідно до принципів уніфікованості та добросовісності.

Принцип свободи форми в цьому контексті передбачає, що оферта та акцепт не обов’язково мають бути в письмовій формі. Крім того, у статті 2:101 *PECL* формальні вимоги до укладення договору скорочуються таким чином, що договір вважається укладеним, якщо сторони мають намір бути юридично зобов’язаними та досягти достатньої згоди без будь-яких додаткових вимог.

Це означає, що договір може бути укладено без наявності формальних та типових вимог системи загального права (обговорення та звичаю). Така свобода також відповідає загальному принципу, втіленому в Принципах УНІДРУА.

У принципі, контракти, які регулюються *PECL* та *DCFR*, не підпадають під будь-які вимоги щодо форми чи доказів для визначення їх дійсності, ефективності або наявності договірних волевиявлень. Договір може бути укладений в усній або письмовій формі, в тому числі шляхом електронного листування.

У статті 2:101 *PECL* чітко зазначено в цьому відношенні, що договір не повинен бути укладений чи засвідчений у письмовій формі, а також не підлягає будь-яким іншим вимогам

щодо форми. Договір може бути підтверджений будь-якими засобами, включаючи свідків [5]. Відповідно ст. II.-1:106 DCFR вказує, що для укладення, складання або підтвердження договору чи іншого юридичного акта не потрібна письмова форма, якщо у відношенні форми не встановлено жодних вимог [6].

В окремих випадках типові правила самі вимагають певної формальності (наприклад, письмової форми або письмової форми на довговічному носії) для конкретного юридичного акта, а національні закони часто вимагають письмової форми або інших формальностей, особливо щодо окремих об'єктів, зокрема, земельних ділянок та іншого нерухомого майна. Однак, за ідеєю розробників, вказівка на такі винятки не виправдана в межах досліджуваних актів, оскільки це впливає із загального принципу, що спеціальні положення переважають над більш загальними (ст. I.-1:102 DCFR). Будь-який законодавець, який використовує типові правила, звичайно, має право визначати обов'язковість письмової форми чи будь-якої іншої формальності щодо укладення стосовно будь-якого типу договору. Однак важливим є встановлення основного загального правила, згідно з яким формальних вимог немає, якщо інше не передбачено законом.

Так, принцип свободи форми поширений у країнах континентальної системи, хоча на сьогодні системи загального права стали менш суворими щодо вимог щодо укладення договорів в письмовій формі. У більшості країн ЄС не вимагаються письмові чи інші формальності для дійсності договору. Це стосується, зокрема, Франції, Данії, Швеції, Фінляндії, Греції, Німеччини, тощо. В законодавстві Польщі визначено принцип, згідно з яким договір не повинен бути укладений чи засвідчений письмово, а також він не підпадає під будь-яку іншу вимогу щодо форми, що впливає з принципу свободи договору (рішення Верховного суду від 28 квітня 1995 р., III CZP 166/94). Проте існують законодавчі вимоги щодо форми певних договорів. Такими формами є: письмова, письмова з офіційним засвідченням дати, письмова з нотаріальним засвідченням підписів, нотаріальний акт. Вимога форми може виконувати різні правові функції, наприклад, для обґрунтованості дії, для доказування дії або для спричинення конкретних наслідків дії. Інші обмеження можуть бути встановлені також самими сторонами (ст. 76 ЦК Польщі) [7].

Певні застереження щодо форми також зустрічаються в законодавстві країн ЄС. Так, до прикладу, якщо відповідач не є комерційним суб'єктом, суди у Франції не визнають підтвердження договору на суму понад 1500 євро, якщо він не укладений у письмовій формі. Відповідно до ст. L.110-3 Комерційного кодексу Франції дозволяється усне засвідчення договорів, укладених між суб'єктами господарювання. Бельгія та Люксембург мають схожі правила щодо підтвердження факту укладення договору у співвідношенні із його ціною [6].

В італійському правопорядку не є допустимим, за окремими виключеннями, доказування свідками для договорів на визначену суму. Крім того, ЦК Італії у ст. 2724 передбачає, що доказування свідками є прийнятними у всіх випадках, коли є письмові докази *prima facie*; якщо для сторони за договором було морально або матеріально неможливо забезпечити будь-які письмові докази; коли договірною стороною випадково втрачено підтверджуючий документ [8].

Одним із випадків, у яких може виникнути формальна вимога щодо форми договору, є певні односторонні зобов'язання

щодо пожег. Низка правових систем встановлюють формальні вимоги в таких випадках, щоб надати докази того, що обіцянка була дійсно виконана («функція доказування») і мала бути юридично обов'язковою і в той же час таке унормування націлене на додаткове обдумування сторонами щодо укладення таких договорів і покладення на себе зобов'язань, які можуть виявитись обтяжливими чи неможливими до виконання. таке унормування визначено в DCFR в межах Книги IV, частині II щодо пожег.

Важливість письмової форми в межах досліджуваних актів встановлюється також для договорів, що укладаються із споживачами (ст. IV.G.-4:104 DCFR), при чому для частини таких відносин на рівні ЄС вже встановлена вимога щодо обов'язкової письмової форми для переддоговірних відносин.

Схожі вимоги містяться в Кодексі Європейського договірного права (European contract code – ECC) щодо форми договору. Зокрема, ст. 34 ECC вказується на наслідки недотримання форми договору, яка передбачена законодавства. Ст. 37 передбачається свобода форми договору в частині реалізації принципу свободи договору, де сторони, які домовились про якусь конкретну форму договору в межах переддоговірних відносин, у випадку, коли це не суперечить нормам національного правопорядку, повинні дотримуватись цієї форми при укладенні договору. Також окремими нормами ECC визначено особливості письмової форми для договорів щодо нерухомого майна, дарування, тощо.

Отож по суті формальні підходи (за певними дуже вузькими виключеннями) до визначення форми договору містяться в законодавстві більшості країн-членів у тому сенсі, що немає загальних вимог щодо письмової чи іншої форми. Однак типові правила, встановлені PECL та DCFR в цілому вимагають формальності в меншій кількості конкретних випадків, ніж багато законів. На наше глибоке переконання, формальні вимоги можуть перешкоджати якості економічних відносин та можуть дозволити сторонам уникнути зобов'язань без поважних причин. Звісно, більшість систем розробили механізми для обмеження невинуватих ухилень від письмової форми договору, але кращим підходом, як нам видається, є спрямування таких формальних вимог на випадки, коли вони дійсно необхідні, надавши перевагу та значення принципам свободи та безпеки договору.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Розширення сфери приватно-правового договірного регулювання суспільних відносин, в том числі через підвищення ролі договору як одного регулятора таких відносин, вимагає на сьогодні переосмислення концепту вітчизняного договірного права. Такі зміни зумовлені також європейізації вітчизняного приватного права. Вказані процеси однозначно будуть складними і тривалими, зважаючи на підходи, які пропонуються на рівні ЄС щодо осмислення принципів договірного права, загальних засад регулювання, що стосується визначення його форми. Однак такі зміни є не стільки даниною співпраці з ЄС, скільки нагальною потребою сьогодення, оскільки без проведення широкомасштабної та глибокої роботи над системою договірного права, настане час неможливості ефективної приватно-правової співпраці бізнесу та приватних осіб з контрагентами з інших країн. Крім того, та кількість можливостей і формацій письмових відповідників договорів, що надає нам сьогодні розвиток Інтернету, має лише

пришвидшувати формування та дію договірної концепції, а не пригальмовувати його через необхідність дотримання формалізованих письмових форм із проставленням печаток та інших вимог. Ми маємо говорити про зміну суті договірних відносин з засад максимального захисту учасників договірної відносини від його невиконання чи неналежного виконання, до формування такої правової концепції та свідомості, що налаштуватиме на договірну гігієну та відповідальність, коли контрагент, що укладає договір, спрямовує усі реальні можливості для виконання своїх обов'язків, а не шукає варіантів, як такий договірний обов'язок не виконувати.

#### *Література:*

1. Гармонизация договорного права / Белоусов Ю. В., Бек Ю. Б., Дыминская Е. Ю. и др. ; под ред. У. Хельманна, С. А. Балашенко, Ю. В. Белоусова. Хмельницький : Хмельницький університет управління и права, 2015. 268 с.
2. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім АртЕк, 2020. 128 с.
3. Димінська О.Ю. Правова природа окремих принципів договірної права ЄС. *Університетські наукові записки*. 2016. № 2 (58). С. 213–219.
4. Черняк О.Ю., Абросімов С.А. Оновлення парадигми договірної права в контексті рекодифікації цивільного законодавства України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Випуск 6, Том 2. С. 48–52.
5. Principles of European Contract Law – PECL. URL: [https://www.trans-lex.org/400200/\\_pecl/#head\\_21](https://www.trans-lex.org/400200/_pecl/#head_21) (data accessed: 27.06.2022)
6. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition. Edited by Christian von Bar, Eric Clive and Hans Schulte-Nölke. URL: <https://sakig.pl/wp-content/uploads/2019/01/dcfcr.pdf> (data accessed: 27.06.2022)
7. Act Of 23 April 1964 Civil Code. URL: <https://www.global-regulation.com/translation/poland/10092092/act-of-23-april-1964-civil-code.html> (data accessed: 27.06.2022)
8. Italian Codice Civile. URL: [https://www.trans-lex.org/601300/\\_italian-codice-civile/](https://www.trans-lex.org/601300/_italian-codice-civile/) (data accessed: 27.06.2022)

#### **Cherniak O. Contract form in the context of Europeanization of the civil legislation of Ukraine**

In the article, the author examines the peculiarities of updating the contract law paradigm in general and the form of the contract in the context of the recodification of the civil

legislation of Ukraine. The author emphasizes the need to rethink the concept of contract law through the prism of European contract law.

The author points out that during the development of civil legislation in 2003, the norms were based on close cooperation with the countries of the post-Soviet space and therefore did not fully consider the tradition and democratization of contract law, which at that time already prevailed in European countries.

The author focuses on the expediency of moving away from the regulation of issues related to the form of the contract, without dividing into separate requirements for the form of contracts for different types of participants in civil relations.

The renewal of approaches to the form of the contract becomes important, where the principle of freedom of contract with respect to the form provides that the offer and acceptance do not necessarily have to be in writing.

The author emphasizes that in some cases, soft law acts themselves require a certain formality (for example, a written form or a written form on a durable medium) for a specific legal act, and national laws often require a written form or other formalities, especially for certain objects land plots and other immovable property. However, according to the idea of the drafters of these acts, the indication of such exceptions is not justified within the EU, as it follows from the general principle that special provisions prevail over more general ones.

As examples of restrictions on the free form of the contract, the author cites unilateral obligations regarding donations and contracts concluded with consumers, as well as for certain legal systems within the EU, a written and completed written form is mandatory for contracts regarding real estate.

The author emphasizes the importance of rethinking national approaches to understanding the form of the contract and their simplification.

It is indicated that the renewal of the paradigm of contract law will be a complex and long-term process, taking into account the approaches proposed at the EU level to the understanding of the principles of contract law, the general principles of regulation, as regards the definition of its form, but such a process is urgent, because without conducting a large-scale and in-depth work on the system of contract law, the time will come when effective private legal cooperation of business and private entities with a foreign element will be impossible.

**Key words:** contract law, recoding, DCFR, contract form, legal adaptation, private law.



---

**ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВИХ  
І ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ**

---

**Кубаєнко А. В.,***кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри організації судових, правоохоронних органів та адвокатури  
Національного університету «Одеська юридична академія»*

## СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

**Анотація.** Політичні та економічні розбіжності останнього десятиліття викликали в Україні необхідність реформування значної частини державних інституцій, зокрема системи правоохоронних органів. У статті розглянуті проблеми сучасного розуміння правоохоронної системи та її реформування на етапові цифровізації та розвитку інформаційного суспільства, що обґрунтовано трансформацією багатьох правовідносин та динамікою розвитку загроз забезпеченню національної безпеки. Проаналізовано різні підходи до поняття «правоохоронна система» та з урахуванням сучасних умов надається сучасне розуміння цього поняття. Прیدілено увагу взаємозв'язку процесів цифровізації з підвищенням рівня ефективності та результативності правоохоронної діяльності.

Мета статті полягає у дослідженні сучасних підходів до модернізації правоохоронної системи в умовах цифрової трансформації, у зв'язку із необхідністю наближення до європейських стандартів.

В рамках дослідження застосовувалися загальнонаукові та спеціальні методи пізнання (нормативний, порівняльно-правовий, теоретичний аналіз та узагальнення), системний та функціональні підходи.

Зроблено висновок про те, що майбутнє правоохоронної системи залежить від переосмислення цілої низки правових категорій. Зазначено, що зміст поняття «правоохоронна система» змінюється: в основі цієї системи лежать ефективність та результативність правоохоронної діяльності, які залежать від оперативної взаємодії всіх правоохоронних структур.

Обґрунтовано необхідність модернізації правоохоронної системи, яка має являти собою не просто її перетворення або перебудову, а оновлення всіх сторін правоохоронної діяльності, еволюційний розвиток, що враховує: а) очікування суспільства у сфері забезпечення правопорядку та законності; б) національні традиції та особливості, у тому числі пов'язані з побудовою системи правоохоронних органів; в) досвід держав, найбільш модернізованих з точки зору правоохорони, дотримання прав і свобод людини; г) необхідність постановки перед відомством, його галузевими службами та підрозділами реальних завдань, що відповідають їх можливостям.

Підсумовано, що в умовах активізації процесу інформатизації суспільних відносин правоохоронні органи повинні спільно з Міністерством цифрової трансформації України розробити Концепцію цифрового розвитку всієї системи правоохоронних органів, згідно з якою у правоохоронних органах мають бути забезпечені сприятливий режим реалізації «цифрової трансформації», сформовано інформаційне середовище з урахуванням потреб населення та суб'єктів економічної діяльності, запроваджено систему захисту інформації, документообігу, пого-

джену взаємодію правоохоронних органів з громадянами, органами влади та громадськими об'єднаннями.

**Ключові слова:** модернізація, правоохоронна система, правоохоронні органи, цифровізація, правоохоронна реформа, правоохоронна діяльність, ефективність та результативність правоохоронної діяльності.

**Постановка проблеми.** Становлення та розвиток інформаційного суспільства потребують удосконалення структур, принципів та методів державного управління, зокрема у правоохоронній сфері. Цифровізація усіх сторін життя суспільства та напрямів державного розвитку призводить до суттєвої динаміки видозмін процесів функціонування складних соціально-економічних систем, що є об'єктами державного управління, і особливо їх інноваційних сегментів. Використання сучасних інформаційних технологій та систем зі штучним інтелектом призводить до виникнення нових потенційних можливостей для прийняття більш обґрунтованих, ефективних та оперативних рішень порівняно із застосуванням традиційних підходів. Розширюються можливості та контролю реалізації управлінських рішень. На принципово новому рівні є можливими організація та взаємодія інститутів державної влади з громадянами. Однак одночасно із цим з'являються і принципово нові загрози та ризики, протидія яким стає окремою та вкрай важливою проблемою, без вирішення якої неможливо забезпечити необхідний рівень ефективності організаційного управління, а отже, і темпів державного соціально-економічного розвитку.

Розвиток інформаційних технологій, а також безперервне зростання вертикальних та горизонтальних (з точки зору ієрархії системи управління) потоків інформації суттєво підвищують ефективність, інтенсивність та варіативність розвитку бізнес структур та інших економічних суб'єктів. Ігнорування чи несвоєчасна реакція на цей фактор системи державного управління неминує призводить до зростання рівня невизначеності у процесі управління складними соціально-економічними системами. Тут під невизначеністю розуміється ситуація, коли частково чи повністю є відсутньою інформація про структуру, можливі стани та альтернативні напрямки розвитку досліджуваної системи та (або) її зовнішнього середовища. Ця невизначеність істотно ускладнює вирішення завдань прогнозування, планування та управління державним розвитком на різних часових горизонтах.

В умовах бурхливого розвитку та впровадження інформаційних технологій в усі сфери людської діяльності, які істотно змінюють принципи, порядок, зміст та форми взаємодії у віртуальному середовищі юридичних та фізичних осіб у процесі здійснення як господарсько-економічної діяльності, так і персональних (міжособистісних) комунікацій, особливої актуальності

набувають проблеми розвитку норм законодавства та модернізації правоохоронної системи на сучасному етапі цифрової трансформації та розвитку інформаційного суспільства.

**Мета статті** полягає у дослідженні сучасних підходів до модернізації правоохоронної системи в умовах цифрової трансформації.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Необхідність формування нової моделі правоохоронної системи, яка буде здатна забезпечити більш ефективне та оперативне реагування на динаміку сучасних загроз правам громадян та публічній безпеці, управління процесами боротьби зі злочинністю та правопорушеннями, включаючи організацію правоохоронної діяльності, все ясніше усвідомлюється вченими та фахівцями-практиками, які займаються цими проблемами. Питанням, пов'язаним з організаційним забезпеченням правоохоронної діяльності, приділялася значна увага у численних публікаціях вчених, які представляють різні галузі наукового знання.

Так, теоретичні питання визначення змісту понять «правоохоронна діяльність», «правоохоронні органи», «правоохоронна система», різні аспекти управлінської діяльності у правоохоронній сфері розроблялися такими вченими як С.Г. Братель, О.Г. Братко, О.О. Дудченко, Т.А. Плутагар, О.Л. Соколенко та ін.

Проблемам удосконалення правової основи діяльності та модернізації правоохоронних органів у контексті євроінтеграційних та глобалізаційних процесів присвячені роботи таких вчених як Н.С. Андрійченко, О.М. Бандурка, П.Д. Біленчук, М.В. Дєєв, К.В. Калюга, В.Г. Лукашевич, М.І. Маєтний, С.В. Подкопаєв, О.М. Резнік, Р.Я. Шай, А.А. Ярмолюк.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Цифрове середовище створює нові економічні можливості для громадян та організацій. В усьому світі, в регіонах, містах та країнах прозорість та доступність інформації стимулюють економічне зростання, розвивають сектори та стимулюють інновації. У результаті дані та інформація створюють нові робочі місця та нові можливості.

Завдання щодо цифрової трансформації стосується безпосередньо і самих держслужбовців. Цифровізація висуває нові вимоги до навичок співробітників державних органів, і вони мають своєчасно відповідати цьому запиту.

Терміни «відкритий уряд», «електронний уряд», «цифрова трансформація» стали одними з ключових елементів публічно-управлінського дискурсу ХХІ ст. Це ідеал, якого прагнуть сучасні політичні лідери, і зразок, який громадяни та громадські об'єднання використовують для боротьби з корупцією та латентними інститутами. Як і інші популярні концепції громадського управління, термін «цифровізація» може мати різні значення. Іноді просто означає полегшення потоку інформації від уряду громадянам; заміну старих, закритих практик прийняття рішень на систему, в якій громадяни мають право знати, що роблять їхні лідери. На теперішній час, однак, термін набуває більш широкого значення. Він став всеосяжним ярликом для функціонування більш прозорої та доступної системи управління, в якій інформація вільно передається як урядові, так і від нього по безлічі цифрових каналів. У такій системі обмін інформацією є нормою в державному секторі, а значні ресурси, навчальні та адміністративні процедури призначені для ефективного поширення знань та послуг.

Розвиток процесів цифровізації у світі, фактичне стирання інформаційних кордонів, зміщення процесів протиправної

діяльності у віртуальне середовище породжує цілу низку принципів нових як зовнішніх, так і внутрішніх загроз безпеці особистості, суспільства та держави, що неминуче ставить нові завдання перед правоохоронною системою.

Аналіз поняття «правоохоронна система» свідчить про те, що воно є більш об'ємне, ніж поняття «система правоохоронних органів». До правоохоронної системи зараховуються не лише спеціалізовані правоохоронні структури, але й деякі інші державні органи, які мають правоохоронне призначення, а також правові норми, інститути, юридичні засоби та методи. При цьому важливою організаційною характеристикою аналізованої системи є єдність правоохоронних структур, які мають спільний предмет ведення та наділені відповідною компетенцією.

Здійснюючи класифікацію наукових підходів щодо правоохоронної системи О.О. Дудченко говорить «про умовний їх поділ на дві групи: до першої необхідно віднести погляди дослідників, які розглядають правоохоронну систему як сукупність органів, які здійснюють правоохоронну діяльність, до другої – дослідників, які розглядають правоохоронну систему як складне явище, що структурно включає поряд із правоохоронними органами й інші елементи» [1, с. 145].

О.Г. Братко розкриває поняття правоохоронної системи як більш об'ємне за систему правоохоронних органів. Так, він розглядає її як «комплекс державно-правових засобів, методів та гарантій, що забезпечують захист суспільних відносин від протиправних посягань та вказує, що до правоохоронної системи належать не тільки спеціальні правоохоронні органи, а й інші органи держави правоохоронного призначення, а також юридичні засоби та методи правової охорони і правові норми» [2, с. 65].

У правоохоронній системі переважаючими інститутами є передусім правові, а потім – державні. Право переважає над державою, і це зобов'язує до того, щоб саме так розглядати співвідношення правових і державних структур і в самій правоохоронній системі.

С.Г. Братель визначає правоохоронну систему «як сукупність державно-правових засобів, методів і гарантій, які забезпечують захищеність людини від протиправних порушень» [3, с. 64].

Т.А. Плутагар об'єднує запропоновані елементи правоохоронної системи та зазначає, що «правоохоронна система становить цілісний комплекс відмежованих, взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів, які утворюють певну єдність, що базується на відповідних принципах та нормах. Основними складовими елементами правоохоронної системи є охоронні правові норми, мета, принципи, функції, завдання, суб'єкти, об'єкти правоохорони, правоохоронна діяльність, а також правоохоронні відносини» [4, с. 25].

Заслуговує на увагу позиція О.Л. Соколенко, яка визначає правоохоронну систему «як соціальну систему, що відображує єдність та взаємопов'язаність нормативно-правового регулювання у правоохоронній сфері, організацію системи правоохоронних органів та інших суб'єктів правоохоронної діяльності та самої правоохоронної діяльності, спрямованої на охорону й захист основ конституційного ладу, в тому числі прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, законності й правопорядку. Зазначаючи, що система правоохоронних органів виступає підсистемою інституціональної системи правоохоронної діяльності, яка виступає підсистемою правоохоронної

системи, що своєю чергою є підсистемою по відношенню до системи вищого порядку – правової системи» [5, с. 92].

Сучасним дослідником О.О. Дудченком визначається, що «правоохоронна система – це багаторівнева соціальна система, що існує в державі та об'єднує органи й інститути, які на підставі та в межах правових норм здійснюють правоохоронну й правозахисну діяльність із метою забезпечення законності в державі» [1, с. 147].

Зазначені підходи взаємодоповнюють один одного. Тому із загальною позицією авторів можна погодитися. Проте варто звернути увагу на те, що зазначені вчені не відображають у своїх визначеннях специфічність діяльності правоохоронних структур. Отже, нам необхідно наголосити саме на функціях таких структур з урахуванням зміни характеру сучасних загроз. До того ж варто зазначити, що у сформованих міжнародних умовах доцільно говорити не про «правоохоронні органи», а про «правоохоронні структури», призначені для організації найефективнішого забезпечення правопорядку. Отже, правоохоронна система може бути розглянута як складне комплексне утворення, що являє собою сукупність правоохоронних структур, державних та муніципальних правових засобів.

Метою правоохоронної системи є насамперед охорона життєво важливих людських цінностей, невід'ємних прав і свобод людини і громадянина. При цьому виконання правоохоронними органами покладених на них обов'язків має публічно-правовий характер, тобто здійснення цієї функції є їх конституційним обов'язком. Слід сказати, що сучасний етап розвитку суспільства характеризується трансформацією багатьох правовідносин, викликаною міжнародними протиріччями, які посилюються переходом до цифровізації та іншими особливостями правового розвитку, що об'єктивно передбачає модернізацію сучасного розуміння всієї державно-правової системи.

Реформування правоохоронних структур в Україні останніми роками призвело до появи нових правозастосовних органів. Насамперед це стосується органів Національної поліції, правозастосовна діяльність якої здійснюється з урахуванням положень відповідного закону. Крім цього, створено нові антикорупційні органи, діяльність яких спрямовано на зменшення рівня корупції в органах державної влади. Відповідні зміни є характерними і для системи правосуддя, комплексне реформування якої передбачається новою Стратегією розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки [6].

Таким чином, з урахуванням наведеного правоохоронну систему можна визначити як сукупність державних та муніципальних структур, які здійснюють спеціалізовані правоохоронні функції у сфері забезпечення законності та безпеки суспільства з метою захисту прав і свобод громадян, їх об'єднань, державних інститутів від правопорушень різного характеру в сучасних умовах. Цей підхід є найбільш актуальним через те, що здійснення державної діяльності щодо забезпечення законності та безпеки є конституційним обов'язком правоохоронних структур та інших органів держави, діяльність яких пов'язана із забезпеченням захисту інтересів особи, суспільства та держави.

На думку Р.Я. Шая, проблема реформування системи правоохоронних органів України набуває дедалі більшої актуальності у загальному процесі демократизації суспільства та держави, а також їх трансформації у зв'язку з необхідністю наближення до європейських та євроатлантичних стандартів.

В цьому контексті ним слушно наголошується на модернізації правоохоронних органів, під якою він розуміє комплексний процес реформування існуючих та створення нових інституцій, а також запозичення тих культурних норм, які відповідають кращим стандартам і цінностям розвинутих демократичних країн. Суть модернізації – оновити або створити нові інституції, що створюють умови для перетворення міжлюдських стосунків у сфері політичних, правових, економічних, суспільних відносин на сучасних засадах визнання принципів демократії, верховенства права та прав людини, соціальної держави, установлених міжнародних норм співіснування країн [7, с. 221].

Процеси цифровізації, які відбуваються у країні та суспільстві, істотно перетворюють весь комплекс історично сформованих суспільних відносин і механізмів соціальної взаємодії суб'єктів цих відносин, а зростання мобільності соціальних зв'язків висувують нові високі вимоги до ефективності роботи правоохоронної системи. Об'єктивною причиною такого стану є той факт, що сучасні тенденції розвитку інформаційного суспільства призвели до значного зростання деструктивного впливу зростаючих масштабів протиправної діяльності, а також нових і все більш витончених методів скоєння злочинів у віртуальному середовищі. Фактично нова реальність вимагає комплексного та ретельного аналізу цілей, завдань, повноважень та методів роботи усієї системи правоохоронних органів, враховуючи як силову складову, так і забезпечувальний блок. Уже нині очевидно, що адекватно протистояти новим викликам можна лише шляхом підвищення ефективності управління та координації діяльності різних елементів правоохоронної системи.

На стратегічному рівні, зміни, які відбуваються в країні та суспільстві, пов'язані з розвитком та масштабним впровадженням інформаційних технологій у усі сфери людської діяльності, вимагають надання правоохоронній діяльності яскраво вираженого цільового характеру. Це насамперед означає, що функціонування всіх складових елементів правоохоронної системи має координуватися і спрямовуватися на досягнення єдиної системи головних цілей, на основі яких має визначатися сукупність запланованих (бажаних) результатів їх досягнення, і на цій основі формуватися безліч завдань, що потребують вирішення, а також сукупність реалізованих правоохоронними органами функцій, методів та принципів роботи.

Визначення системи цілей є одним з найважливіших складних, вкрай актуальних і відповідальних процесів організаційного управління. Його важливість не викликає сумнівів, оскільки неправильно чи недостатньою мірою чітко визначення стратегічних цілей управління призводить до дуже серйозних (іноді катастрофічних) наслідків. І саме через це процесам планування має приділятися підвищена увага законодавчих, правоохоронних та інших органів виконавчої влади.

Не менш важливе значення має система критеріїв ефективності роботи відомств та підрозділів, які входять до правоохоронної системи. Сукупність критеріїв та оціночних показників ефективності всіх без винятку суб'єктів правоохоронної діяльності має відповідати єдиній системі цілей, оскільки результати їхньої роботи неможливо оцінювати у відриві від загальної оцінки спільної узгодженої діяльності. Одночасно із цим основою процесів оцінки ефективності правоохоронної діяльності має бути вимога її повної відповідності встановленим юридичним нормам та правовим обмеженням [8].

На відміну від цільового призначення, що визначає цілеспрямованість діяльності правоохоронної системи, сенс її функціонування та комплекс найважливіших завдань, критерій ефективності є показниками, що визначають ефективність процесу досягнення мети. Екстремальне значення цього показника характеризує гранично можливу ефективність процесу досягнення мети, виражену у певних одиницях виміру. Розрізняють два основні типи критеріїв ефективності організаційного управління. Критерій ефективності першого типу відображає рівень досягнення мети системою управління. Якщо мета визначається набором значень вихідних параметрів, то вона відображається точкою у просторі виходів. Оскільки між станом будь-якої системи управління та значеннями її вихідних параметрів існує взаємозв'язок, то метою системи є досягнення нею певного стану, і критерій ефективності першого типу є оцінкою «відстані» між поточним положенням зображуючої точки і точкою мети у просторі станів об'єкта управління. Критерій другого типу дозволяє оцінювати та порівнювати різні траєкторії руху системи до мети, тобто фактично оцінювати, наскільки ефективно досягаються поставлені цілі. Дуже часто використовується і компромісний критерій ефективності, який дозволяє одночасно оцінювати як параметри шляху, так і ступінь досягнення мети системою. Необхідною умовою використання компромісного критерію є можливість вимірювання ефективності шляху та ступеня досягнення мети в однакових одиницях.

Значної уваги потребує розробка рішень, спрямованих на зниження негативного впливу адміністративних бар'єрів у діяльності правоохоронної системи. Прагнення повної ліквідації цих бар'єрів навряд чи є доцільним, оскільки їх існування є однією з об'єктивних властивостей будь-якої багаторівневої ієрархічної територіально-розподіленої системи організаційного управління. Водночас негативний вплив цих бар'єрів на кінцевий результат можна значною мірою знизити за рахунок узгодження цілей та критеріїв ефективності, а також структури та функцій правоохоронної системи.

На теперішній час є очевидним, що ефективність правозастосовних механізмів значною мірою залежить від рівня та якості міжвідомчої взаємодії всіх елементів правоохоронної системи. Причому ця взаємодія має бути спрямованою на досягнення єдиної мети – попередження, припинення та розкриття злочинів. При цьому структурно-функціональна організація правоохоронної системи має забезпечувати комплексність, оперативний взаємозв'язок і взаємодоповнюваність відомств і підрозділів, які входять до її складу, як необхідна умова забезпечення ефективності боротьби з протиправними діями у віртуальному середовищі внаслідок складності їх попередження, виявлення, розслідування, збору юридично значущої основи, розшуку та інших процесуальних процесів [9].

При формуванні державної політики у сфері організаційно-правового забезпечення правоохоронної системи, найважливіше значення мають різні фактори, які детермінують діяльність системи. При визначенні юридико-аксіологічних орієнтирів модернізаційних процесів необхідно враховувати ступінь поширення демократичних перетворень у суспільстві, реальність дотримання конституційних цінностей, що закріплює основи взаємовідносин людини і держави; при створенні моделі тактичних та ресурсних (кадровий, науково-технічний, фінансовий) орієнтирів – враховувати стан злочинності

та правопорушень; при визначенні організаційних, інституційних і функціональних орієнтирів розвитку правоохоронної системи – спиратися на розроблену нормативну модель, що закріплює цільове призначення правоохоронних органів у суспільстві.

**Висновки.** Таким чином, модернізація правоохоронної системи має являти собою не просто її перетворення або перебудову, а оновлення всіх сторін правоохоронної діяльності, еволюційний розвиток, що враховує: а) очікування суспільства у сфері забезпечення правопорядку та законності; б) національні традиції та особливості, у тому числі пов'язані з побудовою системи правоохоронних органів; в) досвід держав, найбільш модернізованих з точки зору правоохорони, дотримання прав і свобод людини; г) необхідність постановки перед відомством, його галузевими службами та підрозділами реальних завдань, що відповідають їх можливостям.

Очевидно, що в умовах активізації процесу інформатизації суспільних відносин правоохоронні органи повинні спільно з Міністерством цифрової трансформації України розробити Концепцію цифрового розвитку всієї системи правоохоронних органів, згідно з якою у правоохоронних органах мають бути забезпечені сприятливий режим реалізації «цифрової трансформації», сформовано інформаційне середовище з урахуванням потреб населення та суб'єктів економічної діяльності, запроваджено систему захисту інформації, документообігу, погоджену взаємодію правоохоронних органів з громадянами, органами влади та громадськими об'єднаннями.

#### Література:

1. Дудченко О. Сутність правоохоронної системи. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 144–149.
2. Братко А.Г. Правоохранительная система. Вопросы теории. Спартак, 2004. 208 с.
3. Братель С.Г. Функції правоохоронної сфери. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 63–66.
4. Плуатар Т.А. Визначення сутності та змісту поняття «правоохоронна система». *Наука і правоохорона*. 2014. № 2(24). С. 21–28.
5. Соколенко О.Л. Поняття і структура правоохоронної системи. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2013. Вип. 4. С. 91–96.
6. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки : Указ Президента України від 11.06.2021 № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text> (дата звернення: 21.06.2022)
7. Шай Р. Перспективи модернізації правоохоронних органів в умовах глобалізації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2017. № 861. С. 219–224.
8. Reznik O., Andriichenko N., Zvozdetska I., Zarosylo V., (2020). Assessing the activities of the police as a part of the national security sector: experience and prospects. *Revista Género E Interdisciplinaridade*, 1(01). DOI <https://doi.org/10.51249/gei.v1i01.32>
9. Lukashevych V., Deev V., Kaliuga V. Uzunova O., Rud D. (2020). Modern law enforcement agencies of Ukraine: reform problems and development prospects. *Revista Género E Interdisciplinaridade*, 1(01). DOI <https://doi.org/10.51249/gei.v1i01.22>.

#### **Kubaienko A. Modern approaches to upgrading of the law enforcement system under digital transformation**

**Summary.** The political and economic contradictions of the last decade caused a necessity in Ukraine to reform a considerable part of state institutions, in particular the system of law enforcement agencies. The paper considers

the problems of current understanding of the law enforcement system and its reformation at the digitalization stage and under development of the information society, which is substantiated by transformation of a lot of legal relations and dynamically developing threats to the national security. Various approaches to the “law enforcement” notion have been analyzed and the modern understanding of this notion has been taken into account. Attention was given to the interrelation between the digitalization processes and achievement of results in the law enforcement activity.

The paper is aimed at studying modern approaches to upgrading of the law enforcement system under digital transformation and in connection with a necessity to come closer to the European standards.

This study made use of the general scientific and special cognition methods (normative, comparative and legal, theoretical analysis and generalization method) as well as the system and functional approaches.

It was concluded that the future of the law enforcement system depends on re-thinking of the entire chain of the legal categories. It is indicated that the very notion of “law enforcement system” undergoes changes: the system is based upon effectiveness and performance indicators of the law enforcement activity which depend on the operational interaction between all law enforcement agencies.

The necessity to upgrade the law enforcement system has been substantiated which means not just its transformation or

restructuring but renovation of all aspects of the law enforcement activity and its evolutionary development, including: a) expectations of the society as regards administration of the law and legitimacy; b) national traditions and habits, including those associated with the development of the law enforcement system agencies; c) experience gained by the states considered to be most modern from the viewpoint of the law enforcement and adherence to the human rights and freedoms; and d) necessity to set up real and achievable tasks before an agency and its departmental services.

It is summarized that under intensification of the information technologies in the society the law enforcement agencies, jointly with the Ministry of Digital Transformation of Ukraine, should develop a Concept of Digital Development of the entire system of law enforcement agencies which is to ensure that the law enforcement agencies provide for favorable treatment of the work at digital transformation”, set up an information environment with due account of the requirements of population and economic entities, and implement a system of information protection and circulation of documents as well as coordinated interaction between the law enforcement agencies and citizens and public associations.

**Key words:** upgrading, law enforcement system, law enforcement agencies, digitalization, law enforcement reform, law enforcement activities, efficiency and effectiveness of law enforcement activities.

*Нестерчук Л. П.,**старший викладач кафедри організації судових, правоохоронних органів та адвокатури  
Національного університету «Одеська юридична академія»*

## ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУДІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

**Анотація.** Статтю присвячено дослідженню особливостей та новітніх напрямів проведення організації діяльності судів в умовах воєнного стану в Україні на підставі розуміння організаційних та функціональних основ. Процеси, що відбуваються в українській державі неопосередковано мають бути спрямовані відносно різних і функціонально спрямованих державних інститутів, а саме судів та інших установ судової влади України. У статті представлено динамічний прояв напрямів щодо організації діяльності у державі Україна, де судоустрій, згідно з чинним законодавством, представлено як самоврядний інститут усієї національної правової системи. Зіставлено дослідження передумов виникнення необхідності зміни й розвитку вітчизняного судоустрою на сучасному етапі. Безумовно, позитивним чинником зміни організації роботи судів України під час воєнного стану є активізація законодавчої роботи у правозастосовчій сфері діяльності судів. Водночас слід зауважити, що законодавчі ініціативи щодо такого надзвичайно важливого правового інституту потребують виваженого підходу, теоретичного обґрунтування та дотримання стандартів в тому числі міжнародних. Таким чином, системна побудова організації роботи судоустрою та здійснення його діяльності, заснована на пріоритетності дотримання захисту прав і свобод людини і громадянина, відображає стратегічну лінію України, спрямовану на застосування сучасного громадянського суспільства і правової держави. Це, своєю чергою, вимагає подальшого вдосконалення законодавчих основ діяльності судів як ефективної правозастосовчої системи України. Законодавче регулювання організації роботи судів потребує вдосконалення, однак визначення його векторів має здійснюватися на основі практично та науково обґрунтованих висновків про доцільність та зміст такого реформування. Реформування організації роботи судів має відбуватися, крім іншого, на засадах зростання ролі судоустройних органів, Вищої ради суддів України та судової влади у цілому, а також ґрунтуватися на об'єктивних потребах удосконалення законодавчого регулювання функціонування судоустрою та суддівського самоврядування. У висновках статті зазначено, що організаційна побудова судоустрою та діяльності судів під час воєнного стану, яка заснована та працює на певних пріоритетах щодо здійснення захисту прав і свобод осіб, може відображати один зі стратегічних напрямів України, що спрямовані на створення сучасного громадянського суспільства й правової держави. Основний акцент у статті робиться на подальшому вдосконаленні законодавчих основ діяльності судоустрою і судової влади в цілому як ефективного правосудного органу судоустройної системи України.

**Ключові слова:** організація, судові органи, діяльність ДСА, Вища рада правосуддя, воєнний стан, територіальна підсудність, фінансування судів.

**Постановка проблеми.** Сучасний стан функціонування судових органів України безпосередньо пов'язаний із переспрямуванням вектору їх вдосконалення відповідно до ідеології проведення реформ в Україні в контексті реформування системи судоустрою та системи правозахисних і правоохоронних органів, державних та недержавних інститутів різних сфер правової системи. Такий комплексний підхід до визначення цілей та завдань організації діяльності судоустрою під час воєнного стану та її організаційної побудови надає можливість визначити напрями реформування судів у майбутньому в системі захисту громадян, осіб без громадянства, держави тощо, пов'язаного із судочинством та відправленням справедливого й ефективного правосуддя в демократичній правовій державі, що утворені державою, як правосудні органи покликані здійснювати правосуддя незалежно від різних верств населення, юридичних осіб тощо.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми.** Значний внесок у розвиток вітчизняної теорії судової влади, судоустрою здійснено у докторських дисертаціях І.Є. Марочкіна, Л.М. Москвич, П.М. Каркач та підручниках «Організація судових та правоохоронних органів», що утворені на підставі проведених ними дисертаційних досліджень. Монографія А. А. Стрижак «Судове управління в Україні: Теоретичні основи і правове регулювання» містить у собі елементи розгляду адміністративно-управлінських рішень, що постановляються вищими судовими органами, органами, що входять до складу судової влади. Автор впевнений, що вказані «...акти є односторонніми юридично-владними волевиявленнями суб'єктів державного управління в галузі правосуддя, що приймаються в рамках закону і призводять до встановлення, зміни чи припинення конкретних правових відносин стосовно організації та забезпечення функціонування судової влади».

У зазначених працях аналізуються різні питання інституціональної, організаційної і функціональної спроможності судоустройних органів. У пропонованій статті зроблено спробу виділити не вирішені раніше частини загальної проблеми й нагальні чинники будь-якої організаційної побудови судоустройної частини судової влади у цілому шляхом: дослідження існуючої теоретичної й нормативної бази; запровадження напрацьованих правових норм, що вдосконалюють законодавство та забезпечують його стабільність з організації побудови діяльності судів у складні часи для України; визначення специфіки щодо адвокатів у різних правових системах із ключовими чинниками правотворчої, правозастосовної та правозахисної діяльності сучасної держави; відповідно до міжнародних стандартів визнання неможливим сумісництва судової практики з будь-якою іншою діяльністю судді на свій розсуд.

**Формування мети статті.** Мета статті полягає у дослідженні проблем організації діяльності судів у ході воєнного стану в Україні та розвитку організаційної побудови вітчизняної судоустрійної системи судової влади на сучасному етапі з урахуванням особливостей функціонування судів, як органів. Що здійснюють правосуддя.

**Виклад основного матеріалу.** В умовах воєнного стану різноманітні зміни зазнають усі сфери життя України. В особливий режим роботи перейшли всі державні інститути, у тому числі й судові органи.

Статтю 55 Конституції України зазначається, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. В умовах воєнного стану, згідно зі статтю 64 Конституції України, право звернутися до суду не може бути обмежене, тому перед законодавцем та органами судоустрійного самоврядування постає важливе завдання – забезпечення ефективного здійснення правосуддя, враховуючи нові реалії життя в Україні [1].

З цією метою Верховною Радою України було прийнято Закон, що набув чинності від 03.03.2022, «Про внесення зміни до частини 7 статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус судів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ».

Верховна Рада України постановила викласти в такій редакції цю частину:

«У разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. У разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення є також підставою для передачі усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється».

Верховним Судом України було видано низку наказів та розпоряджень, що визначали зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану в деяких судах Запорізькій, Донецькій, Київській, Луганській, Херсонській, Харківській, Житомирській, Миколаївській, Сумській, Чернігівській областей.

Від 15 березня набув чинності Закон України «Про внесення змін до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус судів» щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя». Розділ XII «Прикінцеві та перехідні положення» доповнили пунктами 55 і 56. Згідно з цим законом, було тимчасово встановлено, що в разі воєнного стану кількість суддів у суді (крім Верховного Суду) визначає Державна судова адміністрація України з урахуванням судового навантаження та в межах видатків; Служба судової охорони підзвітна та підконтрольна Державній судовій адміністрації України; Голова Служби судової охорони, його заступники призначаються на посади без проведення конкурсу і звільняються з посад Головою Державної судової адміністрації України.

В умовах воєнного стану Голова Верховного Суду призначає на посаду без попереднього конкурсу та звільняє Голову Державної судової адміністрації, проводить перевірку повідомлень суддів про втручання в їх діяльність, приймає рішення про відраджування судді до іншого суду того самого рівня і спеціалізації та про дострокове закінчення відраджування судді, звертається до прокуратури та органів правопорядку щодо надання інформації про розкриття та розслідування злочинів, вчинених щодо суду, суддів, членів їх сімей, працівників апаратів судів, злочинів проти правосуддя, вчинених судьями, працівниками апарату суду та має ще декілька інших додаткових повноважень. Секретаріат Вищої ради правосуддя здійснює організаційне, інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності Голови Верховного Суду або особи, яка виконує його повноваження. Законом також встановлено, що без погодження з Вищою радою правосуддя здійснюється перерозподіл бюджетних видатків між судами, крім Верховного Суду.

В умовах воєнного часу тимчасово припинено діяльність Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Окрім законодавчого регулювання діяльності суддів в складних і небезпечних умовах, що склалися зараз в нашій державі, варто відзначити активну діяльність Ради суддів України, що в період між з'їздами суддів України є вищим органом судоустрійного самоврядування.

2 березня Радою суддів України були опубліковані рекомендації, які додатково впорядковували роботу судів. Зокрема, рекомендовано:

- «визначити умови роботи суду, виходячи з реальної обстановки в регіоні. Зазначене рішення ухвалювати зборами суддів (за можливості, включно із використанням будь-яких засобів зв'язку дистанційно). У разі ж неможливості скликати і провести збори – відповідні рішення ухвалювати головою суду або особою, що виконує його обов'язки. На рівні областей були створені оперативні штаби, які координують діяльність системи правосуддя та правоохоронних органів у відповідному регіоні (на рівні військових адміністрацій в областях, голів апеляційних судів), тому при розгляді питань організації діяльності суддів на місцях, варто узгоджувати рішення із оперативними штабами.

- справи, які не є невідкладними, розглядати лише за письмовою згодою учасників;

- зосередитись виключно на проведенні невідкладних судових розглядів (взяття під варту, продовження строків тримання під вартою);

- визначити відповідальну особу, яка має забезпечити актуальний облік працівників апарату та суддів, з урахуванням визначеної форми роботи суду, щоденно надаючи звіт про фактичне місцезнаходження суддів та працівників апаратів судів, з'ясовувати причини відсутності на роботі або причини неможливості явки на роботу

- до закінчення військового стану уникати видачі наказів про звільнення, про відрахування зі штату суду за порушення трудової дисципліни, прогул.

- за можливості відкладати розгляд справ та враховувати при цьому об'єктивну неможливість прибуття учасників до судового засідання, в т.ч. через збройну агресію, а також виважено підходити до встановлення різного роду строків та продовжувати їх, щонайменше, до закінчення воєнного стану.



- суддям та працівникам апарату судів здійснювати свої повноваження дистанційно, а за неможливості – подавати заяви про відпустку за власний рахунок;
- за можливості розглядати справи у форматі відеоконференції».

Голова Ради суддів України Богдан Моніч прокоментував запровадження нового функціоналу підсистеми відеоконференцв'язку, який дозволяє автоматично здійснювати трансляцію судових засідань на youtube – каналі судової влади вебпорталу «Судова влада України» [2].

Як зазначають у ДСА України, державне підприємство «Центр судових сервісів» 11 березня 2022 року впровадило новий функціонал підсистеми відеоконференцв'язку, який стосується трансляції судових засідань в режимі онлайн і полягає в значному спрощенні процедури.

Л. Москвич зазначила, що ДСА України рекомендує судам для організації трансляцій судових справ, які мають значний суспільний інтерес, використовувати наявний в підсистемі відеоконференцв'язку функціонал планових конференцій [5].

У судах на підставі виданих рекомендацій Ради суддів України оперативно було видано накази про встановлення особливого режиму роботи. Так, наприклад, відповідним наказом від 28.02.2022 року у П'ятому апеляційному адміністративному суді Одеси було встановлено керівнику апарату суду за технічної можливості встановлювати працівникам апарату дистанційний режим роботи або гнучкий режим робочого часу, а учасникам справ рекомендовано утримуватися від відвідування суду і реалізовувати свої процесуальні права та обов'язки з використанням засобів електронного зв'язку, зазначених у наказі та розміщених на офіційному веб-сайті суду.

Як зазначив Васильєв П.С. від 13.03.2022 було затверджено Розпорядження Голови Верховного Суду, що надає рекомендації судам першої та апеляційної інстанції на випадок захоплення населеного пункту та/або суду чи безпосередньої загрози його захоплення». Зокрема, суддям рекомендується за наявності реальної загрози евакуюватися, здійснюючи вивезення судових справ, хоча б найбільш резонансних. Якщо такої можливості немає, то судді повинні забезпечити надійне збереження матеріалів розслідування, наприклад, у сейфах у приміщенні суду. Документи, що містять державну таємницю, підлягають негайному знищенню, з офіційним засвідченням цього факту. Переносні носії з копіями судових справ, з кадровою та бухгалтерською інформацією, необхідно вивезти за першої ж можливості. Також необхідно забезпечити схоронність та вивезення трудових книжок суддів та працівників апарату суддів, за необхідності слід передати документ під підпис особі. Щодо суддівських мантий, нагрудних знаків і печаток, було встановлено за можливості їх вивезти. Охоронність зазначених атрибутів покладається на голову суду та керівника апарату суду. В разі неможливості вивезення печаток, їх слід знищити[3].

У Верховному Суді в умовах воєнного стану встановлено особливий режим роботи й запроваджено відповідні організаційні заходи. Так, тимчасово зупинено розгляд справ у відкритих судових засіданнях за участю учасників судового процесу до усунення обставин, які в умовах воєнної агресії проти України зумовлюють загрозу життю, здоров'ю та безпеці відвідувачів, суддів і працівників апарату Верховного Суду. Приймання вхідної кореспонденції, що доставляється АТ «Укрпошта», здійснюватиметься за надходженням, якщо буде така можливість.

Для зручності громадян Верховний Суд запроваджує додаткові контакти для надання інформації за зверненнями через телеграм-канали від 16 березня. Таку ж додаткову можливість для звернення надала і Вища рада правосуддя, вказавши на офіційній сторінці адрес офіційної електронної адреси (до речі ВРП зараз не працює через звільнення її членів за власним бажанням).

В умовах ведення інформаційної війни РФ проти України на порядок денний органів самоврядування було винесено питання щодо конфіденційності публічної інформації про діяльність суддів та установ системи правосуддя, що була оновлена із введенням воєнного стану. А саме 25 березня 2022 року відбулося позачергове засідання Ради суддів України, що вирішила:

Усім судам України, Державній судовій адміністрації України, іншим установам системи правосуддя тимчасово відстроювати до закінчення воєнного стану в Україні надання відповідей на усі запити про публічну інформацію, які надійшли з початку введення воєнного стану в Україні. У разі надходження запитів щодо надання будь-якої публічної інформації щодо діяльності судів та установ системи правосуддя – копію запитів негайно направляти Службі безпеки України для ретельної перевірки осіб, які таку інформацію збирають.

Крім того потрібно зазначити, що суди в Україні не стоять осторонь потреб Української держави в тяжких умовах широкомасштабної війни. Так Антикорупційним судом регулярно здійснюються перерахування коштів, що вносилися підозрюваними як застави, на потреби ЗСУ, підтримуючи матеріально нашу армію. Суддями 6 апеляційного суду 25.03.2022 було зібрано понад п'ятдесят тисяч гривень та здійснено закупку медикаментів, що були відправлені у військові батальйони Київщини та пункт надання першої медичної допомоги. Також на офіційній веб-сторінці суду зазначено, що судді Шостого апеляційного адміністративного суду зібрали кошти на лікування поранених українських військових у госпіталі Вінницької області. З ранку 21 березня їм вдалося зібрати 155 000 грн на ліки.

Як ми вже зазначали, право громадян на судовий захист, відповідно до Основного Закону України, не може бути обмежено у період введення воєнного стану на території нашої країни. І воєнний стан не може погано позначитись на суддівській винагороді та заробітна плата робітників суду в умовах дії воєнного стану в Україні.

Таким чином, законодавцями було внесено деякі зміни до нормативно-правових актів, в тому числі не залишили без уваги й питання забезпечення відправлення правосуддя, що наразі не може здійснюватися у звичному форматі.

Так, 15.03.2022 року Парламент ухвалив законопроект Закону України «Про внесення зміни до пункту 4-1 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України». Ним встановлюється, що у період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя перерозподіл видатків між розпорядниками бюджетних коштів нижчого рівня в межах загального обсягу бюджетних призначень за відповідною бюджетною програмою окремо за загальним та спеціальним фондами державного бюджету здійснюється Державною судовою адміністрацією України без погодження з Вищою радою правосуддя.

Актуальними також залишаються питання суддівської винагороди, про що ми можемо дізнатися з Рішення Ради суддів України від 14.03.2022 року № 10 «Окремі рекомендації

організації роботи суддів в умовах воєнного стану». Пунктом другим цього рішення зазначається, що суддівська винагорода у розмірі посадового окладу та доплат, визначених частиною 2 ст. 135 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», виплачується за наявності однієї із умов: «суддя згідно табелю перебуває в автоматизованому розподілі справ та здійснює свої повноваження на робочому місці або дистанційно; «суддя перебуває у відрядженні, оплачуваній відпустці тощо; суддя увільнений від виконання обов'язків з відправлення правосуддя у зв'язку із призовом на військову службу під час мобілізації на особливий період, зі збереженням місця роботи, посади і середнього заробітку на період проходження військової служби (на підставі частини третьої статті 119 Кодексу законів про працю України); суддя в робочий час виконує обов'язки, пов'язані з участю в національному спротиві; суддя не здійснює правосуддя з незалежних від нього причин (закінчення строку повноважень, тимчасове зупинення роботи суду, тимчасове зупинення відправлення правосуддя тощо)».

Також ДСА було роз'яснено як виплачувати зарплату працівникам апаратів судів, що зупинили діяльність через активні бойові дії: «У судах, які припинили здійснювати правосуддя та підсудність яких змінено, ДСА України рекомендовано працівникам апарату суду оголошувати простій. За потреби окремим працівникам, для виконання ними окремих необхідних функцій, пов'язаних з передачею справ, експлуатації приміщень, тощо можуть визначитися дистанційні умови праці [4].

Важливим також є питання виплати суддівської винагороди суддям та працівникам апарату суддів, що через війну в Україні змушені були покинути місця свого постійного проживання. Розширено викладено положення про особливості трудових відносин із суддями, які вимушено залишили свої місця проживання та перебувають в інших містах або за кордоном в однойменному пункті Рішення № 10 Ради суддів України: керівництву судів рекомендується визначити дійсні причини залишення місця проживання та поточне місце проживання, адже до дистанційної форми роботи (що є зараз основною) допускаються лише судді, що знаходяться на території України. Також дана інформація є важливою для визначення доцільності надання відпусток. У випадку, якщо судом не ухвалювалося рішення про тимчасове зупинення роботи суду або рішення про дистанційну роботу, рекомендовано надавати таким суддям за їх заявами оплачувану або неоплачувану відпустку з одночасною рекомендацією прибути до місця роботи в найкоротший термін.

Що стосується участі суддів у силових структурах під час воєнного стану, то відповідно до вищезгаданого Рішення РСУ від 14.03.2022 року, проходження суддею служби у складі добровольчого формування Сил територіальної оборони Збройних Сил України, участь судді у добровольчому формуванні територіальної громади не є порушенням вимог щодо сумісництва. Але при укладенні відповідного контракту, суддя зобов'язаний пам'ятати, що основним його обов'язком є відправлення правосуддя, для забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина, закріплених Конституцією України, що є його безпосереднім обов'язком.

Доречним також буде відмітити, що 03.03.2022 року статтю 147 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» було доповнено частиною 7, відповідно до якої: у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під

час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. У разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення є також підставою для передачі усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється.

Отже, в такий тяжкий для всієї України час Верховний суд, Рада суддів України, Державна судова адміністрація та інші органи судової гілки влади об'єднали свої зусилля, аби створити всі необхідні умови для виконання суддями та працівниками апарату суду безпосередніх посадових обов'язків для забезпечення найбільш ефективного відправлення правосуддя, аби права і свободи людини і громадянина не зазнавали утисків навіть під час війни.

Не зважаючи на теперешню ситуацію в нашій країні, законодавці не залишають поза увагою питання суддівської винагороди. Слід також відзначити плідну роботу органів суддівського самоврядування, які попри війну, об'єднали усі зусилля, аби якісно і швидко вирішувати невідкладні питання щодо забезпечення діяльності суддів.

#### Література:

1. Конституція України від 28.06.1996 року. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
2. Монич Б. Голова Ради суддів України Богдан Моніч прокоментував ситуацію навколо ОАСК. URL: <https://court.gov.ua/press/news/972134>
3. Васильєв П.С. Територіальна підсудність справ під час воєнного стану на території України у 2022 році. URL: [https://protocol.ua/ua/teritorialna\\_pidsudnist\\_sprav\\_pid\\_chas\\_voennogo\\_stanu\\_na\\_teritorii\\_ukraini\\_u\\_2022\\_rotsi\\_1/](https://protocol.ua/ua/teritorialna_pidsudnist_sprav_pid_chas_voennogo_stanu_na_teritorii_ukraini_u_2022_rotsi_1/)
4. Роз'яснення щодо виплати зарплати працівникам апаратів судів. URL: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/>
5. Моквич Л. Організація судових та правоохоронних органів : навч. посіб.: у 2-х ч. / Т.Б. Вільчик, П.М. Каркач, А.В. Лапкін та ін. ; за ред. Л.М. Москвич. Х. : Право, 2016. 364 с.

#### Nesterchuk L. Organization of court activities under the conditions of martial state Ukraine

**Summary.** The article is devoted to the study of the peculiarities and newest trends in the organization of court activities under martial law in Ukraine based on an understanding of the organizational and functional foundations. The processes taking place in the Ukrainian state should be directly directed towards different and functionally directed state institutions, namely the courts and other institutions of the judicial power of Ukraine. The article presents a dynamic manifestation of trends in the organization of activities in the state of Ukraine, where the judiciary, according to the current legislation, is represented as a self-governing institution of the entire national legal system. The study of the prerequisites for the emergence of the need for change and development of the domestic judicial system at the current stage is compared. Undoubtedly, a positive factor in changing the organization of the work of courts in Ukraine

during martial law is the intensification of legislative work in the law enforcement sphere of the courts. At the same time, it should be noted that legislative initiatives regarding such an extremely important legal institution require a balanced approach, theoretical justification and compliance with standards, including international ones. Thus, the systematic construction of the organization of the work of the judiciary and the implementation of its activities, based on the priority of observing the rights and freedoms of man and citizen, reflects the strategic line of Ukraine, aimed at the application of modern civil society and the rule of law. This, in turn, requires further improvement of the legislative foundations of the courts as an effective law enforcement system of Ukraine. Legislative regulation of the organization of the work of courts needs improvement, however, the definition of its vectors should be carried out on the basis of practically and scientifically based conclusions about the expediency and content of such reform. Reforming the organization of the work of the courts should

take place, among other things, on the basis of the growth of the role of judicial bodies, the High Council of Judges of Ukraine and the judiciary as a whole, as well as be based on the objective needs of improving the legislative regulation of the functioning of the judicial system and judicial self-government. The conclusions of the article state that the organizational structure of the judiciary and the activities of the courts during martial law, which is based and works on certain priorities regarding the protection of the rights and freedoms of individuals, may reflect one of the strategic directions of Ukraine aimed at creating a modern civil society and the rule of law. The main emphasis in the article is on the further improvement of the legislative foundations of the judicial system and the judiciary as a whole as an effective judicial body of the judicial system of Ukraine.

**Key words:** organization, judicial bodies, activities of the State Administrative Court, the High Council of Justice, martial law, territorial jurisdiction, financing of courts.



---

# РЕЦЕНЗІЇ

---

**Одерій О. В.,**  
доктор юридичних наук, професор,  
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики  
Донецького державного університету внутрішніх справ

## РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ «КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ ДІТЕЙ»



Помітною подією у науковому житті у сфері юриспруденції стала підготовка та вихід друком монографії доцента кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук Ганни Юрївни Нікітіної-Дудікової «Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей»<sup>1</sup>.

Важливість і своєчасність підготовки даної наукової праці пов'язана з тим, що дослідження криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи й статевої недоторканості дітей має ґрунтуватися на належній теоретико-методологічній основі та пропонувати ефективний практичний інструментарій. Отже, об'єктивно необхідним є реалізація актуального наукового завдання та розв'язання нагальної проблеми – формування криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, що повинна враховувати актуальні потреби практичної правоохоронної діяльності.

Попри те, що окреслені проблеми знаходяться в центрі уваги вчених і практиків, результати наукових пошуків не завжди відомі широкому загалу у зв'язку з недосконалими організацією поширення наукових досягнень та системою наукового забезпечення правоохоронної діяльності. Це ускладнює використання науково обґрунтованих теоретичних положень і практичних рекомендацій, що містяться в монографічних роботах. Водночас, підготовка актуальної, змістовної моногра-

фії, яка містить обґрунтовані теоретичні положення та нагальні практичні рекомендації, повинна сприяти усуненню цього недоліку. Таким чином, один зі шляхів розв'язання окресленої проблеми полягає у створенні системи наукового забезпечення, а практичною формою втілення цієї діяльності буде створення системи науково обґрунтованих й апробованих практикою криміналістичних рекомендацій, систему котрих містить і рецензована наукова праця. Вказані та інші обставини обумовили актуальність теми монографічного дослідження Г.Ю. Нікітіної-Дудікової та своєчасність опрацювання порушеної проблематики.

Важливими й принциповими для однозначного розуміння у теорії та на практиці є питання, що розглядаються у монографії. Авторка формує криміналістичну методику розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей. З цією метою послідовно вирішуються ряд завдань. Так, у межах чотирьох розділів та вісімнадцяти підрозділів визначаються теоретико-методологічні, правові та праксеологічні основи дослідження криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей (розділ 1). Далі – формується криміналістична характеристика кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей (розділ 2), визначаються організаційно-тактичні основи розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей (розділ 3). Значна увага приділяється питанням удосконалення криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей (розділ 4).

Г.Ю. Нікітіної-Дудікова достатньо ґрунтовно досліджує всі аспекти порушеної проблематики, теоретичний матеріал ілюструється статистичними даними, прикладами з практики. Прискіплива увага приділяється дослідженню криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей. Примітно, що у структурі криміналістичної методики розглядаються відповідні заходи міжнародного співробітництва з метою досягнення завдань кримінального провадження. Авторка підкреслює тезу, що обов'язковою умовою розслідування досліджуваних кримінальних правопорушень, виконання завдань кримінального провадження – є розробка та залучення до практичної діяльності обґрунтованих криміналістичних рекомендацій.

<sup>1</sup> Нікітіної-Дудікова Г. Ю. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей [Текст] : монографія. Вінниця : ТВОРИ, 2022. 624 с.

Варто зауважити, що монографія має низку дискусійних положень. Проте, у той самий час вони свідчать і про актуальність досліджуваної проблематики, її злободенність. Незважаючи на дискусійність окремих положень, авторці вдалося сформулювати власне бачення актуальної проблеми – сформулювати комплексну криміналістичну методику розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей.

З огляду на викладене можемо констатувати, що монографія Ганни Юрїївни Нікітіної-Дудікової «Криміналістична

методика розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей» може бути охарактеризована як завершена, системна й комплексна наукова праця, у якій сформовані науково обґрунтовані теоретичні положення та надані дієві практичні рекомендації, які формують криміналістичну методику розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей. Наукова праця має значну наукову цінність і буде корисною практичним співробітникам у сфері правоохоронної та правозастосовної діяльності.

## ЗМІСТ

### ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

<i>Білозьоров Є. В.</i> ПОЗИТИВІСТСЬКА ТЕОРІЯ РОЗУМІННЯ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ.....	4
<i>Бровко Н. І., Росавицький О. О.</i> ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ЯК СКЛАДОВОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	8
<i>Грекул-Ковалик Т. А., Донченко О. П.</i> ДОСТУП І ДОСТУПНІСТЬ ДО ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ: ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ.....	12
<i>Долгорученко К. О.</i> КОЛАБОРАЦІОНІЗМ ЯК ФЕНОМЕН ВІЙНИ ТА НАУКОВЕ ПОНЯТТЯ В МЕЖАХ ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	16
<i>Черновицька І. Ю.</i> СУЧАСНИЙ ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД УПРОВАДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ЯК ЗАСІБ ОПТИМІЗАЦІЇ КОМУНІКАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І СУДОВОЇ ВЛАДИ.....	20

### КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

<i>Заяць Н. В.</i> НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ОСНОВА ДЛЯ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	28
<i>Омелько І. І.</i> КОНСТИТУЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ.....	33
<i>Шеремета С. А.</i> ПРЯМА ДІЯ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ.....	37
<i>Щебетун І. С., Михайліна Т. В.</i> КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА ЯК ЗАСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ.....	41

### АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

<i>Соловійова О. М.</i> ЕВОЛЮЦІЙНА ТРАНСФОРМАЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА КАТЕГОРІЮ «АДМІНІСТРАТИВНІ ПОСЛУГИ».....	46
<i>Туровець Ю. М.</i> ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ З ПРИСВОЄННЯ АБО ЗМІНИ АДРЕСИ ОБ'ЄКТА НЕРУХОМОГО МАЙНА.....	50
<i>Горя Ю. І.</i> АНАЛІЗ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ».....	54

### ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

<i>Пожарова О. В., Пожаров Ю. В.</i> ПОНЯТТЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЗА МІЖНАРОДНИМИ АКТАМИ ТА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	60
--	----



## **КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

*Кедик В. П.*

**ЗМІСТ УНІВЕРСАЛЬНОГО ПРИНЦИПУ ЧИННОСТІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ПРОСТОРИ.....66**

*Попович О. В.*

**ЗНИЖЕННЯ ВІКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ТВАРИНАМИ: ДОЦІЛЬНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМИ..... 70**

*Серажим І. Р.*

**НАГЛЯД І КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОНАННЯМ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ ЯК НАПРЯМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....74**

## **КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

*Мар'янова С. С.*

**ІСТОТНЕ ПОРУШЕННЯ ВИМОГ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНУ ЯК ПІДСТАВА СКАСУВАННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ ККС ВС..... 80**

*Мурзановська А. В., Пожар В. Г., Шилін Д. В.*

**ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ДОТРИМАННЯ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ ТА РОЗУМНИХ СТРОКІВ: ОКРЕМІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ..... 84**

*Новик В. А.*

**СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ЛІСОВОГО ФОНДУ УКРАЇНИ..... 89**

*Фоменко М. О.*

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО З ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ ТА СУДОВИМИ ОРГАНАМИ..... 93**

*Чучман О. І.*

**РОЗСУД СЛІДЧОГО СУДДІ У ДОКАЗУВАННІ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ..... 98**

*Шаповал А. О.*

**ОГЛЯД ТА ОБШУК ТРАНСПОРТНОГО ЗАСОБУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....102**

## **МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО**

*Ковальова О. В.*

**КІБЕРДОСТУПНІСТЬ ТА ЗАХИСТ ВІД НЕСАНКЦІОНОВАНОГО ДОСТУПУ ДО ДОКАЗІВ ЯК ОСНОВНИЙ СТАНДАРТ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН..... 108**

*Філатов В. В.*

**РОЗВИТОК МОДЕЛІ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ В СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ..... 113**

*Черняк О. Ю.*

**ФОРМА ДОГОВОРУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ..... 117**

## **ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВИХ І ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ**

*Кубасенко А. В.*

**СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ... 122**

Нестерчук Л. П.

ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУДІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ..... 127

---

**РЕЦЕНЗІЇ**

---

Одербій О. В.

РЕЦЕНЗІЯ

НА МОНОГРАФІЮ «КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВOPУШЕНЬ  
ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ ДІТЕЙ»..... 134

## CONTENTS

### THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; PHILOSOPHY OF LAW

<i>Bilozorov Ye.</i> POSITIVIST THEORY OF UNDERSTANDING LAW IN CONTEXT OF ACTIVITY BASED APPROACH.....	4
<i>Brovko N., Rosavitsky O.</i> THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE NORMATIVE REGULATION OF CIVIC EDUCATION AS PART OF THE LEGAL CULTURE OF THE INDIVIDUAL IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN STATE.....	8
<i>Grekul-Kovalik T., Donchenko O.</i> ACCESS AND ACCESSIBILITY TO LEGAL EDUCATION: QUESTIONS OF CORRELATION AND INTERRELATION.....	12
<i>Dolgoruchenko K.</i> COLLABORATIONISM AS A PHENOMENON OF WAR AND A SCIENTIFIC CONCEPT WITHIN HISTORICAL AND LEGAL RESEARCH.....	16
<i>Cherpovytska I.</i> MODERN FOREIGN EXPERIENCE IN THE INTRODUCTION OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES AS A MEANS OF OPTIMIZING COMMUNICATION BETWEEN CIVIL SOCIETY AND THE JUDICIARY.....	20

### CONSTITUTIONAL LAW AND MUNICIPAL LAW

<i>Zaiats N.</i> NATIONAL IDENTITY AS A BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF A POLITICAL NATION IN UKRAINE.....	28
<i>Omelko I.</i> CONSTITUTIONAL REGULATION OF THE IMMUNITY OF PEOPLE'S DEPUTIES IN UKRAINE.....	33
<i>Sheremeta S.</i> DIRECT EFFECT OF NORMS OF THE CONSTITUTION OF UKRAINE: MAIN APPROACHES.....	37
<i>Shchebetun I., Mikhailina T.</i> CONSTITUTIONAL COMPLAINT AS A MEAN OF PROTECTING HUMAN RIGHTS: A THEORETICAL AND APPLIED ASPECT.....	41

### ADMINISTRATIVE, FINANCE, TAX LAW

<i>Soloviova O.</i> EVOLUTION OF VIEWS ON ADMINISTRATIVE SERVICE IN THE SCIENTIFIC LITERATURE.....	46
<i>Turovets Yu.</i> FEATURES OF THE PROVISION OF ADMINISTRATIVE SERVICES FOR THE ASSIGNMENT OR CHANGE OF THE ADDRESS OF A REAL ESTATE OBJECT.....	50
<i>Tiuria Yu.</i> ANALYSIS OF PHILOSOPHICAL AND LEGAL APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF «ARTIFICIAL INTELLIGENCE».....	54

### EMPLOYMENT LAW, SOCIAL SECURITY LAW

<i>Pozharova O., Pozharov Yu.</i> THE CONCEPT OF DISCRIMINATION UNDER INTERNATIONAL ACTS AND LEGISLATION OF UKRAINE.....	60
---	----

---

---

## **CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, CRIMINAL EXECUTIVE LAW**

---

---

*Kedyk V.*

**APPLICATION OF THE UNIVERSAL PRINCIPLE OF VALIDITY  
OF THE LAW OF UKRAINE ON CRIMINAL LIABILITY IN SPACE.....66**

*Popovych O.*

**REDUCTION OF THE AGE OF CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR ANIMAL CRUELTY:  
FEASIBILITY AND PROBLEMS.....70**

*Serazhim I.*

**SUPERVISION AND CONTROL OVER EXECUTION OF CRIMINAL PENALTIES  
AS DIRECTIONS OF PREVENTION OF DEVIANT BEHAVIOR OF PERSONNEL  
OF THE STATE CRIMINAL-EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE.....74**

---

---

## **CRIMINAL PROCEDURE, FORENSIC SCIENCE, OPERATIVE INVESTIGATIVE ACTIVITY**

---

---

*Maryanova S.*

**THE SIGNIFICANT VIOLATION OF THE REQUIREMENTS OF CRIMINAL PROCEDURE LAW  
AS A GROUND FOR CANCELLATION OF THE COURT DECISION:  
SOME ISSUES IN THE CONTEXT OF SUPREME COURT'S PRACTICE.....80**

*Murzanovska A., Pozhar V., Shylin D.*

**CLOSING OF CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE CONTEXT OF COMPLIANCE WITH THE PRESUMPTION  
OF INNOCENCE AND REASONABLE TIME: SOME THEORETICAL, METHODOLOGICAL  
AND PRAXEOLOGICAL ISSUES.....84**

*Novik V.*

**STATE AND TRENDS OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED IN THE FIELD OF PROTECTION  
OF THE FOREST FUND OF UKRAINE.....89**

*Fomenko M.*

**NORMATIVE AND LEGAL REGULATION OF INTERACTION OF THE INVESTIGATOR  
WITH OPERATIVE UNITS AND JUDICIAL BODIES.....93**

*Chuchman O.*

**THE DISCRETION OF THE INVESTIGATING JUDGE IN THE EVIDENCE  
IN THE EXERCISE OF JUDICIAL CONTROL.....98**

*Shapoval A.*

**INSPECTION AND SEARCH OF THE VEHICLE UNDER CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....102**

---

---

## **INTERNATIONAL LAW AND COMPARATIVE LAW**

---

---

*Kovalova O.*

**CYBER ACCESSIBILITY AND PROTECTION AGAINST UNAUTHORIZED ACCESS TO EVIDENCE  
AS THE BASIC STANDARD OF INFORMATION SUPPORT FOR PRE-TRIAL INVESTIGATION  
IN FOREIGN COUNTRIES.....108**

*Filatov V.*

**DEVELOPMENT OF THE MODEL OF TRANSITIONAL JUSTICE IN MODERN INTERNATIONAL LAW.....113**

*Cherniak O.*

**CONTRACT FORM IN THE CONTEXT OF EUROPEANIZATION OF THE CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE.....117**



# НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

*Науковий збірник*

Виходить шість разів на рік

№ 56, 2022

Серію засновано у 2010 р.

Коректор Вишнякова Я.І.

Комп'ютерна верстка Семенченко Ю.С.

Підписано до друку 17.05.2022 р. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 18,24, ум. друк. арк. 16,51.

Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення № 0722/281.

**Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»**

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018 р.)

Україна, м. Одеса, 65101, вул. Інглєзі, 6/1

Тел. +38 (048) 709-38-69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua